

Právněhistorické studie

50/2

Redakční rada:

Předseda: prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.

Šéfredaktorka: JUDr. Petra Skřejpková, Ph.D.

Výkonná redaktorka: Mgr. Kamila Stloukalová

Členové: prof. JUDr. PhDr. Tomáš Gábriš, Ph.D., LL.M., prof. Dr. Ivan Halász, Ph.D., Dr hab. Maciej Jońca, prof. KUL, doc. JUDr. Vladimír Kindl, ks. prof. dr hab. Franciszek Longchamps de Bériet, prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c., doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D., doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., Prof. Dr. Thomas Olechowski, prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc., doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc., prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc., prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc.

<http://www.karolinum.cz/journals/pravnehistoricke-studie>

Foto na obálce: Via Appia Antica

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

Praha 2020

www.karolinum.cz

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Výtiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

© Univerzita Karlova, 2020

ISSN 0079-4929 (Print)

ISSN 2464-689X (Online)

Obsah

Editorial 9–10

Studie

Téma: Ustálení a vývoj ústavních aspektů římské republiky

Leonid Kofanov Composizione, lectio e competenze del *senatus*
alto-repubblicano 11–36

Lyuba Radulova Alcune osservazioni sulle *leges sumptuariae*
nel quadro delle campagne elettorali di età repubblicana 37–50

Osvaldo Sacchi La nozione di *ager privatus* nella *libera res publica*
e nella costruzione giuridico-istituzionale del circolo scipionico 51–65

Studie – Varia

David Termer Soudnictví v provincii Dalmatia. Obecný přehled
a vybrané otázky rozhodování hraničních sporů 67–86

Studie

Téma: Právo a literatura

Jan Kosek Nesud'te, abyste nebyli souzeni (Právo trestat
v románu *Vzkříšení* a v dalších textech křesťanského
anarchisty Lva Tolstého) 87–101

Radim Seltenreich Osobní, nebo státní svědomí?! Melvillovo
pozdní dílo *Billy Budd* aneb proces proti „švarnému námořníkovi“ 103–113

Studentské práce

Tereza Blažková Pracovní právo ve světle kodifikace
se zřetelem k jeho zásadám 115–125

Kronika

In Memory of Hans Ankum, a Scholar and a Friend
(*Konstantin Tanev*) 127–131

Recenze

- Skřejpek, M. (ed.). *Digesta seu Pandectae. Tomus II. Liber XVI–XXXV. Fragmenta selecta / Digesta neboli Pandekty. Svazek II. Kniha XVI–XXXV. Vybrané části (Petr Bělovský)* 133–133
- Hájková, D. – Horák, P. – Kessler, V. – Michela, M. (eds.). *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu (Dominik Macek)* 134–138

Zprávy

- 100 let od přijetí Ústavní listiny Československé republiky. Historické, politické a právní souvislosti (*Lukáš Blažek, Tereza Blažková*) 139–140
- Veřejná část vědeckého semináře Rekonstrukce politického procesu 50. let (*Daniela Králiková*) 141–142
- Zpráva z vědecké konference „Právo v měnícím se světě (30 let: Retrospektiva 1989–2019 – Perspektiva 2020–2050)“ (*Katarzyna Żák Krzyžanková*) 143–145

Contents

Editorial	9–10
Research Papers	
Topic: The Consolidation and the Development of Constitutional Aspects of the Roman Republic	
<i>Leonid Kofanov</i> Composition, Completion and Competences of the Early Republican <i>senatus</i>	11–36
<i>Lyuba Radulova</i> Some Observations on the <i>leges sumptuariae</i> in the Context of Electoral Campaigns in the Roman Republic	37–50
<i>Osvaldo Sacchi</i> The Notion of <i>ager privatus</i> in the <i>libera res publica</i> and in the Juridical-Institutional Construction of the Scipionic Circle	51–65
Research Papers – Varia	
<i>David Termer</i> Jurisdiction in the Roman Province Dalmatia. General Overview and Selected Issues of Decisions on the Boundaries between Municipalities	67–86
Research Papers	
Topic: Law and Literature	
<i>Jan Kosek</i> Do Not Judge and You Will Not Be Judged (The Right to Punish in the Novel The Resurrection and Other Texts by Christian Anarchist Leo Tolstoy)	87–101
<i>Radim Seltenreich</i> Personal or State Conscience?! Melville’s Late Work Billy Budd or the Process against “Dashing Sailor”	103–113
Student Papers	
<i>Tereza Blažková</i> Labour Law in the Light of the Codification with Particular Concern to the Labour Law Principles	115–125
Obituary	
In Memory of Hans Ankum, a Scholar and a Friend (<i>Konstantin Tanev</i>)	127–131

Reviews

- Skřejpek, M. (ed.). *Digesta seu Pandectae. Tomus II. Liber XVI–XXXV. Fragmenta selecta / Digesta neboli Pandekty. Svazek II. Kniha XVI–XXXV. Vybrané části.* (Petr Bělovský) 133–133
- Hájková, D. – Horák, P. – Kessler, V. – Michela, M. (eds.). *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu* (Dominik Macek) 134–138

Reports

- 100 Years since the Adoption of the Constitution of the Czechoslovak Republic. Historical, Political and Legal Context (Lukáš Blažek, Tereza Blažková) 139–140
- Public Part of the Scientific Seminar Reconstruction of Show Trial of 1950's (Daniela Králíková) 141–142
- Report from the Scientific Conference “Law in the Changing World (30 Years: Retrospective 1989–2019 – Perspective 2020–2050)” (Katarzyna Żák Krzyžanková) 143–145

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

jak jsme již připomínali v minulém čísle (50/1), slaví náš časopis v letošním roce významné, padesáté výročí. Toto výročí je nepochybně příležitostí pro alespoň krátké zamyšlení a určitou rekapitulaci právněhistorického bádání v uplynulém půlstoletí. Právní historie prošla v minulých desetiletích velkou proměnou, danou nejen možností svobodného výzkumu a tvorby, která se v plném rozsahu rozvíjí po sametové revoluci u nás, stejně jako v ostatních státech bývalého východního bloku. V celoevropské rovině se právní historie začíná orientovat na globálnější pohled na právní dějiny, dochází k postupnému odklonu od jisté formy eurocentrismu v historii tak, jak jej chápal např. nestor právní historie a první ředitel Max-Planck Institutu pro evropské právní dějiny ve Frankfurtu nad Mohanem Helmut Coing.¹ Výrazem toho je i různorodost a široké spektrum témat našich studií. Jako typický příklad může posloužit studie M. Tomáška „Setkání římského práva s právem staré Číny“ (50/1) věnovaná Hedvábné stezce a obchodním kontaktům mezi Římskou říší a Čínou. Je však zcela nepochybné, že na výzkum a poznatky z minulých desetiletí můžeme navázat dalším výzkumem v širší perspektivě i v budoucnosti.

Abychom si mohli udělat představu o našem časopise, připomeňme si několik zajímavých údajů. Do roku 2019 bylo publikováno 55 čísel. Časopis vycházel od roku 1955 jako sborník a měl nepravidelnou periodicitu, v určitých letech bylo vydáno ročně jedno číslo (kontinuálně to byly roky 1955–1967), v některých letech nebyl sborník publikován vůbec (1968, 1970, 1972, 1976, 1982, 1985, 1988, 1991, 1994–1996, 1998–1999, 2001–2002, 2004, 2006, 2008, 2010–2011), naopak jiné roky zaznamenaly dokonce dvě čísla (1971, 1989, 2007, 2012). Od roku 2014 Právněhistorické studie vycházely již pravidelně dvakrát ročně, a novinkou je, že od jubilejního roku 2020 budou každoročně publikována tři čísla časopisu, v dubnu, srpnu a prosinci. Na stránkách časopisu bylo publikováno celkem 516 studií a 124 příspěvků zařazených do rubriky „Materiály“, a to od bezmála tří set československých, posléze českých i mnoha zahraničních autorů. Obsahy všech dosud vydaných čísel je možno si projít, neboť jsou přílohou předchozího čísla 50/1.

Pokud se vrátíme na samotný počátek Právněhistorických studií, musíme si připomenout také významné osobnosti, které byly s časopisem úzce spjaté. Prvním vedoucím redaktorem se stal Václav Vaněček, který tento sborník založil. Vědecká redakce byla původně složená z Jaroslava Housera a Jiřího Kejře (tito badatelé byli v historii PHS, vedle Valentina Urfuse a Václava Vaněčka, nejaktivnějšími přispěvateli) a teprve postupně se rozšiřovala o další známé právní historiky (např. Jiří Klabouch, Jaromír Kincl, Martin Vietor a další). V roce 1967 se vedle funkce vedoucího redaktora (tehdy to byl Václav Vaněček) vytvořilo místo výkonného redaktora, jímž se stal Karel Malý, kterého v roce 1974 vystřídal Jaromír Kincl. K další organizační změně došlo v roce 1987, kdy se Jaromír Kincl stal předsedou redakční rady, přičemž Karel Malý zastával i nadále místo výkonného redaktora, a to až do roku 1991. Jak jsme již připomenuli v minulém čísle, Kabinet

¹ LUIG, K. Helmut Coing (28. 2. 1912 – 15. 8. 2000). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 2002, 119, s. 662–678.

právních dějin ČSAV byl pracovištěm, které zajišťovalo přípravu sborníku, a na něj poté navázal Ústav státu a práva ČSAV. Od roku 1992 byl sborník vydáván Ústavem právních dějin Právnické fakulty Univerzity Karlovy, předsedou redakční rady byl tehdy Karel Malý a funkci výkonného redaktora zastával Ladislav Soukup, a to do počátku roku 2018. Po reorganizaci redakční rady se jejím předsedou stává Jan Kuklík, vzniká pozice šéfredaktorky, kterou je jmenována Petra Skřejpková, a místo výkonné redaktorky zastává Kamila Stloukalová.

Toto, druhé číslo letošního ročníku, je zaměřeno především na dva tematické okruhy, a to na oblast antického světa a Římské říše, a potom na zcela odlišnou tematiku, kterou je literatura a její projekce do právní reality určité historické epochy. Nejprve se Leonid Kofanov zaměřuje na vznik, formování a kompetence senátu v době rané římské republiky. Lyuba Radulova se zabývá volebními machinacemi a finančními dary či úplatkářstvím na konci římské republiky. Osvaldo Sacchi se zamýšlí nad definicí a konstrukcí pojmu *ager privatus* a *res publica* tak, jak jej vytvořil Scipionův kroužek. Tyto studie zazněly na konferenci *Diritto romano e attualità* pořádané Katedrou právních dějin v listopadu 2019, jejímž ústředním tématem byly veřejnoprávní aspekty právě ustavené římské republiky.² David Termer se ve své stati zaměřuje na studium soudnictví v římské provincii Dalmácii. Literárně analytická část čísla je tvořena dvěma příspěvky. Nejprve Jan Kosek reflektuje názory L. N. Tolstého na řešení otázky viny a trestu a jeho výkonu transformované do autobiografického románu „Vzkříšení“. Osou románového příběhu je kníže Nechljudov, který se zamýšlí nad formami trestu a jejich funkcí ve společnosti. Autor se pak věnuje i jiným Tolstého prózám, které zkoumá z filozoficko-etického pohledu. Radim Seltenreich analyzuje v kontextu trestního práva tehdejší doby dílo věnované Billy Buddovi od H. Melvilla. Návazně sleduje různé právní aspekty spojené s procesem proti Buddovi, který je završen jeho odsouzením a smrtí.

Tato témata doplňuje článek Terezy Blažkové věnovaný pracovněprávnímu zákonodárství v Československu v druhé polovině 20. století z hlediska jeho principů. Věříme, že laskavému čtenáři přinese toto číslo zajímavé podněty.

Petra Skřejpková, Kamila Stloukalová

doi: 10.14712/2464689X.2020.14

² Zpráva z konference: STLOUKALOVÁ, K. Vyhlášení cen Premio Boulvert a konference *Diritto romano e attualità*. 16.–22. listopadu 2019, Praha. *Právněhistorické studie*, 2020, roč. 50, č. 1, s. 103–110.

Composizione, *lectio* e competenze del *senatus* alto-repubblicano

Kofanov Leonid

*Cattedra di Diritto internazionale dell'Università Statale della Giustizia;
Centro di storia del diritto romano e dei sistemi giuridici europei,
Istituto di storia universale dell'Accademia delle Scienze di Russia, Mosca
Kontaktní e-mail: leokofanov@yandex.ru*

Composition, Completion and Competences of the Early Republican *Senatus*

Abstract:

The paper deals with the Roman *senatus* in the period from 5th to 3rd century BC, from the point of view of its composition, completion and selected competences. As to its composition, in the most arcaic times of the Roman state, the senate was an assembly of the heads of clans (*patres gentium*), who represented the ideas of patricians. The paper presents gradual transformation of the composition of the senate and switch towards the inclusion of the plebeians. It describes also the process of the cooptation of the members, rules of which incurred fundamental changes from the hereditary principles to the regulation given by statutes. A significant part of the paper is focused on the judiciary function of the senate and the relationship between the *iudicium senatus* and the *iudicium populi*, based mainly on the testimonies written by ancient authors as Livy, Valerius Maximus or Dionysios of Halicarnassus.

Keywords: *senatus*; Roman republic; patricians; plebeians; *iuniores patrum*; roman priests; *lectio senatus*; *cooptatio*; *iudicium senatus*; *affectatio regni*; *auctoritas patrum*; *iudicium populi*

DOI: 10.14712/2464689X.2020.15

L'articolo si basa su una relazione letta al XV Seminario scientifico internazionale 'Diritto romano e attualità' sul tema 'Consolidamento e sviluppi degli assetti costituzionali nella *libera res publica*', 20–22 novembre 2019, svoltosi a Praga (Repubblica Ceca). Vorrei ringraziare di cuore l'amico e collega prof. Osvaldo Sacchi che ha revisionato il testo italiano.

Il tema di cui dovrò occuparmi oggi è troppo ampio per un solo articolo nella rivista. Quindi, mi soffermerò pertanto solo su alcuni dei punti per me più significativi. La storia del senato romano, nel tempo che va dal V al III secolo a.C., è generalmente associata con la formazione attiva delle principali istituzioni statali della repubblica e giustamente si sottolinea come questo fu un periodo di aspra lotta tra il senato dei patrizi e la plebe. Una lotta che come noto portò alla parità politica fra questi due ceti e alla graduale scomparsa dei clan gentilizi (di estrazione patrizia) dal governo delle istituzioni. Proprio per questo si può supporre che anche una delle tre principali istituzioni politiche di Roma repubblicana, ossia il senato, sia stato sottoposto a tale cambiamento. Con riferimento ai temi precisati nel titolo – la composizione, l'elezione e le funzioni del senato – discuterò quindi di alcuni aspetti, a mio parere i più importanti, che ritengo utili a comprendere lo sviluppo di tale organo in questo periodo storico.

Inizio quindi con la composizione del senato romano. Secondo i dati forniti da Livio e Dionigi d'Alicarnasso, Romolo, il leggendario fondatore di Roma, costituì questo organo come un'autorità rappresentativa, facendo eleggere tre rappresentanti per ciascuna delle tre tribù genetiche e per ciascuna delle trenta curie.¹ La *curia* (fratria per Dionigi) rappresentava la tipica «unione maschile» di ogni società ancestrale, che appare di solito formata da tre o più *gentes*, spesso unite da un totem comune (*nomen*), un territorio comune (*pagus*) e un culto curiale.

A capo di ogni *curia* c'era il *curio*, che in primo luogo rappresentava la sua *curia* al senato. Quanto agli altri due rappresentanti per ogni *curia*, Varrone spiega (lo riferisce Dionigi) che Romolo istituì anche un collegio di sessanta sacerdoti, eletti a vita nel numero di due persone per ogni *curia*, con il compito di celebrare i *sacra pro salute rei publicae*.² A quanto pare, proprio questi sacerdoti erano gli altri due senatori che rappresentavano la *curia*. Come è noto, con l'annessione di altre *gentes* o di intere comunità nella *civitas* romana, anche i loro capi furono inclusi nel senato e, di conseguenza, divennero *patres*, chiamati dai patrizi (πατρίκιοι).³ Tale situazione nel suo complesso persistette anche

¹ Dionys. 2, 12, 1–3: ὁ δὲ Ῥωμύλος ἐπειδὴ ταῦτα διεκόσμησε βουλευτὰς εὐθὺς ἔγνω καταστήσασθαι, μεθ' ὧν πρότεινεν τὰ κοινὰ ἐμελλεν, ἐκ τῶν πατρικίων ἄνδρας ἑκατὸν ἐπιλεξάμενος. ἐποιεῖτο δὲ αὐτῶν τοιάνδε τὴν διαίρεσιν αὐτὸς μὲν ἐξ ἀπάντων ἓνα τὸν ἄριστον ἀπέδειξεν, ᾧ τὰς κατὰ πόλιν ᾤφето δεῖν ἐπιτρέπειν οἰκονομίας, ὅτε αὐτὸς ἐξάγοι στρατιὰν ὑπερόριον· τῶν δὲ φυλῶν ἐκάστη προσέταξε τρεῖς ἄνδρας ἐλέσθαι τοὺς ἐν τῇ φρονιμοτάτῃ τότε ὄντας ἡλικία καὶ δι' εὐγένειαν ἐπιφανεῖς. μετὰ δὲ τοὺς ἐννέα τοὺτους ἐκάστην φράτταν πάλιν ἐκέλευσε τρεῖς ἐκ τῶν πατρικίων ἀποδείξαι τοὺς ἐπιτηδειοτάτους· ἔπειτα τοῖς πρώτοις ἐννέα τοῖς ὑπὸ τῶν φυλῶν ἀποδειχθεῖσι τοὺς ἐνεήκοντα προσθεῖς, οὓς αἱ φράτται προεχειρίσαντο, καὶ τούτων, ὃν αὐτὸς προσέκρινεν, ἡγεμόνα ποιήσας τὸν τῶν ἑκατὸν ἐξεπλήρωσε βουλευτῶν ἀριθμὸν. 3. τοῦτο τὸ συνέδριον Ἑλληνιστὶ ἐρμηνευόμενον γερούσιαν δύναται δηλοῦν καὶ μέχρι τοῦ παρόντος ὑπὸ Ῥωμαίων οὕτως καλεῖται.

² Dionys. 2, 21, 2–3: χωρὶς γὰρ τῶν ἐχόντων τὰς συγγενικὰς ἱεροσύνας οἱ τὰ κοινὰ περὶ τῆς πόλεως ἱερὰ συντελοῦντες κατὰ φυλάς τε καὶ φράττας ἐξήκοντα κατεστήθεσαν ἐπὶ τῆς ἐκείνου ἀρχῆς· λέγω δὲ ἃ Τερέντιος Οὐάλεριον ἐν ἀρχαιολογίαις γέγραπεν, ἀνήρ τῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ἡλικίαν ἀκμασάντων πολυπειρότατος. 3. ἔπειτα, ὅτι τῶν ἄλλων φαύλους πως καὶ ἀπερισκέπτως ὡς ἐπὶ <τὸ>πολὺ ποιούμενον τὰς αἰρέσεις τῶν ἐπιστησομένων τοῖς ἱεροῖς καὶ τῶν μὲν ἀργυρίου τὸ τίμιον ἀξιούτων ἀποκηρύττειν, τῶν δὲ κλήρω διαιρούντων, ἐκείνος οὔτε ὀνητὰς χρημάτων ἐποίησε τὰς ἱεροσύνας οὔτε κλήρω μεριστὰς, ἀλλ' ἐξ ἐκάστης φράττας ἐνομοθέτησεν ἀποδεδειμένους δύο τοὺς ὑπὲρ πενήκοντα ἔτη γεγονότας τοὺς γένοι τε προῦχοντας τῶν ἄλλων καὶ ἀρετῇ διαφόρους καὶ χρημάτων περιουσίαν ἔχοντας ἀρκούσαν καὶ μηδὲν ἡλαττωμένους τῶν περὶ τὸ σῶμα.

³ Ioan. Lyd. *De magistr.* 1, 16: γέροντας ἐκ πασῶν τῶν κουριῶν, ἀντὶ τοῦ φυλῶν, ἐπιλέξασθαι τὸν Ῥωμύλον πρὸς διάσκεψιν τῶν κοινῶν, οὓς αὐτὸς μὲν πατέρας, Ἴταλοὶ δὲ πατρικίους ἐκάλεσαν, ἀντὶ τοῦ εὐπατρίδας. Ved. anche l'uso della parola πατρίκιος nel significato "senatori": Dionys. 2, 60, 3; 4, 8, 2; 5, 63, 2; 6, 90, 2; Plut. *Rom. quest.* 58; *Romul.* 13.

all'inizio della repubblica, dato che le *gentes* patrizie mantennero il controllo del sistema politico romano. Secondo l'autorevole opinione del famoso specialista della storia dei clan gentilizi romani, il prof. Gennaro Franciosi «nei suoi primi secoli la storia di Roma è storia di *gentes*...», essa diviene storia di grandi famiglie... solo negli ultimi secoli della repubblica... Le tombe più antiche sono tutte gentilizie... la prima tomba di famiglia di cui è traccia nelle fonti e in archeologia, è la tomba degli Scipioni...»⁴ Ne consegue che anche il senato, come sottolinea anche il Franciosi,⁵ fino al IV secolo a.C. andrebbe considerato un organo delle *gentes* patrizie.

Nella storiografia moderna è abbastanza comune il punto di vista per cui la plebe avrebbe avuto accesso al senato già dal primo anno di esistenza della Repubblica.⁶ In effetti, Livio⁷ e Festo⁸ raccontano della *lectio senatus* del 509 a.C., quando centosessantaquattro cavalieri furono aggiunti al senato per integrare il numero dei senatori, nel frattempo diminuito per le persecuzioni di Tarquinio Superbo. Dionigi d'Alicarnasso spiega però che questi nuovi senatori, in virtù della loro posizione, furono fatti πατρίκιοι.⁹ Lo stesso storico precisa che la trasformazione dei gruppi plebei nelle *gentes* dei πατρίκιοι fu fatta incorporando i loro rappresentanti tra i senatori anche in età regia, quando i re Tullo Ostilio¹⁰ e Tarquinio Prisco¹¹ e, secondo Servio, anche il re Servio Tullio,¹² aumentarono il numero dei senatori con dei plebei. Anche più tardi, dopo l'espulsione dei re nel 504 a.C., la numerosa *gens* di Claudio diventò patrizia¹³ e il suo capo venne accolto tra i *patres* senatori.¹⁴ Per

⁴ FRANCIOSI, G. *Manuale di storia del diritto romano*. Terza ed. Napoli: Jovene, 2005, p. 37. Ved. anche: Idem. *Storia di gentes e storia di famiglie. Una messa a punto storico-cronologica*. In: *Ricerche sull'organizzazione gentilizia romana*. 2. Napoli: Jovene, 1988, 3 ss.

⁵ Idem, p. 70: "Come le magistrature cittadine poterono almeno fino al 367 (*leges Liciniae-Sextiae*) essere ricoperte solo da patrizi, così solo patrizia è la composizione del senato almeno fino al quarto secolo a.C."

⁶ Ved., ad esempio: WILLEMS, P. *Le droit public romain*. Paris, 1878, p. 29 ss. Per la critica di tale posizione ved.: RICHARD, J.-C. *Les origines de la plèbe romaine. Essai sur la formation du dualisme patricio-plebéien*. Roma: École française de Rome, 1978, p. 478 ss.; MUSTI, D. *Patres conscripti (e minores gentes)*. In: *Mélanges de l'École française de Rome*. Antiquité, tome 101, n°1. 1989, pp. 207–227.

⁷ Liv. 2, 1, 10: *deinde quo plus uirium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, caedibus regis deminutum patrum numerum primoribus equestris gradus lectis ad trecentorum summam expleuit, traditumque inde fertur ut in senatum uocarentur qui patres quique conscripti essent; conscriptos uidelicet nouum senatum appellabant lectos.*

⁸ Fest. p. 304 L.: *Qui patres, qui conscripti vocati sunt in Curiam? Quo tempore regibus Urbe expulsis, P. Valerius consul propter inopiam patriciorum ex plebe adlegit in numerum senatorum C et LX et III, ut expleret numerum senatorum trecentorum et duo genera appellaret.*

⁹ Dionys. 5, 13, 2: ἦν δὲ τὰ πολιτεύματα τῶν ἀνδρῶν τοιαύδε· πρῶτον μὲν ἐκ τῶν δημοτικῶν τοὺς κρατίστους ἐπιλέξαντες πατρικίους ἐποίησαν καὶ συνεπλήρωσαν ἐξ αὐτῶν τὴν βουλὴν τοὺς τριακοσίους·

¹⁰ Dionys. 3, 29, 7: καὶ τὸ μὲν ἄλλο πλῆθος ὑμῶν μετὰ τῶν παρ' ἡμῖν δημοτικῶν συντελεῖν εἰς φυλάς καὶ φράτρας καταμερισθέν, βουλῆς δὲ μετέχειν καὶ ἀρχὰς λαμβάνειν καὶ τοῖς πατρικίους προσεμηθῆναι τοὺς δε τοὺς οἴκους· Ἰουλίους, Σερουίλους, Κορατίους, Κοιντιλίους, Κλοιλίους, Γερανίους, Μετίλους·

¹¹ Dionys. 3, 67, 1: ἐπιλέξας ἀνδρας ἑκατὸν ἐξ ἀπάντων τῶν δημοτικῶν, οἷς ἀρετὴν τινα πολεμικὴν ἢ πολιτικὴν φρόνησιν ἄπαντες ἐμαρτύρουν, πατρικίους ἐποίησε καὶ κατέαξεν εἰς τὸν τῶν βουλευτῶν ἀριθμὸν, καὶ τότε πρῶτον ἐγένοντο Ῥωμαῖοις τριακόσιοι βουλευταὶ τέως ὄντες διακόσιοι. Cfr.: Liv. 1, 35, 6: *centum in patres legit qui deinde minorum gentium sunt appellati*; Cic. *de rep.* 2, 35: *principio duplicavit illum pristinum patrum numerum et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat, a se adscitos minorum.*

¹² Serv. *Aen.* 1, 426: *alii patres a plebe in consilium senatus separatos tradunt, alii conscriptos qui post a Servio Tullio e plebe electi sunt.*

¹³ Dionys. 5, 40, 5: ἀνθ' ὧν ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος εἰς τε τοὺς πατρικίους αὐτὸν ἐνέγραψε... Livio (2, 16, 4) lo chiama *Attius Clausus*.

¹⁴ Liv. 2, 16, 4: *Appius inter patres lectus*... Cfr.: Liv. 6, 40, 4; Plut. *Popl.* 21.

la *res publica* arcaica, la prima e quasi unica menzione di un senatore plebeo non accolto *inter patricios*, si riferisce a eventi del 400 a.C.¹⁵

Particolarmente discusso nella scienza moderna è il problema dell'adesione al senato dei rappresentanti dei principali collegi sacerdotali.¹⁶ Infatti, Dionigi d'Alicarnasso, descrivendo gli eventi del 449 a.C., osserva che i decemviri privarono il ceto superiore (*ἀγατοί*) del diritto ereditato dagli antenati di «essere sacerdoti e magistrati»,¹⁷ quindi, si può pensare, senza fare distinzione tra patrizi sacerdoti ed ex magistrati. Secondo la tradizione antica molti collegi sacerdotali in effetti pare che possedessero il diritto di essere senatori come gli ex magistrati.

Così, anche per decisione di Romolo, i capi militari dell'esercito romano erano *curiones*, i capi delle *curiae*; mentre decurioni, i capi delle tribù.¹⁸ Numa Pompilio collocò i *curiones* al primo posto d'onore nella lista dei sacerdoti.¹⁹ Secondo la tradizione, per volere di Numa anche il flamine di Giove avrebbe posseduto una sedia curule, il simbolo principale dell'appartenenza ai *principes* del senato;²⁰ e lo stesso re, inoltre, scelse il primo pontefice proprio dai padri senatori.²¹ Senza dubbio, anche l'antico collegio degli auguri apparteneva al rango dei padri senatori, come dimostra la notizia che Romolo cooptò al senato tre auguri prendendone uno da ciascuna delle tre antiche tribù;²² mentre Numa Pompilio qualificò questo loro incarico come particolarmente onorevole e permanente.²³

Naturalmente, nel periodo repubblicano l'importanza di alcuni antichi ruoli militari e sacerdotali per l'adesione al senato diventò gradualmente anacronistico. Lo si vede da

¹⁵ Liv. 5, 12, 11: *non tamen ultra processum est quam ut unus ex plebe, usurpandi iuris causa, P. Licinius Calvus tribunus militum consulari potestate crearetur: (10) ceteri patricii creati... 11. L. Publius Uolsus. ipsa plebes mirabatur se tantam rem obtinuisse, non is modo qui creatus erat, uir nullis ante honoribus usus, uetus tantum senator et aetate iam grauis.*

¹⁶ Per l'adesione al senato dei rappresentanti dei principali collegi sacerdotali di stato ved.: SZEMLER, G. J. *Religio, priesthoods and magistracies in the Roman republic.* *Numen*, 1971, 18, pp. 103–131; MOMIGLIANO, A. *The Origins of the Roman Republic.* In: SINGLETON, C. S. (ed.). *Interpretation: Theory and Practice.* Baltimore, 1969, p. 23 ss.; MITCHELL, R. E. *The Definition of Patres and Plebs. An end to the Struggle of the Orders.* In: RAAFLAUB, K. A. (ed.). *Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders.* Oxford: Blackwell, 2005, pp. 128–167; LINDERSKI, J. *Religion Aspects of the Conflict of the Orders.* In: RAAFLAUB, K. A. (ed.). *Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders.* Oxford: Blackwell, 2005, pp. 244–261. FORSYTHE, G. *A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War.* Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 2005, pp. 167–170; HUMM, M. *I fondamenti della repubblica romana: istituzioni, diritto, religione.* BARBERO, A. – TRAINA, G. (eds.). *Storia d'Europa e del Mediterraneo. Vol. 5: La res publica e il Mediterraneo.* Rome: Salerno editrice, 2008, p. 423. Una posizione scettica sull'appartenenza dei sacerdoti al senato si esprime per esempio dal A. Smorchkov: SMORCHKOV, A. M. *Religiya i vlast' v Rimskoy Respublike: magistraty, zhretsy, khramy (La religione e il potere nella Roma repubblicana: magistrati, sacerdoti, templi).* Mosca: RGGU, 2012, pp. 219–226.

¹⁷ Dionys. 11, 10, 2 (449 a.C.): *οἱ μὲν γ' ἀγατοὶ καὶ ἐξ ἀγαθῶν, οἷς προσήκειν ἱεράσθαι τε καὶ ἄρχειν καὶ τὰς ἄλλας καθοπεύσθαι τιμὰς, ἃς οἱ πατέρες αὐτῶν ἐκαρπούντο, ἄχθονται τούτων ἀπελαυνόμενοι δι' ὑμᾶς τὰς προγονικὰς ἀξιώσεις ἀπολωλεκότες.*

¹⁸ Dionys. 2, 7, 3–4: *... οἱ δὲ ταῖς κουρίας ἐφεστηκότες καὶ φρατρίαρχοι καὶ λοχαγοί, οὓς ἐκείνοι κουρίωνας ὀνομάζουσι. 4. διήρητο δὲ καὶ εἰς δεκάδας αἱ φράτριάς, καὶ ἡγεμῶν ἐκάστην ἐκόσμηι δεκάδα, δεκουρίων κατὰ τὴν ἐπχώριον γλώτταν προσαγορευόμενος.*

¹⁹ Dionys. 2, 64, 1: *Ἀπέδωκε δὲ μίαν μὲν ἱεροουργῶν διάταξιν τοῖς τριάκοντα κουρίωσιν, οὓς ἔφην τὰ κοινὰ θύειν ὑπὲρ τῶν φρατριῶν ἱερῶν.*

²⁰ Liv. 1, 20, 2: *flaminem Ioui adsidium sacerdotem creauit insignique eum ueste et curuli regia sella adornauit.*

²¹ Liv. 1, 20, 5: *pontificem deinde Numam Marcium Marci filium ex patribus legit...*

²² Cic. *de rep.* 2, 16: *Romulus... auspicato et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex singulis tribus singulos cooptavit augures...*

²³ Liv. 1, 18, 6: *inde ab augure, cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit...*

quanto racconta Livio a proposito del tentativo, nel 209 a.C., di un flamine di Giove di difendere il suo diritto a un posto in senato.²⁴ Tuttavia, non tutti i collegi sacerdotali persero questo diritto. Ad esempio, il collegio dei pontefici anche ai tempi di Cicerone, appare costituito non solo da senatori,²⁵ ma anche dai *principes* del senato.²⁶ Inoltre, Cicerone osserva che la norma sulla guida dei pontefici “*et religionibus deorum immortalium et summae rei publicae*” venne introdotta dagli antenati.²⁷

Livio, da parte sua, tra i componenti dei collegi sacerdotali appartenuti durante il V e IV secolo a.C. al più alto ceto senatorio dei *patres*, menziona non solo i pontefici, gli auguri e i flamine; ma anche il *rex sacrorum* e il collegio sacerdotale dei *salii*,²⁸ nonché il collegio dei sacerdoti di Apollo.²⁹ Tuttavia, come ha sottolineato esattamente Giovanni Lido: «è ben noto che nei tempi antichi c'erano sacerdoti che furono successivamente (sostituiti) dai magistrati della Repubblica romana... Quindi, dobbiamo parlare delle autorità civili, vale a dire come il potere è passato dal ceto sacerdotale alla forma civile».³⁰

Nel IV secolo a.C. il senato patrizio cominciò invece gradualmente a perdere la sua esclusività dal punto di vista dell'accesso dei plebei. Questo non solo per effetto dell'accesso di questi non solo alla magistratura civile, ma anche alla posizione sacerdotale che dava il luogo al senato. Così, nel 367 a.C., ai plebei fu concesso di accedere non solo al consolato, ma anche a un collegio di sacerdoti di Apollo;³¹ nel 300 a.C., secondo la *lex Ogulnia*, i padri-senatori furono inoltre costretti a permettere ai plebei di partecipare ai collegi sacerdotali dei pontefici e degli auguri;³² infine, nel 209 a.C., i *patres* persero il

²⁴ Liv. 27, 8, 4–8 (209 a.C.): *et flaminem Dialem inuitum inaugurari coegit P. Licinius pontifex maximus C. Ualerium Flaccum... 7. per multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetiuit, ut in senatum introiret. ingressum eum curiam cum P. Licinius praetor inde eduxisset, tribunus plebis appellauit. flamen uetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga praetexta et sella curuli ei flamonio esse.*

²⁵ Cic. *de resp. har.* 13: *Postero die frequentissimus senatus ... statuuit, cum omnes pontifices qui erant huius ordinis adessent, cumque alii qui honoribus populi Romani antecederant multa de conlegi iudicio uerba fecissent, omnesque idem scribendo adessent, domum meam iudicio pontificum religione liberatam uideri.*

²⁶ Cic. *de dom.* 102: *Hanc uero, pontifices, labem turpitudinis et inconstantiae poterit populi Romani dignitas sustinere, uivo senatu, uobis principibus publici consili, ut domus M. Tulli Ciceronis cum domo Fului Flacci ad memoriam poenae publice constitutae coniuncta esse uideatur?* Cfr.: Cic. *de dom.* 142: *Vobis uniuersi senatus perpetua auctoritas, cui uosmet ipsi praestantissime semper in mea causa praefuistis...*

²⁷ Cic. *de dom.* 1: *Cum multa diuinitus, pontifices, a maioribus nostris inventa atque instituta sunt, tum nihil praeclarius, quam quod eosdem et religionibus deorum immortalium et summae rei publicae praeesse uoluerunt...*

²⁸ Liv. 6, 41, 9–10: *uolgo ergo pontifices, augures, sacrificuli reges creentur; cuilibet apicem Dialem, dummodo homo sit imponamus; tradamus ancilia, penetralia, deos deorumque curam, quibus nefas est; non leges auspicio ferantur, non magistratus creentur; nec centuriatis nec curiatis comitiis patres auctores fiant.* Cfr.: Cic. *de dom.* 38.

²⁹ Liv. 6, 37, 12: *nouam rogationem promulgant, ut pro duumuiris sacris faciundis decemuirii creentur ita ut pars ex plebe, pars ex patribus fiat.*

³⁰ Lyd. *de magistr.* 1 pr.: *ἱερέας γενέσθαι τὸ πρῶτον τοὺς ὑστερον ἄρχοντας τοῦ Ῥωμαίων πολιτεύματος οὐδενὶ τῶν πάντων ἠγγόηται ... ὥστε ὑπόλοιπον περὶ τῶν πολιτικῶν ἀφηγήσασθαι ἔξουσιῶν καὶ ὅτι ἀπὸ ἱερατικῆς τάξεως ἐπὶ τὸ πολιτικὸν μετεφύησαν σχῆμα.*

³¹ Liv. 6, 42, 2: *iidem tribuni, Sextius et Licinius, de decemuiris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulere. creati quinque patrum, quinque plebis.*

³² Liv. 10, 6, 6–9: *rogationem ergo promulgarunt ut, cum quattuor augures, quattuor pontifices ea tempestate essent placeretque augeri sacerdotum numerum, quattuor pontifices, quinque augures, de plebe omnes, adlegerentur. (quemadmodum ad quattuor augurum numerum nisi morte duorum id redigi collegium potuerit, non inuenio, cum inter augures constet imparem numerum debere esse, ut tres antiquae tribus, Ramnes, Titienses, Luceres...) 9. ceterum quia de plebe adlegebantur, iuxta eam rem aegre passi patres quam cum consulatum uolgari uiderent.*

diritto esclusivo di accesso alla carica del *curio maximus*.³³ Ciò nonostante, il sacerdozio, pur cessando di essere una prerogativa esclusiva delle *gentes* patrizie, si conservò come componente significativa della composizione del nuovo senato patrizio-plebeo. E questo anche dopo che, per effetto dell'estensione dal 367 a.C. del numero di magistrati laici eletti alle riunioni del popolo, il completamento del senato cominciò a farsi sempre più frequentemente ricorrendo all'inclusione di ex magistrati laici: consoli, censori e pretori.

All'inizio del V secolo a.C. il completamento del senato solo con la categoria dei consolari diventò tuttavia più che problematico, poiché nei primi sessanta anni della Repubblica il numero di questi poteva completare non più di un terzo di tale organo. A questo proposito, merita attenzione la categoria dei "giovani senatori" o *iuniores patrum*,³⁴ che rappresenta una parte molto significativa del senato arcaico, come si rileva dalla loro frequente menzione da parte da Livio e Dionigi di Alicarnasso in relazione agli eventi dei 494–447 a.C.

Per la prima volta, nelle descrizioni delle sedute del senato, appaiono dei *iuniores patrum* come un forte gruppo di appoggio di Appio Claudio nella sua difesa dei tribunali dei magistrati patrizi, che condannarono in massa i debitori insolventi *nexi* della plebe nel 494 a.C.³⁵ E Dionigi sottolinea che si trattava «di persone giovani e furiose, che erano molto più numerose degli altri senatori» e pronte a usare contro i senatori anziani anche la violenza.³⁶

Tra i giovani senatori, Dionigi nomina, in particolare, Marcio Coriolano,³⁷ che nel 493 a.C. condusse privatamente, con l'aiuto dei suoi clienti, la guerra contro gli Anziati.³⁸ Nel 492 a.C., con l'aiuto dei giovani senatori, lo stesso Coriolano tentò di distruggere con la forza il tribunato della plebe. Poi, Livio³⁹ menziona dei *iuniores patrum* come principale

³³ Liv. 27, 8, 2–3: *inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis, cum in locum M. Aemili sacerdos crearetur, uetus excitauerunt certamen, patriciis negantibus C. Mamili Atelli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem esse quia nemo ante eum nisi ex patribus id sacerdotium habuisset. tribuni appellati ad senatum <rem> reiecerunt: senatus populi potestatem fecit: ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius Atellus.*

³⁴ Le interpretazioni diverse di questo gruppo sociale ved.: BLOCH, G. *Les origines du sénat romain: Recherches sur la formation et la dissolution du sénat patricien*. Paris: Thorin, 1883, p. 275 ss.; LINTOTT, A. W. *The Tradition of Violence in the Annals of the Early Roman Republic*. *Historia*, 1970, 19, pp. 12–29; MÉNAGER, L. R. *Les collèges sacerdotaux, les tribus et la formation primordiale de Rome*. *MEFRA*, 1976, 88, pp. 498–513; MASTROCINQUE, A. *Lucio Giunio Bruto. Ricerche di storia, religione e diritto sulle origini della repubblica romana*. Trento: La Reclame, 1989, p. 122 ss.

³⁵ Liv. 2, 28, 9: *prius itaque quam ultima experirentur senatum iterum consulere placuit. tum uero ad sellas consulum prope conuolare minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset*. Ved. anche: Dionys. 6, 24, 3; Dionys. 6, 39, 1.

³⁶ Dionys. 6, 39, 1: *Ταὐτ' εἰπόντος Ἀππίου καὶ τῶν νέων ἐπιθορυβησάντων ὡς τὰ δέοντα εἰσηγουμένου, Σερουίλιός τ' ἀντιλέξων ἀνέστη καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν πρεσβυτέρων. ἠτάωντο δ' ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐκ παροσκευῆς τ' ἀφικνουμένων, καὶ βία πολλῇ χρωμένων, καὶ πέρας ἐνίκησεν ἡ Ἀππίου γνώμη.*

³⁷ Dionys. 7, 21, 4: *συναχθεῖσης γὰρ ὑπὲρ τούτων βουλῆς καὶ τῶν πρεσβυτέρων, ὡς ἔθος ἦν αὐτοῖς, πρώτων ἀποφνηαμένων τὰς ἑαυτῶν διανοίας, ἐν οἷς οὐ πολλοὶ τινες ἦσαν οἱ τὰς κατὰ τοῦ δήμου γνώμας ἀντικρούς ἀγορεύσαντες, ἐπειδὴ καθήκεν εἰς τοὺς νεωτέρους ὁ λόγος...*

³⁸ Plut. *Marc.* 13: *πρὸς δὲ τὴν στρατείαν παντάπασιν ἀπαγορευόντων, αὐτὸς ὁ Μάρκιος τοὺς τε πελάτας ἀναλαβὼν καὶ τῶν ἄλλων ὅσους ἔπεισε, κατέδραμε τὴν Ἀντιατῶν χώραν, καὶ πολὺν μὲν οἶτον εὐρών, πολλῆ δὲ λεία θρεμμάτων καὶ ἀνδραπόδων περιτρυχῶν.*

³⁹ Dionys. 7, 25, 4: *θορύβου δ' ἔτι πλείονος ἐπὶ τοῖς λόγοις τῶν δημάρχων γενομένου, καὶ μάλιστα ἔκ τῶν νεωτέρων τὰς ἀπειλὰς δυσανασχετούτων ἐπαρθεῖς τούτοις ὁ Μάρκιος αὐθαδέστερον ἤδη καθήπτετο τῶν δημάρχων καὶ θρασύτερον. Εἰ μὴ παύσεσθε μέντοι, λέγων, ταράττοντες τὴν πόλιν ὑμεῖς καὶ ἐκδημαγωγούντες τοὺς ἀπόρους, οὐκ ἔτι λόγῳ διοίσομαι πρὸς ὑμᾶς, ἀλλ' ἔργῳ.*

sostegno dei consoli Furio e Manlio, portati innanzi al tribunale del popolo nel 473 a.C.⁴⁰ Nel 461 a.C., troviamo inoltre dei *iuniores* anche tra i *sodales* di Cesone Quintio (portati nel *forum* con l'intero esercito dei suoi clienti) che combatterono con successo contro un disegno di legge volto a creare una commissione legislativa.⁴¹ La lotta di questi *iuniores patrum* continuò con successo anche in seguito, nel 460 a.C.⁴² Nel 455 a.C., la lotta per la legislazione, arrivò infatti fino alla rissa tra i tribuni della plebe e i consoli, e in questo caso i giovani senatori furono costantemente dalla parte di questi ultimi.⁴³

Ancora, gli *iuniores patrum* furono il sostegno principale anche per i decemviri che usurparono il potere nel 449 a.C.⁴⁴ Infine, l'ultima menzione in Livio di questi giovani senatori, si rileva a proposito degli eventi del 447 a.C.⁴⁵ Da questo momento Livio non menzionerà più i *iuniores patrum* dal che si può dedurre che tale categoria di senatori, dopo il 447 a.C., venne meno o perse d'importanza.

Capire chi erano questi "giovani senatori", che all'inizio del V secolo a.C. dovevano costituire numericamente più della metà della compagine senatoria, non sembra essere un problema facile. Festo ne parla spiegando che si sarebbe trattato di giovani ex magistrati che, per censura dell'età non potevano essere *senatores*, anche se avevano il diritto di esprimere la loro opinione al senato.⁴⁶ Ma nel 494 a.C. il numero di questi giovani sembrerebbe non aver superato la trentina, mentre Dionigi ne parla come della parte più numerosa del senato, cioè come più di centocinquanta senatori. A tale cifra si arriva aggiungendo il collegio sacerdotale dei *salii*, che consisteva proprio nella gioventù patrizia,⁴⁷ ma anche tenendo conto dei membri di questo collegio non possiamo contare più di ventiquattro persone.

Qui si dovrebbe essere d'accordo con Jean Claude Richard per il quale «secondo la tradizione, il patriziato era l'élite ereditaria del ceto senatorio».⁴⁸ Ultimamente gli storici trovano però sempre più argomenti a favore della tesi che nella Roma arcaica il titolo senatoriale fosse

⁴⁰ Liv. 2, 54, 3: *rei ad populum Furius et Manlius circumeunt sordidati non plebem magis quam iuniores patrum.*

⁴¹ Liv. 3, 14, 2-4: *et quod ad seniores patrum pertineret cessissent possessione rei publicae, iuniores, id maxime quod Caesonis sodalium fuit, auxere iras in plebem, non minuerunt animos... 4. instructi paratique cum ingenti clientium exercitu sic tribunos ... adorti sunt ... Cfr.: Dionys. 10, 3, 5; Dionys. 10, 4, 4.*

⁴² Liv. 3, 15, 2: *quantum iuniores patrum plebi se magis insinuabant, eo acrius contra tribuni tendebant ut plebi suspectos eos criminando facerent...*

⁴³ Dionys. 10, 33, 5: *καὶ χειρῶν ἐπιβολαί. συνηγωνίζετο δὲ τοῖς μὲν ὑπάτοις ἢ τῶν πατρικίων νεότης, τοῖς δὲ δημάρχοις ὁ πένης καὶ ἀργὸς ὄχλος.*

⁴⁴ Liv. 3, 41, 1: *in hanc sententiam ut discederetur iuniores patrum euincebant. Liv. 3, 50, 1: itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum in monte Uecilio erant, nuntiant decemuiris ut omni ope ab seditione milites contineant.*

⁴⁵ Liv. 3, 65, 5-8: *inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules facti contentiones tribunorum aduersus nobilium iuuentutem ortas, sine insectatione potestatis eius conseruata maiestate patrum, sedauere... 8. semper ordo grauis alterius modestiae erat; quiescenti plebi ab iunioribus patrum iniuriae fieri coepit.*

⁴⁶ Fest. p. 454 L.: *Senatores a senectute dici satis constat; quos initio Romulus elegit centum, quorum consilio rempublicam administraret. Itaque etiam <pa>tres appellati sunt; et nunc cum senatores adesse iubentur, "quibusque in senatu[m] sententiam dicere licet"; quia hi, qui post lustrum conditum ex iunioribus magistratum ceperunt, et in senatu sententiam dicunt, et non vocantur senatores ante quam in senioribus sunt censi.*

⁴⁷ Ved.: TOKMAKOV, V. N. Kollegiia saliev (Il collegio dei salii). In: KOFANOV, L. L. (a cura di). *Zhrechskiy kollegii v Rannem Rime: k voprosu o stanovlenii rimskogo sakral'nogo i publichnogo prava (I collegi sacerdotali nella Roma arcaica. Al problema dell'origine del diritto sacrale e pubblico romano)* (in russo). Mosca: Nauka, 2001, p. 202.

⁴⁸ RICHARD, J.-C. Patricians and Plebeians: The Origins of a Social Dichotomy. In: RAAFLAUB, K. A. (ed.). *Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders*. Oxford: Blackwell, 2005, p. 107.

ereditario.⁴⁹ Eloquente di questo vi è testimonianza particolare in Macrobio, secondo cui «in precedenza i senatori avevano l'usanza di andare in curia con i loro figli vestiti di *toga pretextata*», ma in seguito questa usanza sarebbe caduta in desuetudine.⁵⁰ Da ciò si può concludere che i figli dei senatori fin dalla tenera età venissero preparati per tale carica, partecipando alle riunioni del senato. Pensando agli eventi del 509–495 a.C., quando come è noto Roma subì una serie di guerre devastanti con Porsenna, con la lega Latina e altri vicini, non è difficile dedurre che i capi delle *gentes* patrizie uccisi durante le guerre – alcuni dei quali, come i *Fabii*, potevano guidare un esercito di parenti e propri clienti – cercassero di lasciare in eredità ai loro figli anche questa prerogativa. Poi, come è altrettanto noto,⁵¹ quasi tutti i sacerdoti patrizi, che erano padri senatori, dopo la morte venivano sostituiti non per mezzo di elezioni, ma per via di *cooptatio*.

Inoltre, c'è anche da considerare che la più antica forma di testamento (il cd. *testamentum calatis comitiis*) era approvata nei comizi curiati,⁵² presieduti dai pontefici e controllati dagli auguri, seguita dall'approvazione al senato. È evidente allora che l'eredità dei *sacra curiata* dipendeva solo dai membri della *curia*, dove il trasferimento dell'eredità veniva ratificato, e i rappresentanti di altre *curiae* al senato, di regola, sostenevano la volontà di una *curia* separata. Inoltre è poco credibile che la votazione del popolo nei comizi curiati potesse andare contro la volontà del testatore.

Dopo tutto, possiamo ipotizzare che dietro ogni giovane erede ci fosse un intero esercito costituito dai componenti della sua *gens* patrizia. Quindi, ci sono abbastanza motivi per considerare che il titolo senatorio, almeno in parte, durante la Roma arcaica della prima metà del V secolo a.C., fosse di natura ereditaria.

Tutto quanto premesso, rivolgiamoci adesso al secondo argomento di queste brevi note, ossia l'ordine di completamento del senato (*lectio senatus*) durante l'alta repubblica. La chiave di questo argomento è un famoso testo di Festo, che per la sua importanza conviene rileggere ancora per intero:

«Una volta i senatori precedenti non venivano disonorati, perché i re stessi li avevano eletti e rieletto coloro avuti in consiglio pubblico, e dopo la loro espulsione i consoli, e anche i tribuni militari con il potere consolare hanno eletto più fedeli dei patrizi, e successivamente anche dei plebei. Così è stato fino alla legge tribunizia di Ovinio, secondo la quale si stabilì che i censori avrebbero potuto scegliere al senato *curiatim* i migliori di tutti i ceti. Ciò è stato fatto in modo che i precedenti (senatori), essendo stati spodestati dal loro posto, fossero considerati disonorati».⁵³

⁴⁹ MITCHELL, The Definition of Patres and Plebs, p. 144 ss.

⁵⁰ Macr. Sat. 1, 6, 19–25: *Mos antea senatoribus fuit in curiam cum praetextatis filiis introire... 25. Senatus fidem atque ingenium pueri exosculatur, consultumque facit uti posthac pueri cum patribus in curiam ne introeant praeter illum unum Papirium. Cfr.: Val. Max. 2, 1, 9: Senectuti iuuenta ita cumulatam et circumspectum honorem reddebat, tamquam maiores natu adulescentium communes patres essent. quocirca iuvenes senatus die utique aliquem ex patribus conscriptis aut propinquum aut patrum amicam ad curiam deducebant adfixique ualuis expectabant, donec reducendi etiam officio fungerentur. Ved. anche: Suet. Aug. 38, 2; Plin. epist. 8, 14, 5.*

⁵¹ *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa). Hbd. 7. Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1900, pp. 1208–1211, heslo: *cooptatio*.

⁵² Del *testamentum calatis comitiis* ved.: SPINA, A. Il diritto oltre la vita: aspetti ideologico-religiosi del diritto successorio romano. In: RANDAZZO, S. (a cura di). *Religione e diritto romano: la cogenza del rito*. Tricase: Libellula, 2014, pp. 373–447.

⁵³ Fest. p. 290 L.: *Praeteriti senatores quondam in opprobrio non erant, quod, ut reges sibi legebant, sublegebantque, quos in consilio publico haberent, ita post exactos eos consules quoque et tribuni militum*

Sull'interpretazione di questa testimonianza è in corso un intenso dibattito.⁵⁴ In particolare, molti studiosi hanno proposto di sostituire la parola chiave *curiatim* con *iurati*, ritenendo il primo termine inappropriato per la fine del IV secolo a.C.⁵⁵ La tesi prevalsa in dottrina è che il termine *lectio senatus* dei censori denotasse di per sé il potere eccezionale riposto nella stessa redazione e lettura (*recitatio*) di una nuova lista di senatori. È ben noto tuttavia che anche il re Romolo, istituendo il senato, procedette all'elezione dei senatori per tributi e curie, consentendo a ogni curia di nominare da sé tre senatori.⁵⁶ Con i re successivi, inoltre, ogni incremento del numero dei senatori fu realizzato attraverso le *curiae*. È certo che la decisione delle *curiae* venisse approvata dai re, ma la natura del senato arcaico come organo rappresentativo sembra più che evidente. Per quanto riguarda l'età della prima Repubblica, l'unica *lectio senatus* di massa che conosciamo, quando il senato dovette essere reintegrato immediatamente del numero di centosessantaquattro persone, si verificò nel 509 a.C. Purtroppo le fonti non ci dicono in che modo i primi consoli procedettero a tale *lectio*, ma è improbabile che l'abbiano fatto senza il consenso del senato e del popolo, tanto più che il *census* sembra sia stato fatto solo dai consoli dell'anno successivo (Dionys. 5, 20). Inoltre, Livio, descrivendo la lotta della plebe per l'accesso alla magistratura consolare nel 445 a.C., osserva che la «*cooptatio in patres*» dopo l'espulsione dei re venne eseguita «per ordine del popolo» (*iussu populi*).⁵⁷ Allo stesso modo, la *lectio* di Appio Claudio nel senato del 504 a.C. avvenne con decisione del senato e del popolo romano.⁵⁸

In generale Cicerone riteneva che già dopo l'espulsione dei re gli antenati avrebbero stabilito una regola secondo cui i senatori «dovevano essere eletti da tutto il popolo, allo scopo di rendere l'accesso a questo ordine superiore aperto a tutti i cittadini attivi e valorosi»,⁵⁹ avendo in mente però soprattutto le elezioni di magistrati supremi, i quali, dopo la

consulari potestate coniunctissimos sibi quosque patriciorum, et deinde plebeiorum legebant; donec Ovinia tribunicia intervenit, qua sanctum est, ut censores ex omni ordine optimum quemque curiatim in senatu legerent. Quo factum est, ut qui praeteriti essent et loco moti, haberentur ignominiosi. Il commento del brano di Festo ved.: HEURGON, J. *The Rise of Rome to 264 B.C.* Batsford: University of California Press, 1973, p. 126. Clemente non crede alla possibilità di una *lectio* del senato *curiatim*: CLEMENTE, G. I censori e il senato. I mores e la legge. *Athenaeum*, 2016, 104, 2, pp. 446–500.

⁵⁴ Ved., ad. esempio: MANCUSO, G. *Il senato romano I. Dalla monarchia alla repubblica*. Milano: Libreria Editrice Torre, 1979; REDUZZI MEROLA, F. *Iudicium de iure legum. Senato e legge nella tarda repubblica*. Napoli: Jovene, 2001; GRAEBER, A. *Auctoritas patrum: Formen und Wege der Senatsherrschaft zwischen Politik und Tradition*. Berlin – Heidelberg – New York: Springer-Verlag, 2001, p. 168; HUMM, M. *Appius Claudius Caecus. La République accomplie*. Roma: École française de Rome, 2005, pp. 185–226; MOORE, L. C. *Ex senatu eiecti sunt: Expulsion from the Senate of the Roman Republic, c. 319–50 BC.* (dissert.). London, University College London, 2013, pp. 79–126; CORNELL, T. *The Lex Quinia and the Emancipation of the Senate*. In: RICHARDSON, J. H. – SANTANGELO, F. *The Roman historical tradition: Regal and Republican Rome*. Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 207–237; BARBER, C. *The Lectio Senatus and the Composition of the Middle Republican Senate*. (dissert.). Ohio State University, 2016.

⁵⁵ CORNELL, *op. cit.*, p. 207 ss.; MOORE, *op. cit.*, p. 11 ss.; CLEMENTE, *op. cit.*, p. 463 ss.

⁵⁶ Ved.: Dionys. 2, 12, 1–3; Ioan. Lyd. *de magistr.* 1, 16.

⁵⁷ Liv. 4, 4, 7: *nobilitatem istam uestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis non genere nec sanguine sed per cooptationem in patres habetis, aut ab regibus lecti aut post reges exactos iussu populi...*

⁵⁸ Dionys. 5, 40, 5. Ved. anche: Liv. 6, 40, 4: *nos, ex quo adsciti sumus simul in ciuitatem et patres, ... per nos aucta potius ... maiestas earum gentium inter quas nos esse uoluisit dici uere posset.*

⁵⁹ Cic. *Pro Sest.* 137: *nosse discriptionem civitatis a maioribus nostris sapientissime constitutam; qui cum regum potestatem non tulissent, ita magistratus annuos creaverunt ut consilium senatus rei publicae praeponerent sempiternum, deligerentur autem in id consilium ab universo populo aditusque in illum summum ordinem omnium civium industriae ac virtuti pateret.*

fine della carica, automaticamente venivano inclusi nei ranghi del senato, contrastando in questo modo la possibilità che si giungesse al completamento del senato mediante *cooptatio censoria*.⁶⁰

In realtà, la *cooptatio censoria* o *lectio senatus*, doveva avvenire senza il coinvolgimento diretto del popolo, almeno questo si dovrebbe dedurre dall'uso del termine *curiatim* in relazione alla legge di Ovinio sulle modalità di formazione del senato. Prima di tutto, va detto che lo svolgimento del censo romano, in generale, e l'aggiornamento del censore della lista dei senatori, in particolare, non veniva gestito esclusivamente dai censori stessi. Come è noto, il *census* dei cittadini si svolgeva pubblicamente nel campo Marzio *tributum*; ogni *tribus* veniva invitata a svolgere separatamente le operazioni di censimento e ogni cittadino della *tribus* dichiarava il nome della sua *gens*, la famiglia, lo stato e la situazione finanziaria.⁶¹

I censori, in base alle dichiarazioni raccolte, compilavano allora le liste dei cittadini. Allo stesso modo si procedeva pubblicamente anche alla redazione dell'elenco dell'ordine senatorio,⁶² con la differenza che la procedura si svolgeva, non *tributum*, ma *curiatim*.⁶³ Il comportamento corretto dei censori veniva ratificato dall'approvazione dei cittadini presenti alla riunione,⁶⁴ mentre in caso di contestazioni queste potevano portare persino ad atti di violenza sui censori, come accadde nel 434 a.C., dopo l'esclusione dal senato di Emilio Mamerco.⁶⁵

Allo stesso modo si procedette contro le azioni illegali del censore del 312 a.C., Appio Claudio;⁶⁶ e già i consoli dell'anno successivo (311 a.C.) protestarono contro la spudorata *lectio senatus* fatta da questi innanzi al tribunale del popolo.⁶⁷

⁶⁰ Cic. *De leg.* 3, 27: *Ex iis autem qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare <est> sane neminem in summum locum nisi per populum uenire, sublata cooptatione censoria.*

⁶¹ Dionys. 4, 15, 6: ταῦτα καταστησάμενος ἐκέλευσεν ἅπαντος Ῥωμαίους ἀπογράφεσθαι τε καὶ τιμάσθαι τὰς οὐσίας πρὸς ἀργύριον ὁμόσαντας τὸν νόμιμον ὄγκον, ἧ μὲν τάλληθι καὶ ἀπὸ παντὸς τοῦ βελτίστου τετιμησθαι.

⁶² Ved.: Liv. 23, 23, 1–6 (216 a.C.): *is ubi cum lictoribus in rostra descendit... 3. nam neque senatu quemquam moturum ex iis quos C. Flaminius L. Aemilius censors in senatum legissent; transcribi tantum recitarique eos iussurum, ne penes unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac moribus senatoriis fuerit; et ita in demortuorum locum sublecturum ut ordo ordini, non homo homini praelatus uideretur. recitato uetere senatu, inde primos in demortuorum locum legit qui post L. Aemilium C. Flaminium censors curulem magistratum cepissent necdum in senatum lecti essent, ut quisque eorum primus creatus erat; tum legit qui aediles, tribuni plebis, quaestoresue fuerant...*

⁶³ Ved.: PALMER, R. E. A. *The Archaic Community of the Romans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970, p. 165, 254 ss.; RYAN, F. X. *Rank and Participation in the Republican Senate*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, pp. 15–155; Idem. *Die Senatorenennennung gemäss dem ovinischen Gesetz*. *RSA*, 2001, 31, pp. 83–91.

⁶⁴ Liv. 23, 23, 7: *ita centum septuaginta septem cum ingenti adprobatione hominum in senatum lectis, extemplo se magistratu abdicauit.*

⁶⁵ Liv. 4, 24, 8: *censores aegre passi Mamercum quod magistratum populi Romani minuisset tribu mouerunt octiplicateo censu aerarium fecerunt. quam rem ipsum ingenti animo tulisse ferunt, causam potius ignominiae intuentem quam ignominiam; primores patrum, quamquam deminutum censurae ius noluisent, exemplo acerbitatis censoriae offensos, quippe cum se quisque diutius ac saepius subiectum censoribus fore cerneret quam censuram gesturum: populi certe tanta indignatio coorta dicitur ut uis a censoribus nullius auctoritate praeterquam ipsius Mamerci deterri quiuerit.*

⁶⁶ Liv. 9, 29, 7: *ob infamem atque inuidiosam senatus lectionem uerecundia uictus collega magistratu se abdicauerat...; Liv. Perioch. 9: Appius Claudius censor ... libertinorum filios in senatum legit.*

⁶⁷ Liv. 9, 30, 1–2: *itaque consules, qui eum annum secuti sunt ... initio anni questi apud populum deformatum ordinem praua lectione senatus, qua potiores aliquot lectis praeteriti essent, negauerunt eam lectionem se, quae sine recti prauique discrimine ad gratiam ac libidinem facta esset, obseruatuos et senatum extemplo citauerunt eo ordine qui ante censores Ap. Claudium et C. Plautium fuerat.*

Cicerone sostiene che la *nota censoria* non aveva valore di sentenza giudiziaria ed anche che questa avrebbe potuto essere facilmente disattesa in caso di disaccordo dei magistrati, dei giudici o di volontà contraria del senato o del popolo.⁶⁸ Durante la *lectio senatus* censoria i senatori sembrano essere stati in grado di partecipare alla propria *cooptatio*, essendo arbitri l'uno verso l'altro, come successe in occasione della rielezione del senato organizzata da Augusto.⁶⁹

I senatori, infine, potevano esercitare una significativa influenza anche sulle modalità di conduzione della *lectio senatus*. Ad esempio, nel 216 a.C., rifiutarono categoricamente la possibilità di costituire il senato di Roma attingendo due componenti da ciascuna omologa assemblea degli alleati latini.⁷⁰

Qualche parola adesso sul concetto di *cooptatio senatus*. Prendendo esempio dalla *cooptatio* dei sacerdoti senatori o dei tribuni della plebe, siamo generalmente abituati a considerare che questo termine significasse come una sorta di *autoselezione all'interno di un particolare collegio dei nuovi membri* al posto dei componenti defunti o dei magistrati che avessero lasciato la carica. Tuttavia, per quanto riguarda il senato, come credo di aver mostrato sopra, questa *cooptatio* potrebbe essere piuttosto considerata, alternativamente, come un'elezione «per ordine del popolo» ovvero una *cooperatio censoria*. G. Wissowa⁷¹ considerò la *cooptatio senatus* come termine non tecnico, ma questo sembra essere smentito dall'uso di tale terminologia nel testo epigrafico conservatosi della *lex Iulia municipalis*.⁷² Inoltre, Cicerone racconta di una serie di *leges de cooptando senatu*, che i Romani, su richiesta degli alleati siciliani diedero loro durante i secoli III e I a.C. Si tratta di leggi

⁶⁸ Cic. *pro Cluent.* 119–122: *numquam animadversionibus censoriis hanc civitatem ita contentam ut rebus iudicatis fuisset. Neque in re nota consumam tempus; exempli causa ponam illud unum, C. Getam, cum a L. Metello et Cn. Domitio censoribus ex senatu eiectus esset, censorem esse ipsum postea factum... maiores nostri ... timoris enim causam, non vitae poenam in illa potestate esse voluerunt.* 121. *Itaque non solum illud ostendam quod iam videtis, populi Romani suffragiis saepenumero censorias subscriptiones esse sublatas, verum etiam iudicis eorum qui iurati statuere maiore cum religione et diligentia debuerunt. Primum iudices, senatores equitesque Romani, in compluribus iam reis quos contra leges pecunias accepisse subscriptum est suae potius religioni quam censorum opinioni paruerunt. Deinde praetores urbani qui iurati debent optimum quemque in lectos iudices referre numquam sibi ad eam rem censoriam ignominiam impedimento esse oportere duxerunt.* 122. *Censores denique ipsi saepe numero superiorum censorum iudiciis, si ista iudicia appellare voltis, non steterunt. Atque etiam ipsi inter se censores sua iudicia tanti esse arbitrantur ut alter alterius iudicium non modo reprehendat sed etiam rescindat, ut alter de senatu movere velit, alter retineat et ordine amplissimo dignum existimet, ut alter in aerarios referri aut tribu moveri iubeat, alter vetet. Qua re qui vobis in mentem venit haec appellare iudicia quae a populo Romano rescindi, ab iuratis iudicibus repudiari, a magistratibus negligi, ab eis qui eandem potestatem adepti sunt commutari, inter conlegas discrepare videatis?*

⁶⁹ Suet. *Aug.* 35, 1: *senatorum affluentem numerum ... ad modum pristinum et splendorem redegit duabus lectionibus, prima ipsorum arbitratu, quo vir virum legit, secunda suo et Agrippae.*

⁷⁰ Liv. 23, 22, 4–6: *cum de ea re M. Aemilius praetor... retulisset, tum Sp. Caruilium cum longa oratione non solum inopiam sed paucitatem etiam civium ex quibus in patres legerentur conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi artius Latini nominis cum populo Romano magno opere se suadere dixit ut ex singulis populis Latinorum binis senatoribus, <quibus> patres Romani censuissent, civitas daretur, atque <inde> in demortuorum locum in senatum legerentur. eam sententiam haud aequioribus animis quam ipsorum quondam postulatum Latinorum patres audierunt.*

⁷¹ Paulys *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa), *op. cit.*, p. 1211.

⁷² *Lex Iulia municip.* (CIL I 206) 83: *Ilviri ... in senatum decuriones conscriptosve legito neve sublegito neve cooptato neve recitandos curato, nisi in demortui damnateive locum ...;* *Lex Iulia municip.* (CIL I 206) 105: *Qui praconium dissignationem libitinamve faciet ... neve in senatum neve in decurionum conscriptorumve numero legito, sublegito cooptato neve sententiam rogato...*

di cooptazione del senato che Scipione prese dalla città di Agrigento nel 207 a.C.;⁷³ delle leggi di P. Rupilio adottate da Eraclea nel 131 a.C.;⁷⁴ e delle leggi del pretore Gaio Claudio Pulcro adottate da Hales nel 95 a.C.⁷⁵

Queste *leges datae* a municipi e alleati, relative alle regole di cooptazione del senato e collocabili, come detto, nel segmento temporale che va dal III al I secolo a.C., consentono di capire che le elezioni o, più precisamente, le elezioni suppletive dei senatori, venivano eseguite in caso di morte, di condanna o di sospensione da tale titolo dei precedenti senatori. La *cooptatio* veniva disciplinata da una serie di regole: si faceva mediante votazione (*suffragium*); il limite di età dei senatori doveva essere non inferiore a trent'anni; i singoli gruppi sociali (ad esempio, la popolazione indigena e i coloni romani) dovevano avere quote di rappresentanza in senato; al rango di senatore non potevano ascendere determinate categorie di persone come, ad esempio, i commercianti, gli araldi, i necrofori o *vespillones* e i cittadini di basso censo.

Ovviamente, è lecito supporre che i Romani diedero ai municipi e ai loro alleati delle norme in parte mutuata dalle loro stesse leggi sulla *cooptatio senatorum*. Queste furono certamente la *lex Claudia de quaestu senatorum* del 218 a.C.⁷⁶ e la legge *Ovinia de senatus lectione*, adottata non più tardi del 312 a.C.; forse, anche la *lex Geganio-Quinctia de censoribus creandis* (dunque sulla censura) del 443 a.C.;⁷⁷ ovvero, più probabilmente, la *lex Canuleia* sull'abolizione del divieto di matrimonio tra patrizi e plebei del 445 a.C.,⁷⁸ dopo la quale sembrerebbero essere scomparsi i *iuniores patrum*. Non per caso, infatti, già nel 494 a.C., i consoli minacciarono i giovani senatori di introdurre una legge sul limite d'età per l'eleggibilità dei senatori.⁷⁹

⁷³ Cic. Verr. 2, 123: *Agrigentini de senatu cooptando Scipionis leges antiquas habent, in quibus et illa eadem sancta sunt et hoc amplius: cum Agrigentinarum duo genera sint, unum veterum, alterum colonorum quos T. Manlius praetor ex senatus consulto de oppidis Siculorum deduxit Agrigentum, cautum est in Scipionis legibus ne plures essent in senatu ex colonorum numero quam ex vetere Agrigentinarum.*

⁷⁴ Cic. Verr. 2, 125: *Idem fecit Heracleae. Nam eo quoque colonos P. Rupilius deduxit, legesque similis de cooptando senatu et de numero veterum ac novorum dedit.*

⁷⁵ Cic. Verr. 2, 122: *Halaesini ... L. Licinio Q. Mucio consulibus, cum haberent inter se controversias de senatu coopando, leges ab senatu nostro petiverunt. Decrevit senatus ... ut iis C. Claudius Appi filius Pulcher praetor de senatu coopando leges conscriberet. C. Claudius ... leges Halaesinis dedit, in quibus multa sanxit de aetate hominum, ne qui minor XXX annis natus, de quaestu, quem qui fecisset ne legeretur, de censu, de ceteris rebus: quae omnia ante istum praetorem et nostrorum magistratum auctoritate et Halaesinorum summa voluntate valuerunt.*

⁷⁶ Liv. 21, 63, 3–4: *inuisus etiam patribus ob nouam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis aduersus senatum atque uno patrum adiuuante C. Flaminiou tulerat, ne quis senator cuius senator pater fuisset maritimam nauem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. 4. id satis habitum ad fructus ex agris uectandos; quaestus omnis patribus indecorus uisus. res per summam contentionem acta inuidiam apud nobilitatem suatori legis Flaminiou, fauorem apud plebem alterumque inde consulatum peperit.* Sulla *lex Claudia* del 218 a.C. ved.: EL BEHEIRI, N. *Die lex Claudia de quaestu senatorum*. *RIDA*, 2001, 48, pp. 57–63; LICANDRO, O. *Dalla Lex Claudia de quaestu senatorum alle leges repetundarum* ovvero del conflitto di interessi nell'antica Roma. In: *Fides, humanitas, ius. Studi in onore di Luigi Labruna*. Vol. V. Napoli: Editoriale Scientifica, 2007, pp. 2815–2855.

⁷⁷ Liv. 4, 8, 2: *consulibus M. Geganio Macerino ... T. Quinctio Capitolino ... censurae initium fuit, rei a parua origine ortae, quae deinde tanto incremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae penes eam regimen, senatus ... decoris dedecorisque discrimen ... sub nutu atque arbitrio <eius> essent.* Cfr.: Dionys. 11, 63, 1–2.

⁷⁸ Liv. 4, 1: *nam [anni] principio et de conubio patrum et plebis C. Canuleius tribunus plebis rogationem promulgauit, qua contaminari sanguinem suum patres confundique iura gentium rebantur.*

⁷⁹ Dionys. 6, 66, 2: *εἰ δὲ παραμεινὲι τὸ φιλόνηκον ὑμῖν, νέοις μὲν οὐτὲ συμβούλοις ἔτι τῶν συμφερόντων χρῆσόμεθα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ λοιπὸν ἀνείρομεν αὐτῶν τὴν ἀνοσομίαν νόμῳ τάξαντες ἀριθμὸν ἐτών, ὃν δεήσει τοῖς βουλευσόντας ἔχειν.*

Rivolgiamoci adesso alla funzione giurisdizionale (il *iudicium senatus*), forse la più importante delle funzioni del senato romano, da ritenere esistente fin dall'inizio della Repubblica.⁸⁰ Sfortunatamente, nella storiografia moderna, dei poteri giudiziari del senato si parla solo per la tarda Repubblica e il Principato,⁸¹ ma i dati della tradizione antica indicano senza possibilità di equivoco esplicitamente la profonda arcaicità del *iudicium senatus*.

Così, Dionigi, descrivendo la lotta della plebe per l'istituzione nel 492 a.C. del tribunale del popolo,⁸² osserva che prima di questo anno il diritto di giudicare «era il diritto più onorevole ed esclusivo dei patrizi».⁸³ Anche Cicerone sottolinea che, secondo le usanze degli antenati, ogni cittadino «anche ai tempi dei re» aveva diritto di difendersi sottoponendosi al *iudicium* del senato, del popolo o di giudici appositamente nominati.⁸⁴ Sebbene, precisando che il tribunale dei senatori «era sempre soggetto a una ratifica dalla corte del popolo».⁸⁵

In ogni caso, la fonte di notizie più importante per l'attività giudiziaria del senato repubblicano è Polibio (II sec. a.C.) che parlando, come è noto, dell'ordinamento statale romano basato su tre tipi di potere: consoli, senato e popolo, riferisce, in particolare, che tutti i reati più gravi commessi a Roma e negli stati alleati in territorio italico, così come le controversie giudiziarie tra questi, furono nel II secolo a.C. di competenza del senato. Particolarmente importanti sono le parole di Polibio per il quale rispetto a questi casi giudiziari «il popolo non aveva alcun diritto di partecipazione».⁸⁶ Lo stesso storico greco, tuttavia, scrive di gravi limitazioni dell'autorità giudiziaria del senato, in particolare, indicando che il verdetto del senato avente

⁸⁰ Sulla giurisdizione del senato in età repubblicana ved.: MOMMSEN, T. *Romisches Staatsrecht*. III. 2. Leipzig: S. Hirzel, 1888, pp. 1063–1070; O'BRIEN MOORE, A. *Senatus*. In: *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa). Suppl. 6. Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1935, pp. 748–760; GONZÁLEZ ROMANILLOS, J. A. La potestad jurisdiccional penal del Senado republicano. *SCDR*, 2015, XXVIII, pp. 461–471. Sulla giurisdizione del senato nell'età del Principato ved.: VINCENTI, U. Aspetti procedurali della *cognitio senatus*. *BIDR*, 1982, 85, pp. 101–126; SANTALUCIA, B. *Diritto e processo penale nell'antica Roma*. Milano: Giuffrè, 1989, pp. 233–241; ARCARIA, F. Sul dies a quo della giurisdizione criminale senatoria. In: *Fides, humanitas, ius*. *Studi in onore di Luigi Labruna*. Vol. I. Napoli: Editoriale Scientifica, 2007, pp. 183–214.

⁸¹ Di solito cominciando dalla *cognitio* del senato sui Bacchanali del 186 a.C. Ved.: SANTALUCIA, *op. cit.*, p. 233 ss.

⁸² Ved. su questo tribunale, ad esempio: MANTOVANI, D. *Il problema d'origine dell'accusa popolare. Dalla "quaestio" unilaterale alla "quaestio" bilaterale*. Padova: CEDAM, 1989; LINTOTT, A. W. *Provocatio e Iudicium Populi* dopo Kunkel. In: SANTALUCIA, B. (ed.). *La repressione criminale nella Roma repubblicana fra norma e persuasione*. Pavia: IUSS, 2009, pp. 15–24; PELLOSO, C. Sul diritto del cittadino al processo popolare dalla caduta del regno al decemvirato legislativo. *RIDA*, 2015, 62, pp. 325–340.

⁸³ Dionys. 7, 65, 1: Αὕτη πρώτη κατ' ἀνδρὸς πατρικίου πρόσκλησις εἰς τὸν δῆμον ἐγένετο ἐπὶ δίκῃ· καὶ ἀπ' ἐκείνου τοῦ χρόνου τοῖς ὕστερον λαμβάνουσι τὴν τοῦ δήμου προστασίαν ἕθος κατέστη καλεῖν οὐδὲ δόξειε τῶν πολιτῶν δίκην ὑφέξοντας ἐπὶ τοῦ δήμου· καὶ ἐνθένδε ἀρξάμενος ὁ δήμος ἤρθη μέγας, ἡ δ' ἀριστοκρατία πολλὰ τοῦ ἀρχαίου ἀξιωματος ἀπέβαλε ... καὶ ὅσα ἄλλα τιμώματα ἦν καὶ ἴδια τῶν πατριζίων μόνων ἅπασι κοινοσαμένη.

⁸⁴ Cic. *de dom.* 33: *Nego potuisse iure publico, legibus iis quibus haec civitas utitur, quemquam civemulla eius modi calamitate adfici sine iudicio: hoc iuris in hac civitate etiam tum cum res reges essent dico fuisse, hoc nobis esse a maioribus traditum, hoc esse denique proprium liberae civitatis, ut nihil de capite civis aut de bonis sine iudicio senatus aut populi aut eorum qui de quaque re constituti iudices sint detrahi possit.*

⁸⁵ Cic. *pro Balb.* 55: *Cognoscite nunc iudicium senatus, quod semper iudicio est populi comprobatum.*

⁸⁶ Polyb. 6, 13, 4–5; 8–9: ὁμοίως ὅσα τῶν ἀδικημάτων τῶν κατ' Ἰταλίαν προσδεῖται δημοσίας ἐπισκέψεως, λέγω δ' οἷον προδοσίας, συνωμοσίας, φαρμακείας, δολοφονίας, τῆ συγγλήτῳ μέλει περὶ τούτων. 5. πρὸς δὲ τούτοις, εἴ τις ιδιώτης ἢ πόλις τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν διαλύσεως ἢ βοηθείας ἢ φυλακῆς προσδεῖται, τούτων πάντων ἐπιμελὲς ἐστὶ τῆ συγγλήτῳ... 8. δῆμον καθάπαξ οὐδέν ἐστι τῶν προειρημένων. 9. ἔξ ὧν πάλιν ὁπότε τις ἐπιδημήσῃ μὴ παρόντας ὑπάτου, τελείως ἀριστοκρατικῆ φαίνεθ' ἢ πολιτεία. ὃ δὴ καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν βασιλέων, πεπεισμένοι τυγχάνουσι, διὰ τὸ τὰ σφῶν πράγματα σχεδὸν πάντα τὴν συγγλητον κυροῦν.

a oggetto la pena di morte non poteva essere eseguito senza l'approvazione del popolo; inoltre, che gli stessi senatori erano incolpati dal tribunale del popolo; e, infine, che i tribuni della plebe (che agivano nell'interesse del popolo), potevano opporre il veto non solo alle sentenze del senato, ma anche impedire che questo si riunisse o si radunasse «nel modo più assoluto».⁸⁷

Anche il popolo però, secondo Polibio, dipendeva dal potere giudiziario del senato: prima di tutto, nelle ipotesi di appalti statali. Infine, in tutti i tribunali per gli affari privati e pubblici, a eccezione del tribunale del popolo, i giudici erano nominati dagli stessi senatori.⁸⁸ Questo sistema di interdipendenza dei due rami del potere giudiziario descritto da Polibio è da riferire alla prima metà del II secolo a.C., quindi per l'epoca più risalente (l'inizio della Repubblica), bisogna rivolgersi ad altre fonti che tuttavia, fortunatamente, sono abbastanza numerose.

Come è noto, il senato fin dall'inizio del V secolo a.C. non solo partecipava ai tribunali dei consoli, ma supervisionava le loro attività, avendo diritto al cosiddetto *iustitium*, cioè, al potere di «sospendere i procedimenti giudiziari»;⁸⁹ e persino all'abolizione delle sentenze già pronunciate come accadde, ad esempio, nel 494 e nel 326 a.C. in relazione ai debitori *nexi*.⁹⁰ Secondo Cicerone, dopo l'esilio dei re, i Romani avrebbero istituito una *res publica* fondata sull'autorità del senato, ordinando ai magistrati «di essere guidati dall'autorità di questo ordine e di essere come suoi servitori»,⁹¹ in base al principio per cui «la responsabilità del magistrato era di seguire la volontà del senato con tutta la cura e il lavoro».⁹²

Anche Polibio scrive del dovere dei consoli di riferire al senato sui casi giudiziari e di attuare le decisioni di tale organo.⁹³ Secondo Livio, poi, la subordinazione dei consoli all'autorità dei padri senatori sarebbe stata prassi naturale anche nel V secolo a.C.⁹⁴ e Dionigi apostrofa

⁸⁷ Polyb. 6, 16, 2–4: τὰς δ' ὀλοσχερεστάτας καὶ μεγίστας ζητήσεις καὶ διοθήσεις τῶν ἀμαρτανομένων κατὰ τῆς πολιτείας. οἷς θάνατος ἀκολουθεῖ τὸ πρόστιμον, οὐ δύναται συντελεῖν, ἂν μὴ συνεπικυρώσῃ τὸ προβεβουλευμένον ὁ δῆμος. 3. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῶν εἰς ταύτην ἀνηκόντων· ἂν γὰρ τις εἰσφέρει νόμον, ἢ τῆς ἐξουσίας ἀφαιρούμενός τι τῆς ὑπαρχούσης τῆ συγκλήτῳ κατὰ τοὺς ἔθισμοὺς ἢ τὰς προεδρίας καὶ τιμὰς καταλύων αὐτῶν ἢ καὶ νῆ Δία ποιῶν ἐλαττώματα περὶ τοὺς βίους. 4. πάντων ὁ δῆμος γίνεται τῶν τούτων καὶ θείναι καὶ μὴ κύριος. τὸ δὲ συνέχον, ἂν εἰς ἐνίστηται τῶν δημάρχων, οὐχ οἷον ἐπὶ τέλος ἄγειν τι δύναται τῶν διαβουλιῶν ἢ σύγκλητος, ἀλλ' οὐδὲ συνεδρεῖν ἢ συμπορεύεσθαι τὸ παράπαν (ὀφείλουσι δ' αἶε ποιεῖν οἱ δῆμαρχοι τὸ δοκοῦν τῷ δήμῳ καὶ μάλιστα στοχάζεσθαι τῆς τούτου βουλήσεως) διὸ πάντων τῶν προειρημένων χάριν δέδωκε τοὺς πολλοὺς καὶ προσέγει τῷ δήμῳ τὸν νοῦν ἢ σύγκλητος. L'espressione tra caporali è tratta dalla trad. it. di R. Nicolai in POLIBIO. *Storie. Libri IV–IX*. Vol. 2. Roma: Newton Compton, 1998, p. 301.

⁸⁸ Polyb. 6, 17, 5–8: ἔχει δὲ περὶ πάντων τῶν προειρημένων τὴν κυρίαν τὸ συνέδριον· καὶ γὰρ χρόνον [δύναται] δοῦναι καὶ συμπῶματος γενομένου κουφίσει καὶ τὸ παράπαν ἀδυνάτου τινὸς συμβάντος ἀπολύσει τῆς ἐργωνίας· καὶ πολλὰ δὴ τιν' ἐστίν, ἐν οἷς καὶ βλάπτει μεγάλα καὶ πάλιν ὠφελεῖ τοὺς τὰ δημόσια χειρίζοντας ἢ σύγκλητος· ἢ γὰρ ἀναφορὰ τῶν προειρημένων γίνεται πρὸς ταύτην. 7. τὸ δὲ μέγιστον, ἐκ ταύτης ἀποδίδονται κριταὶ τῶν πλείστων καὶ τῶν δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν συναλλαγμάτων, ὅσα μέγεθος ἔχει τῶν ἐγκλημάτων. 8. διὸ πάντες εἰς τὴν ταύτης πίστιν ἐνδεδεμένοι, καὶ δεδιότες τὸ τῆς χρείας ἀδηλον, εὐλαβῶς ἔχουσι πρὸς τὰς ἐνστάσεις καὶ τὰς ἀντιπράξεις τῶν τῆς συγκλήτου βουλευμάτων.

⁸⁹ Ved. ad esempio: Liv. 3, 3, 6 (465 a.C.): *uocato dein senatu cum ex auctoritate patrum iustitio indicto ...*; Liv. 3, 5, 4 (464 a.C.): *et, quod necesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies seruatum*.

⁹⁰ Ved.: KOFANOV, L. *Obyazatel'stvennoye pravo v arkhaischeskom Rime (VI–IV vv. do n. e.)* (*Diritto delle obbligazioni in Roma arcaica (VI–IV sec. a.C.)*) (in russo). Mosca: Jurist, 1994, p. 132 ss.; 176–179.

⁹¹ Cic. *pro Sest.* 137: *Senatus rei publicae custodem, praesidem, propugnatorum conlocaverunt; huius ordinis auctoritate uti magistratus et quasi ministros gravissimi consili esse voluerunt*.

⁹² Cic. *Rhet. ad Her.* 4, 47: *Magistratus est officium opera et diligentia consequi senatus voluntatem*.

⁹³ Polyb. 6, 12, 3: πρὸς δὲ τοῖς προειρημένοις οὗτοι τὰ κατεπεύγοντα τῶν διαβουλιῶν ἀναδιδοῦσιν, οὗτοι τὸν ὅλον χειρισμὸν τῶν δογμάτων ἐπιτελοῦσι.

⁹⁴ Liv. 2, 56, 16 (472 a.C.): *... consulem in patrum fore potestate*; Liv. 3, 21, 3 (460 a.C.): *Consules fuere in patrum potestate*.

il senato del 492 a.C. come «i trecento sorveglianti» dei consoli.⁹⁵ Così, in qualità di magistrati giudiziari, si può dire che i consoli, più che prendere decisioni giudiziarie indipendenti, seguissero la volontà del senato.

Particolarmente interessanti sono le sentenze del senato pronunciate per i crimini contro la *res publica* e, prima di tutto, per il *crimen* di *adfectatio regni*.

Il primo caso di questo tipo venne esaminato dal senato nel 509 a.C., quando fu scoperta una cospirazione dei giovani patrizi per il ritorno di Tarquinio e i cospiratori furono messi in prigione (Liv. 2, 5, 1). Immediatamente il tribunale del senato si pronunciò sul destino della proprietà reale e dei cospiratori catturati, che il giorno successivo furono portati all'esecuzione già condannati (*damnati*).

L'esecuzione della pena di morte dei figli di Bruto venne controllata dal padre stesso che era anche uno dei due consoli,⁹⁶ ma il secondo console – Collatino – rifiutò di partecipare all'esecuzione dei suoi nipoti e questo portò alla necessità di una votazione del popolo per l'approvazione della sentenza del senato.⁹⁷ L'opposizione di Tarquinio Collatino alla decisione del *iudicium senatus* fece sorgere la necessità di procedere a un *senatus consultum* con cui si sospese la carica consolare e si decretò l'espulsione di tutta la *gens Tarquinia* da Roma.⁹⁸

Un caso analogo ebbe luogo nel 485 a.C., quando il senato accusò Spurio Cassio di *affectatio regni*. Secondo la versione di Livio, Cassio sarebbe stato giustiziato dal tribunale di suo padre o da una decisione dell'assemblea popolare.⁹⁹ Valerio Massimo scrive sia di un tribunale paterno¹⁰⁰ che di un *iudicium* del senato e del popolo,¹⁰¹ ma la versione più fedele è da ritenere quella di Dionigi d'Alicarnasso, secondo cui il padre fu l'accusatore del figlio innanzi al tribunale del senato e anche l'esecutore della sentenza senatoria.¹⁰²

⁹⁵ Dionys. 7, 55, 5: δύο τε γὰρ ἀνθ' ἐνὸς ἀποδείξαντες τῆς πόλεως κυρίου ... ἀλλ' ἐνιαύσιον οὐδὲν ἦπτον ἀποδείκνυτε φύλακας αὐτῶν τριακοσίου ἀνδρας ἐκ τῶν πατρικίων τοὺς κρατίστους τε καὶ πρεσβυτάτους, ἐξ ὧν ἦδε ἡ βουλή σθνήστηκεν.

⁹⁶ Liv. 2, 5, 5: *direptis bonis regum damnati proditores sumptumque supplicium, conspectus eo quod poenae capiendae ministerium patri de liberis consulatus imposuit, et qui spectator erat amouendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit*. Cfr.: Val. Max. 5, 8, 1: *L. Brutus ... filios suos dominationem Tarquini a se expulsam reducentes summum imperium obtinens comprehensos proque tribunali uirgibus caesos et ad palum religatos securi perculti iussit. exiit patrem, ut consulem ageret, orbisque uiuere quam publicae uindictae deesse maluit*.

⁹⁷ Plut. *Popl.* 7, 5: εἶπεν ὅτι τοῖς υἱοῖς αὐτὸς ἀποχρῶν ἦν δικαστῆς, περὶ δὲ τῶν ἄλλων τοῖς πολίταις ἐλευθέροις οὐσι ψήφον δίδωσι ... τῆς ψήφου δοθείσης, πάσαις ἀλόντες ἐπελεκίσθησαν.

⁹⁸ Liv. 2, 2, 11: *Brutus ex senatus consulto ad populum tulit ut omnes Tarquiniae gentis exsules essent*.

⁹⁹ Liv. 2, 41, 10–12: *quem ubi primum magistratu abiit damnatum necatumque constat. sunt qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum cognita domi causa uerberasse ac necasse peculiumque filii Cereri consecrauisse; signum inde factum esse et inscriptum: 'ex Cassia familia datum.'* inuenio apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Ualerio diem dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio, dirutas publice aedes. ea est area ante Telluris aedem. ceterum siue illud domesticum siue publicum fuit iudicium, damnatur Seruio Cornelio Q. Fabio consulibus.

¹⁰⁰ Val. Max. 5, 8, 2: *Huius aemulatus exemplum Cassius filium <suum Sp. Cassium>, qui tribunus pl. agrariam legem primus tulerat ... postquam illam potestatem deposuit, adhibito propinquorum et amicorum consilio adfectati regni crimine domi damnauit uerberibusque adfectum necari iussit ac peculium eius Cereri consecrauit*.

¹⁰¹ Val. Max. 6, 3, 1b: *senatus enim populusque Romanus non contentus capitali eum (Sp. Cassium) supplicio adficere interempto domum superiecit, ut penatium quoque strage puniretur*.

¹⁰² Dionys. 8, 79, 1: ὁ πατὴρ τοῦ Κασσίου καὶ διὰ τῆς ἀκριβεστάτης βασάνου τὸ πρᾶγμα ἐξετάσας ἤκεν ἐπὶ τὴν βουλήν· ἔπειτα κελεύσας ἐλθεῖν τὸν υἱὸν μηνυτῆς τε καὶ κατήγορος αὐτοῦ γένετο· καταγοῦσας δὲ καὶ τῆς βουλῆς ἀγαγὼν αὐτὸν εἰς τὴν οἰκίαν ἀπέκτεινε. Ved.:

Questa stretta connessione che si rileva tra l'antico *ius vitae ac necis* paterno e il *iudicium* del senato non è affatto casuale e indica il collegamento di entrambe le istituzioni con le più antiche istituzioni dei clan gentilizi. Infatti, secondo Dionigi d'Alicarnasso, l'istituto del potere paterno stabilito da Romolo permise durante secoli proprio al senato di condannare e giustiziare i criminali contrariamente al potere dei tribuni della plebe e del popolo.¹⁰³ La connessione delle sentenze del senato con il potere di vita e di morte del *pater familias* è chiaramente visibile anche molto più tardi – ad esempio, nel *senatusconsulto* del 186 a.C. sui Baccanali,¹⁰⁴ e anche nel *iudicium domesticum* di un padre sul figlio nel 63 a.C., svoltosi alla presenza di «quasi tutto il senato».¹⁰⁵

Con l'accusa senatoria di *affectatio regni* fu giustiziato anche Spurio Melio nel 439 a.C. Livio nota che in questo caso il senato fu costretto a prendere l'iniziativa dell'inchiesta, poiché i consoli non potevano aggirare le *leges de provocatione*,¹⁰⁶ e quindi nominò un dittatore per l'esecuzione della pena di morte, ossia il capo della cavalleria Servilio Agala che appunto, «con il consenso dei padri senatori», poté così eseguire la condanna.¹⁰⁷ Anche Dionigi narra la vicenda, menzionando l'opinione degli storici Cincio Alimento (III a.C.) e Calpurnio Pisone (II a.C.), secondo cui il senato non avrebbe nominato un dittatore, ma ordinato piuttosto a Servilio di giustiziare Melio,¹⁰⁸ di confiscare i suoi beni e di distruggere la sua casa.¹⁰⁹

Analoga accusa da parte del senato fu presentata contro Manlio Capitolino nel 385–384 a.C. In un primo tempo, per volontà del senato, il dittatore fu messo in prigione,¹¹⁰ ma poi, a causa dei disordini della plebe, il senato stesso emise un decreto sulla liberazione di Manlio.¹¹¹ Nel 384 a.C. il senato riprese le indagini, proponendosi di eleggere un

PETRACCIA, M. F. Uomini e gentes nella prima metà del V secolo a.C.: Spurio Cassio. *Rivista storica dell'antichità*, 2015, Anno XLIV/2014, p. 40 ss.

- ¹⁰³ Dionys. 2, 26, 5–6: κατὰ τοῦτον τὸν νόμον ἄνδρες ἐπιφανεῖς δημηγορίας διεξιόντες ἐπὶ τῶν ἐμβόλων ἐναντίας μὲν τῇ βουλῇ, κεχαρισμένως δὲ τοῖς δημοτικοῖς, καὶ σφόδρα εὐδοκιοῦντες ἐπὶ ταύταις κατασπασθέντες ἀπὸ τοῦ βήματος ἀπήχθησαν ὑπὸ τῶν πατέρων, ἦν ἂν ἐκείνους φανῆ τιμωρίαν ὑφέξοντες· οὐδὲ ἀπαγομένους διὰ τῆς ἀγοράς οὐδεὶς τῶν παρόντων ἐξελέσθαι δυνατὸς ἦν οὔτε ὑπάτος οὔτε δήμαρχος ὁ κολακευόμενος ὑπ' αὐτῶν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν ἐλάττω τῆς ἰδίας εἶναι νομίζων ὄγκλος· ἐὼ γὰρ λέγειν ὅσους ἀπέκτειναν οἱ πατέρες ἄνδρας ἀγοθοῦς ὑπ' ἀρετῆς καὶ προθυμίας ἕτερόν τι διαπράξασθαι ἔργον γενναῖον προαχθέντας, ὃ μὴ προσέταξαν αὐτοῖς οἱ πατέρες...
- ¹⁰⁴ Liv. 39, 18, 6: *mulieres damnatas cognatis, aut in quorum manu essent, tradebant, ut ipsi in priuato animaduertent in eas: si nemo erat idoneus supplicii exactor, in publico animaduertebatur.*
- ¹⁰⁵ Val. Max. 5, 9, 1: *L. Gellius omnibus honoribus ad censuram defunctus, cum grauissima crimina de filio, in nouercam conmissum stuprum et parricidium cogitatum, propemodum explorata haberet, non tamen ad uindictam continuo procurrit, sed paene uniuerso senatu adhibito in consilium expositis suspicionibus defendendi se adulescenti potestatem fecit <in>spectaque diligentissime causa absoluit eum cum consilium etiam sua sententia. quod si impetu irae abstractus saeuire festinasset, admisisset magis scelus quam uindicasset.*
- ¹⁰⁶ Liv. 4, 13, 8–11 (439 a.C.): *Minucius ... ad senatum defert: ... non dubia regni consilia esse... 11. Quinctius consules immerito increpari ait, qui constricti legibus de prouocatione ad dissoluendum imperium latis.*
- ¹⁰⁷ Liv. 4, 14, 4: *... opprimi se consensu patrum dicere, quod plebi benigne fecisset...*
- ¹⁰⁸ Dionys. 12, 4, 2: *... Κίργιος καὶ Καλπούρσιος, ἐπυχώριοι συγγραφεῖς· οἱ φάνιν οὔτε δικτάτορα ὑπὸ τῆς βουλῆς ἀποδειχθῆναι τὸν Κοίντιον ... 3. τοὺς παρόντας ἐν τῷ συνεδρίῳ πιστεύσαντας ἀληθῆ τὰ λεγόμενα εἶναι, γνώμην ἀποδειξαμένου τῶν πρεσβυτέρων τινὸς ἄκριτον ἢ μὴν ἀποκτεῖναι τὸν ἄνδρα παραχρήμα πεισθέντας ... [καὶ] οὕτω τὸν Σερούλιον ἐπὶ τοῦτο τάξει τὸ ἔργον...*
- ¹⁰⁹ Dionys. 12, 4, 6: *Ἀναρεθέντος δὲ τοῦ ἀνδρὸς καθ' ἕτερον τρόπον συνελθοῦσα ἡ βουλή τὴν τε οὖσαν αὐτοῦ εἶναι δημοσίαν ἐψηφίσατο καὶ τὴν οἰκίαν ἕως ἐδάφους κατασκαφῆναι.*
- ¹¹⁰ Liv. 6, 15, 1: *senatu habito, cum satis periclitatus uoluntates hominum discedere senatum ab se uetuisset, stipatus ea multitudine sella in comitio posita uiatorem ad M. Manlium misit... 16, 1: dictator ... in uincla duci iussit.*
- ¹¹¹ Liv. 6, 17, 6: *ex senatus consulto Manlius uinculis liberatur.*

dittatore per l'esecuzione di Manlio o, tramite *senatus consultum ultimum*, di dichiarare lo stato di emergenza per la salvezza della *res publica*,¹¹² ma su consiglio dei tribuni della plebe venne deciso di sottoporre la questione al tribunale del popolo, qualificando tale fattispecie come un'ipotesi di «*crimen regni*».¹¹³ Alcune pene accessorie alla pena di morte comminate, in particolare relative al decreto della *gens Manlia* di abbandonare il nome Marco, indicano proprio il peso dell'*auctoritas patrum* per la stesura di tale sentenza.¹¹⁴

Oltre ai casi riguardanti il *crimen* di *adfectatio regni*, il senato prendeva in considerazione anche altre ipotesi di disordine sociale (*tumultum*) che in qualche modo potevano minacciare la *res publica*.

A titolo di esempio, si può menzionare il caso del 501 a.C. di una cospirazione organizzata a Roma da ambasciatori latini, che coinvolse gran parte della plebe più povera e gli schiavi. Una volta accertata la cospirazione, il console scacciò gli ambasciatori dalla città e riferì della cospirazione al senato, che conferì al console diritti illimitati per trovare e punire i colpevoli.¹¹⁵ Si tratta del primo caso d'applicazione del *senatusconsultum ultimum*, anche se il console non approfittò dei poteri straordinari concessigli, preferendo rivolgersi al popolo. Di conseguenza il senato decise l'esecuzione dei cospiratori, aggiungendo alla condanna la formula «se questo sarà gradito al popolo». La sentenza fu così ratificata dal popolo.¹¹⁶

Nel 494 a.C., spinto dai disordini dei debitori e da una secessione della plebe armata, il senato emise una sentenza per condonare tutti i debiti, ponendo fine a tutti i processi contro i debitori *nexi* e restituendo la libertà a tutti i debitori già ridotti in schiavitù.¹¹⁷ Nel 492 a.C. il senato «comminò gravi e inevitabili punizioni» ai plebei, che si rifiutarono

¹¹² Liv. 6, 19, 2-3: *magna pars uociferantur Seruilio Ahala opus esse... 3. decurritur ad leniorem uerbis sententiam, uim tamen eandem habentem, ut uideant magistratus ne quid ex perniciosis consiliis M. Manli res publica detrimenti capiat.*

¹¹³ Liv. 6, 19, 5-7: *... tribuni plebis: 'quid patrum et plebis certamen facimus, quod ciuitatis esse aduersus unum pestiferum ciuem debet? ... diem dicere ei nobis in animo est... simul multitudo illa non secum certari uiderint et ex aduocatis iudices facti erunt et accusatores de plebe patricium reum intuebuntur et regni crimen in medio, nulli magis quam libertati fauebunt suae.'*

¹¹⁴ Liv. 6, 20, 14: *adictae mortuo notae sunt: publica una, quod, cum domus eius fuisset ubi nunc aedes atque officina Monetae est, latum ad populum est ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret; gentilicia altera, quod gentis Manliae decreto cautum est ne quis deinde M. Manlius uocaretur.*

¹¹⁵ Dionys. 5, 55, 1: Ταῦτα τοῖς πρόεσβειν ἀποκρινάμενος καὶ προπέμψας ἐκ τῆς πόλεως μετὰ τοῦτο φράζει τῇ βουλῇ περὶ τῆς ἀπορρήτου συνωμοσίας, ἃ παρὰ τῶν μηνυτῶν ἔμαθε· καὶ λαβῶν ἔξουσίαν παρ' αὐτῶν αὐτοκράτορα τοῦ διερευνήσασθαι τοὺς μετασχόντας τῶν ἀπορρήτων βουλευμάτων καὶ τοῦ κολάσαι τοὺς ἐξευρεθέντας, οὐ τὴν αὐθάδη καὶ τυρρανικὴν ἦλθεν ὁδόν...

¹¹⁶ Dionys. 5, 57, 3 (501 a.C.): οἱ ὕπατοι ... μεταστάντες ἐκ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὸ βουλευτήριον γνώμας ὑπὲρ αὐτῶν διηρώτησαν τοὺς συνέδρους, καὶ γραψάμενοι τὰ δόξαντα αὐτοῖς ἦρον αὐθις ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ προβούλευμα ἀνέγνωσαν. ἦν δὲ τοιόνδε ... τοὺς δὲ μετασχόντας τῆς συνωμοσίας συλληφθέντας ἀποθανεῖν, ἔαν καὶ τῷ δήμῳ ταῦτα δοκῇ. 4. τοῦ δὲ συνεληλυθότος ὄχλου κύρια ποιήσαντος τὰ δόξαντα τῇ βουλῇ...

¹¹⁷ Dionys. 6, 88, 3: γίνεται δὴ ψήφισμα τῆς βουλῆς, τὰ τε ἄλλα ὅσα οἱ πρόεσβεις ὑπέσχοντο τῷ δήμῳ, πάντα εἶναι κύρια. E gli ambasciatori hanno promesso quanto segue: Dionys. 6, 83, 4: ἀναγκάϊον ἔδοξεν εἶναι τὰς ἀρχηγούς τῆς διχουστίας προφάσεις γνώναί τε καὶ παῦσαι. εὐρόντες δὲ τὰς ἀποτόμους τῶν δανείων ἀναπράξεις τῶν παρόντων κακῶν αἰτίας γεγυνοῦσας, οὕτως αὐτὰς διορθοῦμεθα. τοὺς ὀφείλοντας χρῆα καὶ μὴ δυναμένους διαλύσθαι πάντας ἀφείσθαι τῶν ὀφλημάτων δικαιούμεν· καὶ εἴ τινον ἤδη τὰ σώματα ὑπερημέρων ὄντων ταῖς νομίμοις προθεσμίαις κατέχεται, καὶ ταῦτ' ἐλευθέρω εἶναι κρίνομεν· ὅσοι τε δίκαις ἀλόντες ἰδίαις παρεδόθησαν τοῖς καταδικασαμένοις, καὶ τοῦτους ἐλευθέρους εἶναι βουλόμεθα, καὶ τὰς καταγνώσεις αὐτῶν ἀκέρους ποιούμεν.

di trasferirsi in una nuova colonia.¹¹⁸ Poi, nel 490 a.C. il senato pronunciò una sentenza nei confronti di un padrone che, punendo il suo servo, interruppe una solenne cerimonia religiosa.¹¹⁹

È importante sottolineare in questo quadro il ruolo speciale che i senatori-sacerdoti giocavano nelle inchieste del senato.¹²⁰ Nel 413 a.C. dopo un esame preliminare, il senato decise di presentare all'assemblea popolare una proposta per nominare una commissione d'inchiesta sull'omicidio di un tribuno della plebe.¹²¹ Inoltre, nel 402 a.C., il senato adottò un decreto senza precedenti sull'aggiunta anticipata dei poteri dei tribuni militari con poteri consolari, i quali vergognosamente persero la guerra.¹²² Analogo decreto di sospensione del potere di tribuni erroneamente eletti dai consoli, in conformità a una risposta dell'oracolo di Delfi, venne deliberato dal senato anche nel 397 a.C.¹²³

Nel 326 a.C., a causa di vibranti proteste della plebe per l'azione violenta di un creditore nei confronti di un debitore condannato, il senato decise di annullare tutti i debiti e tutte le decisioni giudiziarie contro i debitori insolventi vietando in futuro di procedere alla riduzione in schiavitù per i debiti.¹²⁴ Nel 325 a.C. sempre il senato con un suo *iudicium* condannò la severità di un dittatore in carica. La vicenda è degna di nota anche se questo, rifiutandosi di obbedire al senato, venne fermato solo da una decisione del popolo.¹²⁵ Infine, nel 272 a.C., il senato condannò alla pena capitale cinquanta soldati romani, che

¹¹⁸ Dionys. 7, 13, 4–5: διὰ ταύτας μὲν δὴ τὰς αἰτίας ἢ τῶν κληροῦχων ἀποστολῆ ταχεῖα ἐγένετο τριῶν ἀποδειχθέντων ἀνδρῶν ὑπὸ τῆς βουλῆς ἡγεμόνων ... 5. τὸ ἄλλο τὸ μὴ ἐκουσίως συναϊρόμενον τῆς ἐξόδου ψηφισαμένης τῆς βουλῆς ἐξ ἀπάντων γενέσθαι Ῥωμαίων κλήρω τὴν ἐξοδον, κατὰ δὲ τῶν λαχόντων, εἰ μὴ ἐξίειεν, χαλεπὰς καὶ ἀπαρατήτους θεμίνης ζημίας.

¹¹⁹ Dionys. 7, 73, 5: ἡ βουλή ... ἀναζητήσασα τὸν τῷ θεράποντι λωβησάμενον καὶ ζημίαν ἐπιβαλοῦσα, ἣς ἄξιους ἦν...

¹²⁰ Plut. Marc. Cor. 24–25: θαυμάσαντες οὖν οἱ βουλευταὶ πολλὴν ἐποίησαντο τοῦ πράγματος ζήτησιν ... 25. Ὡς οὖν ὁ Λατίνιος ἀπήγγειλε τὴν ὄψιν αὐτοῖς καὶ διηπόρουν, ὅστις ἦν ὁ τῆς πομπῆς τότε προηγούμενος ἀτροπῆς καὶ κακῶς ὀρηστῆς, ἀνεμνήσθησαν ἔνιοι διὰ τὴν ἀτοπίαν τῆς τιμωρίας ἐκείνου τοῦ θεράποντος, ὃν μαστιγοῦντες ἐξήγαγον δι' ἀγορᾶς, εἰ τ' ἐθανάτωσαν. συμφωνησάντων οὖν τῶν ἱερέων ὃ τε δεσπότης δίκην ἔδοκε, καὶ τῷ θεῷ τὴν πομπὴν καὶ τὰς θεάς αὐθις ἐξ ἀρχῆς ἐπετέλουν.

¹²¹ Liv. 4, 51, 2: *his consulibus principio anni senatus consultum factum est, ut de quaestione Postumianae caedis tribuni primo quoque tempore ad plebem ferrent, plebesque praeficeret quaestioni quem uellet. a plebe consensu populi consulibus negotium mandatur.*

¹²² Liv. 5, 8, 13: *acta deinde in senatu res est certatumque inter collegas maledictis; Liv. 5, 9, 1: primores patrum ... censuere non exspectandum iustum tempus comitiorum, sed extemplo novos tribunos militum creandos esse...; Liv. 5, 9, 8: uicti consensu omnium ... magistratu abdicauerunt; Liv. 5, 11, 10–11: praeiudicium iam de reis et ab senatu et ab populo Romano et ab ipsorum collegio factum esse; nam et senatus consulto eos ab re publica remotos esse, et recusantes abdicare se magistratu dictatoris metu ab collegis coactos esse, et populum Romanum ...*

¹²³ Liv. 5, 17, 3–4: *unam expiationem eorum esse ut tribuni militum abdicarent se magistratu, auspicia de integro repeterentur et interregnum iniretur. 4. ea ita facta sunt ex senatus consulto.*

¹²⁴ Liv. 8, 28, 6–8: *ingens uis hominum ... in forum atque inde agmine facto ad curiam concurrat; et cum consules tumultu repentino coacti senatum uocarent... 8. uictum eo die ob impotentem iniuriam unius ingens uinculum fidei iussique consules ferre ad populum...; Val. Max. 6, 1, 9: T. Veturius... querellam ad consules detulit. a quibus hac de re certior factus senatus Plotium in carcerem duci iussit. in qualicumque enim statu positam Romano sanguini pudicitiam tutam esse uoluit; Cic. de rep. 2, 34, 59: Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque ... nostrum senatum, cum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata nectierque postea destitum.*

¹²⁵ Liv. 8, 33, 8: *tribunos plebis appello et prouoco ad populum eumque tibi, fugienti exercitus tui, fugienti senatus iudicium, iudicem fero, qui certe unus plus quam tua dictatura potest polletque. uidero cessurusne proocationi sis, cui rex Romanus Tullus Hostilius cessit.* Cfr.: Val. Max. 2, 7, 8: *frustra senatus auxilium implorauit.*

senza ordine specifico presero la *regia* e neanche il tribuno della plebe riuscì a fermare l'esecuzione di tale verdetto.¹²⁶

L'apparente contraddizione che potrebbe rilevarsi tra il valore di una sentenza del senato rispetto alla legislazione civile sul potere dei tribuni della plebe,¹²⁷ si spiega abbastanza facilmente con quanto riferisce Gaio per cui a Roma ci sarebbero stati due tipi di *iudicia*: i tribunali *legitimo iure* e i tribunali basati sull'*imperium*.¹²⁸ I primi operavano solo tra cittadini romani e a Roma stessa, non potendo avere efficacia oltre mille passi dalle mura di questa città,¹²⁹ mentre i secondi, se si trattava di *iudicia recuperatoria*, estendevano la loro efficacia anche fuori Roma.¹³⁰ Lo dimostra, ad esempio, la vicenda narrata da Livio relativa al caso spagnolo del 171 a.C., quando proprio il tribunale del senato celebrò un *iudicium recuperatorium* sollecitato da legati spagnoli che vennero a Roma lamentandosi delle malversazioni dei magistrati romani (Liv. 43, 2, 1–4).

Se il senato, invece, considerava la questione di pertinenza militare, come accadde per un crimine delibato nel 272 a.C., quest'organo applicava non il *ius civile*, ma il *ius belli*, e in questo caso il senato non poteva essere limitato né dal potere dei tribuni della plebe, né dal diritto di rivolgersi al popolo. Naturalmente era ancora il senato deputato a conoscere, su istanza dei loro ambasciatori, le numerose cause degli alleati dei Romani in ragione della sua qualità di giudice arbitrale; e a tale *iudicium* si sottoponevano anche i casi di tradimento di questi.

Di particolare interesse per il nostro tema è il processo celebrato nel 509 a.C. sulla proprietà reale di Tarquinio. Secondo Livio, gli ambasciatori del re etrusco si rivolsero al senato romano per chiedere la restituzione al re esiliato della sua proprietà. Il senato considerò a lungo la causa, non riuscendo a prendere una decisione.¹³¹ Alla fine, come informa Dionigi d'Alicarnasso, il senato decise di rinviare il caso alla corte del popolo, che con il margine di una sola curia votò per la restituzione della proprietà a Tarquinio.¹³²

¹²⁶ Val. Max. 2, 15: *Sed cum aliquotiens senatus pro militari disciplina seuere excubuerit, ... cum milites, qui Regium iniusto bello occupauerant ... carcere inclusit, ac M. Fulvio Flacco tribuno plebi denuntiantem in ciues Romanos aduersus morem maiorum animaduerteret, nihilo minus propositum executus est... quinquagenos per singulos dies uirgis caesos securi percuti iussit eorumque corpora sepulturae mandari mortemque lugeri uetuit.*

¹²⁷ Su rapporti tra senato e tribunato nel III sec. a.C. ved.: HÖLKESKAMP, K.-J. Senat und Volkstribunat im frühen 3 Jh. v. Chr. In: EDER, W. – AMPOLO, C. (eds.). *Staat und Staatlichkeit in Der Frühen Römischen Republik*. Stuttgart: Steiner, 1990, pp. 437–457.

¹²⁸ Gai Inst. 4, 103: *Omnia autem iudicia aut legitimo iure consistunt aut imperio continentur.*

¹²⁹ Gai Inst. 4, 104: *Legitima sunt iudicia quae in urbe Roma uel intra primum urbis Romae militarium inter omnes ciues Romanos sub uno iudice accipiuntur...*

¹³⁰ Gai Inst. 4, 105: *Imperio uero continentur recuperatoria ... interueniente peregrini persona iudicis aut litigatoris; in eadem causa sunt, quaecumque extra primum urbis Romae miliarium tam inter ciues Romanos quam inter peregrinos accipiuntur. Cfr.: Gai Inst. 4, 109: imperio continebitur iudicium... si Romae apud recuperatores agamus...*

¹³¹ Liv. 2, 3, 5: *legati ab regibus superueniunt, sine mentione redditus bona tantum repetentes. eorum uerba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli causa, reddita belli materia et adiumentum essent.*

¹³² Dionys. 5, 6, 1–2: *ἡ βουλή καὶ ἐφ' ἡμέρας συχνὰς σκοποῦσα, ἐπεὶ συμφορώτερα μὲν ὁ Βροῦτος ἐδόκει λέγειν, δικαιοτέρα δ' ὁ Κολλατίνος παρήνει, τελευτῶσα διέγνω τὸν δῆμον ποιῆσαι τοῦ τε συμφέροντος καὶ τοῦ δικαίου κριτήν. πολλῶν δὴ λεχθέντων ὑφ' ἑκατέρου τῶν ὑπᾶτων ἀναλαβοῦσαι ψήφον αἱ φράτραι τριάκοντα οὔσαι τὸν ἀριθμὸν οὔτο μικρὰν ἐποιήσαντο τὴν ἐπὶ θάτερα ῥοπήν, ὥστε μᾶ ψήφω πλείους γενέσθαι τῶν κατέχειν τὰ χρήματα βουλομένων τὰς ἀποδιδόναι κελεύσας. λαβόντες δὲ παρὰ τῶν ὑπᾶτων τὰς ἀποκρίσεις οἱ Τυρρηνοὶ καὶ πολλὰ τὴν πόλιν ἐπαινέσαντες, ὅτι τὰ δίκαια πρὸ τῶν συμφερόντων εἴλοντο, Ταρκυνίῳ μὲν ἐπέστειλαν τοὺς ἀποληγμένους τὰ χρήματα πέμπειν...*

Gli ambasciatori di Tarquinio, in attesa del rilascio della proprietà, fomentarono però una cospirazione anti-statale, tentando di ripristinare la monarchia, coinvolgendo diversi giovani senatori e giovani patrizi.¹³³ La congiura fu scoperta e i cospiratori furono imprigionati tranne gli ambasciatori che poterono contare sull'inviolabilità garantita loro dal diritto internazionale.¹³⁴ Tenuto conto di queste circostanze sopravvenute, il caso già deciso dal popolo ritornò al *iudicium* del senato che annullò la precedente decisione del popolo ed emanò un verdetto con cui stabilì che i beni reali fossero distribuiti al popolo comune.¹³⁵ In questo caso, la supremazia della corte del senato sulle assemblee popolari sembra abbastanza ovvia.

Il meccanismo sin qui esposto di un'attività congiunta dei tribunali di senato e popolo, nel senso che quando il senato condannava, il popolo su richiesta del senato ratificava la decisione, può considerarsi lo schema generale, finalizzato a raggiungere un pieno consenso tra i due organi giurisdizionali. Tuttavia, già dall'inizio del V secolo a.C. il senato smise di sottoporsi alla ratifica popolare.

Nel 499 a.C., infatti, il senato condannò a morte gli alleati di Fidene senza sollecitare alcun coinvolgimento del popolo romano.¹³⁶ Dopo la creazione del tribunato della plebe e dunque una conseguente rivitalizzazione del tribunale popolare, per circa mezzo secolo, molti senatori patrizi ed ex consoli furono condannati e le due autorità giudiziarie cominciarono ad agire attivamente contrastandosi reciprocamente. Dionigi d'Alicarnasso sugli eventi del 492 a.C. (Dionys. 7, 18, 1) scrive che «come il popolo non considerava obbligatorio per sé stesso tutto ciò che il senato aveva deciso, anche al senato non risultava gradita alcuna decisione presa dal popolo».

Di particolare interesse dal punto di vista delle attività di arbitrato internazionale è un procedimento del 446 a.C. Fu un momento di svolta per la storia di Roma alto repubblicana perché, secondo Tito Livio, in questo frangente i tribunali del popolo «riempirono le prigioni con i *principes* dei senatori»;¹³⁷ e i consoli, avendo paura di questo tribunale, cominciarono ad agire in favore della plebe e contro il senato.¹³⁸ Di conseguenza, il senato da questo momento iniziò a fare i conti con il tribunale del popolo e quindi a coordinare le sue decisioni con la volontà della plebe. Questo fatto si rese manifesto, come detto, nel 446 a.C.

Il caso in questione prese le mosse da una richiesta degli alleati di Roma, di Ardea e Ariccia, di giudicare nella qualità di arbitro su una loro controversia relativa al possesso di alcune terre di confine. Gli ambasciatori sconsideratamente non si rivolsero al senato, dove di solito venivano esaminati i casi di arbitrato, ma direttamente al popolo. Ma il popolo romano, dopo aver preso il caso in considerazione e approfittando della sua qualità di

¹³³ Plut. *Popl.* 3: οἱ πρόσβεις ... ἄχρι οὗ διέφθειραν οἴκους δύο τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ωμιζομένων, τὸν Ἀκυλλίων, τρεῖς ἔχοντα βουλευτάς, καὶ δύο τὸν Οὐτιελίων.

¹³⁴ Liv. 2, 4, 7: *consules adprehendendos legatos coniuratosque profecti domo ... proditoribus extemplo in uincla coniectis, de legatis paululum addubitatum est; et quamquam uisi sunt commisisse ut hostium loco essent, ius tamen gentium ualuit.*

¹³⁵ Liv. 2, 5, 1-2: *de bonis regiis, quae reddi ante censuerant, res integra refertur ad patres. ibi uicit ira; uetere reddi, uetere in publicum redigi. 2. diripienda plebi sunt data.*

¹³⁶ Dionys. 5, 60, 3: οἱ σύνεδροι τοὺς μὲν ἐπιφανεστάτους Φιδιναίων καὶ τῆς ἀποστάσεως ἄρξαντες ἐδικαίωσαν, οὓς ἂν ὁ ὕπατος ἀποφῆνῃ ῥάβδοις μαστιγωθέντας ἀποκοπήναι τὰς κεφαλὰς.

¹³⁷ Liv. 3, 68, 1: ... *carcerem impleueritis principibus ...*

¹³⁸ Liv. 3, 67, 9: *consules facere uestrarum partium; etsi patribus uidebamus iniquos, patricium quoque magistratum plebi donum fieri uidimus.*

arbitro, impudentemente, non assegnò il terreno controverso a una delle due parti in causa, ma lo avocò a suo favore.¹³⁹ Durante l'udienza i consoli e i *principes* del senato inutilmente implorarono il popolo a non commettere un atto tanto disonorevole. Fu chiaro ai senatori (che conoscevano bene il diritto internazionale) che da una decisione del genere sarebbero scaturite conseguenze gravissime (come la fine di ogni rapporto di alleanza); e si voleva evitare anche che il buon nome di Roma ricevesse un danno irreparabile (Liv. 3, 72, 2–3). Questo verdetto, emesso da un popolo ignorante del diritto, risultò quindi particolarmente amaro per i senatori.¹⁴⁰

Ma la cosa non finì con questo *iudicium populi*. Poco dopo, nel 444 a.C., gli ambasciatori degli Ardeatini, ritornarono a Roma per chiedere la restituzione delle terre ingiustamente loro confiscate solo che questa volta non si rivolsero direttamente al popolo, ma al senato romano.¹⁴¹ Il senato, accogliendo la denuncia presentata a titolo oneroso degli istanti, si comportò saggiamente, specificò che non avrebbe potuto annullare il giudizio del popolo, ma promise agli alleati di ripristinare la giustizia.¹⁴² E infatti, già nel 442 a.C., il senato emise un nuovo decreto in relazione alle terre precedentemente confiscate. Questo formalmente non annullava la sentenza del popolo romano, ma *de facto* restituiva il territorio perduto dagli ardeatini: in queste terre furono infatti inviati dei coloni, dei quali agli alleati fu data facoltà esclusiva di scegliere identità e numero (*sic ager ad Ardeates rediit*).¹⁴³ Non fu questo l'unico caso perché, anche nel 428 a.C., il senato presiedette autonomamente un'altro processo di tradimento (dei cittadini di Fidene) nominando la commissione investigativa dei triumviri per l'indagine.¹⁴⁴

Un'altra controversia giudiziaria internazionale decisa dal *iudicium* del popolo in aperta violazione delle norme del diritto internazionale dei feziali portò lo Stato romano quasi alla morte. Si tratta del caso del 391 a.C., quando gli ambasciatori, inviati dal senato romano ai Galli che combattevano con la città etrusca Clusio, cercarono di convincere i Galli a riconciliarsi con gli Etruschi. Questi ambasciatori, contravvenendo alle norme generalmente accettate del *ius gentium*, parteciparono attivamente ai combattimenti contro i Galli e il capo degli ambasciatori, Quinto Fabio, ne uccise in battaglia persino il capo.¹⁴⁵

¹³⁹ Liv. 3, 71–72: *uictoriam honestam ex hostibus partam turpe domi de finibus sociorum iudicium populi deformauit. Aricini atque Ardeates ... iudicem populum Romanum cepere. 3. cum ad causam orandam uenissent, concilio populi a magistratibus dato magna contentione actum. 72, 6. uocatae tribus iudicauerunt agrum publicum populi Romani esse. Cfr.: Dionys. 11, 52, 2.*

¹⁴⁰ Liv. 3, 72, 7: *nec abnuitur ita fuisse, si ad iudices alios itum foret; nunc haud sane quicquam bono causae leuatur dedecus iudicii; idque non Aricinis Ardeatibusque quam patribus Romanis foedius atque acerbius uisum.*

¹⁴¹ Liv. 4, 7, 4: *legati ab Ardea Romam uenerunt, ita de iniuria querentes ut si demeretur ea in foedere atque amicitia mansuros restituto agro apparet.*

¹⁴² Liv. 4, 7, 5–6: *ab senatu responsum est iudicium populi rescindi ab senatu non posse, praeterquam quod nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiae etiam ordinum causa: si Ardeates sua tempora expectare uelint arbitriumque senatus leuandae iniuriae suae permittant...*

¹⁴³ Liv. 4, 11, 3–5: *maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios hostesque esse quod Ardeatibus in re praecipiti tanta foret cura subuentum, eo impensius ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii, (3) senatus consultum fecerunt ut... coloni eo (ciuitas Ardeatium) ... scriberentur. 4. hoc palam relatum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii rescindendi consilium initum... 5. sic ager ad Ardeates rediit...*

¹⁴⁴ Liv. 4, 30, 4–5: *Ueientes in agrum Romanum excursiones fecerunt. fama fuit quosdam ex Fidenatium iuuentute participes eius populationis fuisse, cognitioque eius rei L. Sergio et Q. Seruilio et Mam. Aemilio permissa.*

¹⁴⁵ Liv. 5, 35, 4–5: *Clusini ... auxilium ab senatu peterent misere. 5. de auxilio nihil impetratum; legati tres M. Fabi Ambusti filii missi, qui senatus populique Romani nomine agerent cum Gallis ne a quibus nullam*

I Galli indignati mandarono ambasciatori al senato romano chiedendo un provvedimento di punizione contro gli ambasciatori appartenenti alla *gens Fabia* per aver violato il diritto internazionale. Il senato, dopo aver esaminato la denuncia, censurò il comportamento dei Fabi, riconoscendo la legittimità delle richieste dei Galli, ma poi sottopose tutto come di regola alla ratifica del *iudicium populi*. L'assemblea popolare invece di punire i colpevoli li elesse come magistrati superiori per l'anno successivo, cosa che gli ambasciatori dei Galli sentirono come un grave insulto.¹⁴⁶

Anche Plutarco con ulteriori dettagli riporta la vicenda, riferendo che nella fase istruttoria davanti al senato, i senatori chiesero anche il parere degli esperti di diritto internazionale – l'antichissimo collegio dei feziali – i quali convinsero il senato della fondatezza delle ragioni dei Celti gallici e fecero lo stesso anche durante la fase svoltasi innanzi all'assemblea del popolo, confermando la colpevolezza dei Fabi. Tuttavia, dice Plutarco, la folla «reagì con un ghigno alla legge divina».¹⁴⁷

Un altro elemento altrettanto importante, che mostra il rapporto molto conflittuale che in quest'epoca c'era tra i due tribunali, viene riferito dallo storico greco Diodoro Siculo,¹⁴⁸ dal quale si evince che il senato emise una sentenza di estradizione a carico dei Fabi sopra menzionati.¹⁴⁹ Il padre dei condannati, però, sembrerebbe essersi appellato al popolo e dunque al *iudicium populi* ottenendo in questo modo la cancellazione della sentenza del senato. Particolarmente importanti sono le parole di Diodoro, per il quale sarebbe stata la prima volta che il popolo, in una delle sue decisioni giudiziarie, si sia rifiutato di rispettare l'autorità del senato, anche se, come abbiamo visto sopra, non si trattò affatto della prima violazione diretta di una sentenza del senato da parte del popolo. In ogni caso, come è noto, i Romani pagarono

iniuriam accepissent socios populi Romani atque amicos oppugnarent. 36, 6: ibi iam urgentibus Romanam urbem fatis legati contra ius gentium arma capiunt. 7. quin etiam Q. Fabius, euectus extra aciem equo, ducem Gallorum... occidit.

¹⁴⁶ Liv. 5, 36, 8–10: *legati prius mitterentur questum iniurias postulatamque ut pro iure gentium uiolato Fabii dederentur. 9. legati Gallorum cum ea sicut erant mandata exposuissent, senatui nec factum placebat Fabiorum et ius postulare barbari uidebantur; sed ne id quod placebat decerneretur in tantae nobilitatis uiris ambitio obstabat. 10. itaque ne penes ipsos culpa esset cladis forte Gallico bello acceptae, cognitionem de postulatis Gallorum ad populum reiciunt; ubi tanto plus gratia atque opes ualere ut quorum de poena agebatur tribuni militum consulari potestate in insequentem annum crearentur.* Ved. anche: App. Kelt. 3; Quintil. Inst. 3, 8, 19–20; Dionys. 13, 12 (18) 1.

¹⁴⁷ Plut. Camil. 17–18: ἔπεμπεν ἑξαυτῶν ἐπὶ τιμωρίᾳ τὸν ἄνδρα ... 18. Ἐν δὲ Ῥώμῃ τῆς βουλῆς συναχθείσης, ἄλλοι τε πολλοὶ τοῦ Φαβίου κατηγοροῦν, καὶ τῶν ἱερέων οἱ καλούμενοι φιταιεῖς ἐνήγον ἐπιθειάζοντες καὶ κελεύοντες τὸ τῶν πεπραγμένων ἄγος τὴν σύγκλητον εἰς ἓνα τὸν αἴτιον τρέψασαν ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἀφοσιώσασθαι ... τῆς δὲ βουλῆς ἐπὶ τὸν δῆμον ἀνενεγκάμενης τὸ πρᾶγμα, καὶ τῶν ἱερέων ὅμοια τοῦ Φαβίου κατηγοροῦντων, οὕτω περιύβρισαν οἱ πολλοὶ τὰ θεῖα καὶ κατεγέλασαν, ὥστε καὶ χιλίαρχον ἀποδείξει τὸν Φάβιον μετὰ τῶν ἀδελφῶν.

¹⁴⁸ Diod. 14, 113, 5–7: τος δὲ θατέρου τῶν πρεσβευτῶν καὶ τινα τῶν ἐνδοξοτέρων ἐπάροχων ἀποκτείναντος, γνόντες οἱ Κελτοὶ τὸ γεγονός εἰς Ῥώμην πρέσβεις ἀπέστειλαν τοὺς ἑξατήσοντας τὸν πρεσβευτὴν τὸν ἀδίκου πολέμου προκαταρξάμενον. ἢ δὲ γερούσια τὸ μὲν πρῶτον ἐπιθεῖ τοὺς πρεσβευτὰς τῶν Κελτῶν χρήματα λαβεῖν περὶ τῶν δικημένων. ὡς δ' οὐ προσεῖχον, ἐψηφίσαντο παραδοῦναι, τὸν κατηγοροῦμενον. ὁ δὲ πατήρ τοῦ μέλλοντος παραδίδοσθαι, τῶν χιλίαρχων εἰς ὧν τῶν τὴν ὑπατικὴν ἔξουσίαν ἔχόντων, προσεκαλέσατο τὴν δίκην ἐπὶ τὸν δῆμον, καὶ δυνατὸς ὧν ἐπὶ τοῖς πλήθεσιν ἔπεισεν ἄκρον ποιῆσαι τὴν κρίσιν τῆς συγκλήτου. ὁ μὲν οὖν δῆμος ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις πάντα πειθόμενος τῇ γερούσια, τότε πρῶτον ἤρξατο διαλύειν τὸ κριθὲν ὑπὸ τῆς συγκλήτου.

¹⁴⁹ Al diritto del senato di dedicare autonomamente l'extradizione dell'imputato si riferisce, ad esempio, Tito Livio in connessione con il caso della richiesta di estradizione dei militari Romani presentata dai Sanniti per la conclusione del vergognoso trattato di pace di Caudio: Liv. 9, 10, 1–2: ... *tribunos etiam plebei, ut se in senatus dicerent fore potestate. 2. ... traditique fetialibus cum ceteris Caudium ducendi. hoc senatus consulto facto...*

un prezzo molto elevato per questa negligenza; non solo, direi, per aver ignorato le norme del diritto internazionale, ma anche per aver mancato di rispetto a degli specialisti (quali erano i senatori) di questa branca del diritto. Roma così fu quasi completamente distrutta dai Galli e i Romani per molti anni soffrirono la povertà.

Un'altra ipotesi di difformità tra una decisione giudiziaria del senato e del popolo, riguarda le vicende occorse a un tribunale chiamato a decidere in base all'*imperium*. Il processo ebbe luogo nel 390 a.C., quando il senato condannò a morte tutti i soldati che avevano lasciato senza giustificato motivo il posto di guardia, mentre il popolo si limitò a punire solo il loro comandante.¹⁵⁰

L'importanza del ruolo del *iudicium recuperatorium* del senato romano aumentò tuttavia notevolmente dopo la vittoria dei Romani della guerra Latina nel 338 a.C. quando, proprio per decisione del senato, molti popoli latini persero una serie di territori, di diritti e privilegi.¹⁵¹ Successivamente, nel 329 a.C., sempre con sentenza del senato, fu giustiziato Vitruvio, l'istigatore della ribellione di Priverno.¹⁵² Nel 315 a.C., l'assemblea dei *patres* nominò un dittatore per indagare sul tradimento dei nobili capuani e altri atteggiamenti cospiratori degli alleati.¹⁵³

Nel 306 a.C., il senato si occupò poi del caso degli Ernici che combatterono dalla parte del nemico e li fece imprigionare.¹⁵⁴ Ancora, nel 303 a.C., in base a una sentenza senatoria, furono giustiziati i cospiratori dei Frusinati.¹⁵⁵ Nel 279 a.C., lo stesso decise di punire con la pena di morte quei soldati romani che si rifiutarono di ritornare volontariamente dal re Pirro per essere ridotti in cattività.¹⁵⁶ Nel 235 a.C., con sentenza fu fatto giustiziare Claudio, che concluse una pace vergognosa con i Corsi.¹⁵⁷ Nel 203 a.C., lo sconfitto re Siface venne portato a Roma perché venisse celebrato contro di lui il «*iudicium atque arbitrium*

¹⁵⁰ Dionys. 13, 8, (12) 3: Περί δὲ τῶν <ἐν>ἐκείνῳ τῷ τόπῳ τὴν φυλακὴν ἐκλιπόντων, καθ' ὃν ἀνέβησαν οἱ Κέλται, ζητήσεως γενομένης ὃ τι χρὴ ποιεῖν, ἢ μὲν βουλὴ θάνατον ἀπάντων κατεψηφίσαστο, ὃ δὲ δῆμος ἐπιεικέστερος γενομένος ἑνὸς τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν ἠρκέσθη τῇ κολάσει.

¹⁵¹ Liv. 8, 14, 9: *Tiburtes Praenestinique agro multati... 10. ceteris Latinis populis conubia commerciaque et concilia inter se ademerunt.*

¹⁵² Liv. 8, 20, 7: *senatus de Uitruvio Priuernatibusque consultus consulem Plautium... Uitruvium in carcere adseruari iussit quoad consul redisset, tum uerberatum necari: aedes eius, quae essent in Palatio, diruendas, bona Semoni Sango censuerunt consecranda.*

¹⁵³ Liv. 9, 26, 6–9: *eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Capuae quoque occultae principum coniurationes factae. de quibus cum ad senatum relatum esset, haudquaquam neglecta res: quaestiones decretae dictatoremque quaestionibus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus; is M. Folium magistrum equitum dixit. ingens erat magistratus eius terror; itaque siue timoris seu conscientiae ui, Caluio Ouium Nouiumque (ea capita coniurationis fuerant) priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud dubie ab ipsis conscita iudicio subtraxit. deinde, ut quaestioni Campanae materia cessit, uersa Romam interpretando res: non nominatim qui Capuae sed in uniuersum qui usquam coissent coniurassentue aduersus rem publicam quaeri senatum iussisse et coitiones honorum adipiscendorum causa factas aduersus rem publicam esse.*

¹⁵⁴ Liv. 9, 42, 9–10: *qui se ciuem Hernicum dixerat seorsus in custodia habitus; eos omnes Fabius Romam ad senatum misit; et cum quaesitum esset dilectum an uoluntarii pro Samnitibus aduersus Romanos bellarent, per Latinos populos custodiendi dantur, iussique eam integram rem noui consules P. Cornelius Aruina Q. Marcius Tremulus (hi enim iam creati erant) ad senatum referre.*

¹⁵⁵ Liv. 10, 1, 3: *Frusinates tertia parte agri damnati, quod Hernicos ab eis sollicitatos compertum, capitaque coniurationis eius quaestione ab consulibus ex senatus consulto habita uirgis caesi ac securi percussi.*

¹⁵⁶ Plut. Pyrrh. 20, 11: *καὶ ἀπεπέμφθησαν μετὰ τὴν ἑορτὴν, τῷ ὑπολειφθέντι τῆς βουλῆς ζημίαν θάνατον ψηφισαμένης.*

¹⁵⁷ Val. Max. 6, 3, 3: *M. enim Claudium senatus Corsis, quia turpem cum his pacem fecerat, de<di>dit. quem ab hostibus non acceptum in publica custodia necari iussit...*

senatus populi que Romani». ¹⁵⁸ L'ultimo caso da menzionare riguarda la messa in stato di accusa dei cittadini di Locri contro Pleminio e i suoi trentadue subordinati.

Alla fine del III sec. a.C., proporzionalmente all'estensione dell'*imperium* romano in tutte le grandi aree del Mediterraneo, le accuse degli ambasciatori degli stati alleati si fecero sempre più numerose e di maggiore risonanza, essendo indirizzate contro la malversazione e gli abusi dei funzionari e dei condottieri romani in tali territori. Così, nel 204 a.C. al senato romano si rivolsero gli ambasciatori della *polis* di Locri con un'accusa rivolta al legato militare Pleminio, che aveva saccheggiato non solo la città, ma anche il tesoro del famoso tempio di Proserpina. ¹⁵⁹ Dopo aver condotto un'indagine preliminare sul capo d'accusa, il senato decise di restituire la libertà e la proprietà ai cittadini di Locri. ¹⁶⁰ Inoltre, nella stessa sentenza, al console fu chiesto di nominare una commissione investigativa di dieci senatori, a capo della quale furono posti il pretore siciliano, due tribuni della plebe e un edile. ¹⁶¹

Con un decreto del senato, questa commissione fu incaricata di indagare sulla scena del crimine con espresso mandato, in caso di conferma della colpevolezza degli indagati, di arrestare i colpevoli (mettendoli in catene) e di portarli a Roma, per essere giustiziati in carcere dopo avergli confiscato i loro beni. La decisione della commissione d'inchiesta istituita dal senato contro Pleminio e i suoi trentadue subordinati fu severa: gli imputati furono imprigionati e portati a Roma, dove come detto subirono la confisca dei beni e la pena di morte. Il tesoro del Tempio di Proserpina, per decisione del senato, venne rimborsato nella misura del doppio e a tutti i cittadini di Locri furono restituite la libertà e i beni sottratti. ¹⁶² A Roma, secondo una norma delle XII tavole (III, 5–6) questi criminali (essendo stati già condannati dal senato) avrebbero dovuto essere portati per tre volte dai tribuni della plebe alle *contiones* del popolo; ma nonostante un diffuso senso di pietà per il destino di queste persone che si propagò tra la gente, il tribunale del popolo non intervenne: fu così che Pleminio morì in carcere. ¹⁶³

Livio riporta anche alcuni dettagli, per noi molto interessanti, della morte di Pleminio e dei suoi complici. Di solito prima del *iudicium populi* dovevano avere luogo tre udienze

¹⁵⁸ Liv. 30, 14, 10: *et regem ... Romam oporteret mitti, ac senatus populi que Romani de ea iudicium atque arbitrium esse quae regem socium nobis alienasse atque in arma egisse praecipitem dicatur. uince animum; caue deformes multa bona.*

¹⁵⁹ Liv. 29, 16, 6–7: *decem legati Locrensiu... (7) orare uti sibi patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent. 17, 1. senatu dato...*

¹⁶⁰ Liv. 29, 19, 7: *Locrensibus coram senatum respondere ... liberos coniuges quaeque alia erepta essent restitui.*

¹⁶¹ Liv. 29, 20, 4: *consules decem legatos quos iis uideretur ex senatu legere quos cum praetore mitterent, et duos tribunos plebei atque aedilem.*

¹⁶² Liv. 29, 19, 5–7: *Pleminium legatum uinctum Romam deportari placere et ex uinculis causam dicere ac, si uera forent quae Locrenses quererentur, in carcere necari bonaque eius publicari... 7. Locrensibus coram senatum respondere quas iniurias sibi factas quererentur eas neque senatum neque populum Romanum factas uelle; uiros bonos sociosque et amicos eos appellari; liberos coniuges quaeque alia erepta essent restitui; pecuniam quanta ex thesauris Proserpinae sublata esset conquiri duplamque pecuniam in thesauros reponi... 20, 4–9: sibi placere M. Pomponium praetorem, cui Sicilia prouincia sorti euenisset, triduo proximo in prouinciam proficisci: consules decem legatos quos iis uideretur ex senatu legere quos cum praetore mitterent, et duos tribunos plebei atque aedilem... 9. hoc facto senatus consulto...*

¹⁶³ Liv. 29, 22, 9: *Pleminius quique in eadem causa erant postquam Romam est uentum extemplo in carcerem conditi. ac primo producti ad populum ab tribunis apud praeoccupatos Locrensiu clade animos nullum misericordiae locum habuerunt: 8. postea cum saepius producerentur, iam senescente inuidia mollebantur irae; et ipsa deformitas Plemini memoriaque absentis Scipionis fauorem ad uolgum conciliabat. mortuus tamen prius in uinculis est quam iudicium de eo populi perficeretur...*

preliminari (*trinundinum*) innanzi alle *contiones* popolari, dove accusa e difesa, ma anche autorevoli giuristi di rango senatorio, potevano rappresentare al popolo le loro opinioni sul caso; e il verdetto veniva pronunciato in una quarta riunione popolare, nei comizi centuriati.¹⁶⁴ Nel nostro caso, le udienze preliminari, ovviamente, si svolsero, ma il *iudicium* del popolo non fu mai pronunciato. Non si può neanche pensare a una morte prematura di Pleminio, perché secondo Livio, questi e i suoi complici, rimasero imprigionati per dieci anni. Così, da un lato, il *iudicium populi* fu rinviato *sine die*, mentre dall'altro, il senato per dieci anni aspettò di eseguire la propria condanna a morte. Solo nel 194 a.C., quando fu resa pubblica la cospirazione di Pleminio, il senato decise di eseguire segretamente l'esecuzione.¹⁶⁵

Tenendo conto di tutto quanto esposto finora mi avvio a concludere aggiungendo solo qualche considerazione finale.

In primo luogo, credo non si possa dubitare che il consiglio dei *patres*, costituente il senato della repubblica più arcaica, non sia stato altro che un'espressione della società gentilizia nella fase finale della sua storia e quindi si può dire che questa tipica assemblea dei *patres gentium*, fino a una certa epoca, non rappresentò altro che gli interessi delle *gentes patrizie*.

Solo dalla seconda metà del IV secolo a.C. grazie alle lotte dei plebei, esclusi per ragioni storiche dall'organizzazione delle *gentes patrizie*, si comincerà a vedere una significativa trasformazione del senato in una struttura politica più aperta e disponibile ai plebei. Già dalla metà del V secolo a.C., come si è visto, la trasmissione ereditaria del ruolo di senatore venne abolita e l'integrazione dei ranghi senatoriali cominciò a essere fatta mediante la cooptazione di ex magistrati. Mentre, i posti dei sacerdoti nel senato, a cominciare dalla fine del IV, inizi del III secolo a.C., diventarono disponibili anche per i plebei.

Dalla fine del IV secolo a.C., pur continuando a persistere la natura rappresentativa delle modalità di reclutamento nei ranghi senatori attraverso le curie (*curiatim*), in base alla *lex Ovinia*, la *lectio senatus* cominciò ad avvenire non più secondo i principi della parentela di sangue o di appartenenza alle *sodalitates* patrizie, ma secondo la legge. Sembra tuttavia che già nel 241 a.C., il completamento del numero dei senatori durante il censimento sia stato effettuato *tributim*. Lo si deduce dal fatto che l'elezione del collegio dei centumviri, sicuramente senatorio, a partire da questo momento cominciò a farsi proprio *ex singulis tribus*.¹⁶⁶ Infine, le leggi sui principi della cooptazione del senato di Roma promulgate entro la fine di III secolo a.C., diventarono anche un modello per i sistemi di reclutamento di organi analoghi delle *civitates* alleate e dei municipi.

Quanto alle funzioni giudiziarie del senato, penso sia importante notare la natura molto arcaica del *iudicium senatus*. In particolare, ciò è molto evidente nei casi di *affectedio regni*, dove si vede bene uno stretto legame con i tribunali delle *gentes*; ed è altrettanto

¹⁶⁴ SANTALUCIA, *op. cit.*, p. 86 ss.

¹⁶⁵ Liv. 29, 22, 10: ... *patefacto dein scelere delegatum in Tullianum ex senatus consulto*. Cfr.: Liv. 34, 44, 6-8: *ea res indicio consciorum palam facta delataque ad senatum est. Pleminius in inferiorem demissus carcerem est necatusque*.

¹⁶⁶ Paul. *exc. ex Fest.* p. 47 L.: *Centumviralia iudicia a centumviris sunt dicta. Nam cum essent Romae triginta et quinque tribus, quae et curiae sunt dictae, terni ex singulis tribubus sunt electi ad iudicandum, qui centumviri appellati sunt: et, licet quinque amplius, quam centum, fuerint; tamen, quo facilius nominarentur, centumviri sunt dicti*.

evidente il carattere molto arcaico di questi tribunali nei quali la partecipazione dei collegi sacerdotali era obbligatoria.

Durante i secoli V e III a.C., si deve segnalare anche una fase conflittuale abbastanza lunga tra i tribunali del senato e quelli del popolo. In un primo momento, dall'inizio e fino alla metà del V secolo a.C., il senato patrizio non accettò la giurisdizione del *iudicium* del popolo e spesso tale organo mostra una tendenza a pronunciarsi contro la plebe romana, come si è visto nel caso delle decisioni contro i debitori insolventi negli anni 495–494 a.C. Ma già la vicenda degli anni 446–442 a.C. consente di rilevare che il *iudicium* del senato finalmente riconobbe la supremazia del tribunale del popolo, opponendosi anche a qualche tentativo di annullare la decisione popolare. Altrettanto vero è che questo riconoscimento venne dopo anni di persecuzione dell'élite patrizia.

Il secondo periodo, che va dalla metà del V all'inizio del III secolo a.C., sembra essere stato generalmente caratterizzato dal riscontro di una netta predominanza del *iudicium populi*, che, tuttavia, rispetto al *iudicium senatus*, si caratterizzò per una scarsissima qualità di contenuti dal punto di vista della tecnica giuridica. Lo hanno dimostrato i casi esaminati di decisioni popolari adottate in spregio totale delle norme del diritto internazionale e delle regole arbitrali, mosse soltanto da motivazioni egoistiche e di basso interesse (poi pagate a caro prezzo); come se non bastasse prese ignorando del tutto gli interessi legittimi di altri popoli. Dagli incidenti del 446 e del 391 a.C. si può anche vedere come il *iudicium populi* continuò a trascurare l'autorità dei padri senatori, compresi gli esperti del diritto internazionale e del processo, ossia i sacerdoti del collegio dei feziali.

Infine, il terzo periodo, dalla metà alla fine del III secolo a.C., emblematicamente rappresentato dalla vicenda del 204 a.C., ha mostrato che la corte del popolo finalmente riconobbe l'autorità e la professionalità della giurisdizione senatoriale nel diritto internazionale, tanto che Polibio si è potuto permettere di parlare di una vera e propria non interferenza del popolo nei casi giudiziari trattati dal senato. Tuttavia, il caso deciso dal senato nel 204 a.C. fu uno dei primi esempi di procedimento penale contro ex magistrati romani, portati in tribunale per un'accusa portata non dagli stessi Romani, ma dai loro alleati. Questo procedimento, all'inizio del V secolo a.C., venne introdotto da un *iudicium* del popolo, ma solo per proteggere i cittadini romani dalle azioni illegali dei magistrati. Ciò nonostante, il senato romano estese questa procedura anche ai procedimenti giudiziari finalizzati a proteggere gli stati alleati di Roma.

Alcune osservazioni sulle *leges sumptuariae* nel quadro delle campagne elettorali di età repubblicana

Lyuba Radulova

Università di Sofia “Sv. Kliment Ohridski”
Kontaktní e-mail: lyuba.radulova@gmail.com

Some Observations on the *leges sumptuariae* in the Context of Electoral Campaigns in the Roman Republic

Abstract:

The paper focuses on the Roman sumptuary legislation during the republican period, moving away from the traditional point of view which relates the *leges sumptuariae* to the crisis of the *mores* and the general decline of traditional values after the Punic wars. Instead, the key to understanding the sumptuary laws applied here is the euergetic activity, mainly in its practical aspects. The first part of the paper draws a clear distinction between the provisions limiting “personal luxury” and “euergetic luxury”. The second part juxtaposes the sumptuary laws and the *leges de ambitu*, observing the mechanisms of direct electoral bribery and indirect political influence in the end of the Republic.

Keywords: *Sumptus*; banquets; *ambitus*; elections; campaigns; bribery

DOI: 10.14712/2464689X.2020.16

Partendo dal concetto classico di “*panem et circenses*” il presente lavoro si propone di riesaminare la legislazione *sumptuaria* del periodo tardorepubblicano, scostandosi dall’ottica tradizionale della crisi dei *mores* e dei tentativi di ripristinare i valori tradizionali in conflitto con le influenze orientali.¹ Come chiave di lettura, invece, viene applicata l’attività euergetica, considerata soprattutto nei suoi aspetti pratici. Si cerca in primo luogo, di distinguere tra le limitazioni del lusso “personale” e del lusso “euergetico”. In secondo luogo, si osserva il parallelo funzionale e concettuale tra le leggi suntuarie e le *leges de ambitu*, concentrando l’attenzione sulla corruzione elettorale diretta e l’influenza politica indiretta, attuata attraverso atti euergetici.

¹ Tra i principali studi dedicati alle leggi suntuarie andrebbero menzionati soprattutto quelli di SAUERWEIN, I. *Die Leges sumptuariae als Römische Maßnahme gegen den Sittenverfall*. Hamburg: Universität Hamburg, 1970; BALTRUSCH, E. *Regimen morum: Die Reglamentierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*. München: C. H. Beck, 1989 e BOTTIGLIERI, A. *La legislazione sul lusso nella Roma repubblicana*. Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 2002.

Le proibizioni delle leggi suntuarie

L'idea di limitare il lusso non è romana, ma si inserisce in una lunga tradizione di interventi greci in materia, attestata già a partire del VII–VI s. a.C.² alla quale Platone dà anche uno sviluppo teorico.³ Queste leggi greche, pur non arrivando a una legislazione sul lusso esauriente ed organizzata, costituiscono un gruppo relativamente omogeneo di provvedimenti diretti contro qualsiasi ostentazione di lusso, nell'ambito funerario,⁴ nell'ambito culturale e, spesso, nell'ambito dell'abbigliamento e dei gioielli femminili.⁵ Quanto ai provvedimenti contro il lusso a Roma, gli studiosi concordano che si tratta di un prestito concettuale greco, nell'adozione del quale hanno un ruolo decisivo Polibio e Catone.⁶

Meno univoca, invece, è l'interpretazione del concetto di *lex sumptuaria*. Alcuni studiosi preferiscono intendere il termine *lex sumptuaria* in senso largo, includendo tra le leggi suntuarie qualsiasi provvedimento diretto contro le spese eccessive e l'ostentamento di lusso, a prescindere se le fonti definiscano il detto provvedimento come *lex sumptuaria*

² Sulla cronologia dell'apparizione dell'idea di limitazione del lusso in Grecia cfr. NENCI, G. *Tryphé e colonizzazione*. In: AA. VV. *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes. Actes du colloque de Cortone (24–30 mai 1981)*. Rome: Ecole française de Rome, 1983, pp. 1019–1031, soprattutto p. 1021. Sul concetto di *tryphé* cfr. PASSERINI, A. *La tryphé nella storiografia ellenistica. Studi italiani di filologia classica*, 1934, Vol. 11, pp. 35–56; COZZOLI, U. *La tryphé nella interpretazione delle crisi politici*. In: AA.VV. *Tra Grecia e Roma. Temi antichi e metodologie moderne*. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1980, pp. 133–145; LOMBARDO, M. *Habrosune e habra nel mondo greco arcaico*. In: AA. VV. *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes. Actes du colloque de Cortone (24–30 mai 1981)*. Rome: Ecole française de Rome, 1983, pp. 1077–1103; COUDRY, M. *Loi et société: la singularité des lois somptuaires de Rome. Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 2004, Vol. 15, pp. 135–171, soprattutto pp. 135–139.

³ Plat., *Leges*, VI, [775a] *περὶ δὲ τῶν ἐστιάσεων, φίλους μὲν χρῆ καὶ φίλας μὴ πλείους πέντε ἐκατέρων συγκαλεῖν, συγγενῶν δὲ καὶ οἰκείων ὡσαύτως τοσοῦτους ἄλλους ἐκατέρων: ἀνάλωμα δὲ μὴ γίνεσθαι πλέον ἢ κατὰ τὴν οὐσίαν μηδενί, τῷ μὲν εἰς χρήματα μεγίστῳ μῦθον, τῷ δ' ἡμισυ τοῦ τοσοῦτου, τῷ δ' [775b] ἐφεξῆς οὕτω, καθάπερ ὑποβέβηκεν ἕκαστῳ τὸ τίμημα. καὶ τὸν μὲν πειθόμενον τῷ νόμῳ ἐπαίνειν χρῆ πάντας, τὸν δὲ ἀπειθοῦντα κολαζόντων οἱ νομοφύλακες ὡς ἀπειρόγαλόν τε ὄντα καὶ ἀπαίδευτον τῶν περὶ τὰς νυμφικὰς μοῦσας νόμων.*

⁴ AMPOLO, C. *Il lusso funerario e la città arcaica. AION*, 1984, Vol. 6, pp. 71–102; FRISONI, F. *Leggi e regolamenti funerari nel mondo greco, I. Le fonti epigrafiche*. Lecce: Congedo, 2000 (con ampia bibliografia); COUDRY, M. *Loi et société*, p. 136.

⁵ MILLS, H. *Greek Clothing Regulations: Sacred and Profane. ZPE*, 1984, Vol. 55, pp. 255–265; COUDRY, M. *Loi et société*, p. 136.

⁶ PASSERINI, *op. cit.*, p. 54; LETTA, C. *L'Italia dei mores Romani nelle Origini di Catone. Athenaeum*, 1984, Vol. 62, pp. 3–30; BONAMENTE, M. *Leggi suntuarie e loro motivazioni*. In: AA.VV. *Tra Grecia e Roma. Temi antichi e metodologie moderne*. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1980, pp. 67–91; COUDRY, M. *Loi et société*, pp. 135–136.

o meno.⁷ Così tra le *leges sumptuariae* ricadono anche i provvedimenti, diretti contro il lusso nell'abbigliamento⁸ o contro i regali troppo costosi.⁹

L'approccio minimalistico,¹⁰ invece, si basa su due opere letterarie che offrono elenchi dei provvedimenti definiti esplicitamente come *leges sumptuariae* – le opere di Aulo Gellio¹¹ e di Macrobio.¹² Vista la struttura ed il contenuto simili delle due fonti, gli studiosi fanno risalire entrambe ad un elenco modello preesistente, forse redatto dal giurista Ateio Capitone in età tiberiana.¹³ Questi elenchi contengono un numero minore di provvedimenti con tematica molto più omogenea e concentrata solo sul problema dei banchetti.¹⁴

Senza addentrarsi nel dibattito sul rapporto tra le *leges sumptuariae* di Gellio e Macrobio e le cosiddette *leges cibariae*, dedicate esclusivamente al lusso culinario,¹⁵ in questa sede si segue l'approccio minimalista, in quanto si condivide l'idea che nel definire come *sumptuariae* solo alcune delle leggi, dedicate al lusso, gli elenchi di Aulo Gellio e Macrobio abbiano compiuto una scelta informata, seguendo una logica valida, anche se forse diversa da quella di molti studiosi moderni.

⁷ BALTRUSCH, *op. cit.*; SAUERWEIN, *op. cit.*; BOTTIGLIERI, *op. cit.* Al tema specifico dell'interpretazione del termine *lex sumptuaria* è dedicato il contributo di KVASHNIN, V. Did Leges Sumptuariae exist in Rome? To Question About Correlation Terms Leges Sumptuariae and Leges Cibariae. *Diritto@Storia. Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana*, 2010, Vol. 9, [cit. 15. 11. 2019]. Available at: <http://www.dirittoestoria.it/9/D&Innovazione/Kvashnin-Leges-sumptuariae.htm>.

⁸ Si tratta della *Lex Metilia de fullonibus* del 217 a.C. (Plin. *NH* 35, 191–202, cfr. BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 50–52; VISHNIA R. F. Gaius Flaminius and the lex Metilia de Fullonibus. *Athenaeum*, 1987, Vol. 75, No. 29, pp. 527–534; WALLINGA, T. Official Roman Washing and Finishing Directions Lex Metilia Fullonibus Dicta. *Revue d'Histoire du Droit*, 1996, Vol. 64, No. 2, pp. 183–190) e la *Lex Oppia* del 215 a.C. (Liv. 34, 1, 3; Val. Max. 9, 1, 3; Tac. *Ann.* 3, 33, 4; Tac. *Ann.* 3, 34, 6; cfr. BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 52–59; COUDRY, M. Loi Oppia limitant le luxe des femmes (pl. sc.). In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 17. 11. 2019 [cit. 19. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice570/>.)

⁹ Cfr. *Lex Publicia de cereis* del 209 a.C. (Macr. *Sat.* 1, 7, 33; cfr. BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 61–63) e *Lex Cincia de donis et muneribus* del 204 a.C. (Cic. *Senect.* 10, 4; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 63–69).

¹⁰ VISHNIA, *op. cit.*, pp. 527–534; ROSIVACH, V. J. The Lex Fannia Sumptuaria of 161 B.C. *CJ*, 2006, Vol. 102, No. 1, pp. 1–15, soprattutto p. 1; CASINOS MORA, F. J. *La restricción del lujo en la Roma Republicana. El lujo indumentario*. Madrid: Dykinson, 2015, pp. 138–140.

¹¹ Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24; II. sec. d.C.

¹² Macr. *Sat.*, 3, 17; V. sec. d.C.

¹³ BALTRUSCH, *op. cit.*, p. 77; COUDRY, *Loi et société*, p. 135–171; ROSIVACH, *op. cit.*, p. 2. All'età di Tiberio risale anche l'ultimo trattamento in materia di legislazione suntuaria (in Tac. *Ann.* 2, 33; Tac. *Ann.* 3, 52–55. COUDRY, *Loi et société*, pp. 143–145).

¹⁴ Macr. *Sat.* 3, 17, 13: *Cato enim sumptuarias leges cibarias appellat*. Cfr. ROSIVACH, *op. cit.*, pp. 1–15. Cfr. VISHNIA, *op. cit.*, pp. 527–534; DE LIGT, L. Restraining the Rich, Protecting the Poor: Symbolic Aspects of Roman Legislation. In: JONGMAN, W. – KLEJWEGT, M. (eds.). *After the Past. Essays in Ancient History in Honour of H. W. Pleket*. Leiden: Brill, 2002, pp. 1–45, soprattutto pp. 3–4; DAUER, M. Roman Republican Sumptuary Legislation: 182–102 B.C. In: DEROUX, C. (ed.). *Studies in Latin Literature and Roman History*. Vol. 11. Bruxelles: Latomus, 2003, pp. 65–93.

¹⁵ KVASHNIN, *op. cit.*, *passim*.

La più antica delle leggi elencate da Gellio e Macrobio è *Lex Orchia sumptuaria*¹⁶ del 182 a.C. Le fonti indicano che essa fissa un numero massimo dei partecipanti a un *convivium*¹⁷ e un valore massimo del banchetto¹⁸ pari a 100 assi. Una testimonianza di Festo¹⁹ parrebbe suggerire anche un divieto di usare schiavi per la distribuzione degli inviti al banchetto; tuttavia, l'attribuzione del testo di Festo alla *lex Orchia* non è universalmente accettata.²⁰

Al 161 a.C. risale la *Lex Fannia sumptuaria*.²¹ Essa viene preceduta da un *senatusconsultum* dello stesso anno,²² secondo il quale i *principes civitatis* dovrebbero giurare di non spendere più di 120 assi per i banchetti in occasione dei *Ludi Megalenses*, escludendo le spese per il *holus*, il *far* e il vino domestico; si tratta, dunque, di una limitazione del cibo di lusso comprato al mercato. Si propone di vietare, inoltre, l'introduzione al *convivium* di più di 100 libbre di argento. La *lex Fannia* pare riprendere i provvedimenti del *senatusconsultum*,²³ fissando, però, diversi valori massimi dei banchetti a seconda delle occasioni – 100 assi per le maggiori feste, 30 assi per altri 10 giorni importanti al mese e 10 assi per i giorni feriali.²⁴ A proposito di questi valori massimi, tuttavia, si ipotizza che ne vengano

¹⁶ Macr. Sat. 3, 17, 2–3 e 5; Fest., p. 220 L, s.v. *obsonitauere*; s.v. *percunctatum*; Schol. Bob., p. 14. ROTONDI, G. *Leges publicae populi Romani*. Hildesheim: Olms, 1966, p. 276; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 70–74; LINTOTT, A. Imperial expansion and moral decline in the Roman Republic. *Historia*, 1972, Vol. 21, pp. 626–638, soprattutto pp. 631–632; CLEMENTE, G. Le leggi sul lusso e la società romana tra il III e il II secolo a.C. In: GIARDINA, A. – SCHIAVONE, A. (eds.). *Società romana e produzione schiavistica. III*. Roma: Laterza, 1981, pp. 3–14, soprattutto p. 9; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 77–81; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 132–136; ELSTER, M. *Die Gesetze der mittleren römischen Republik. Text und Kommentar*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003, pp. 337–339; KVASHNIN, *op. cit.*; COUDRY, *Loi et société*, pp. 138, 152. COUDRY, M. *Loi Orchia somptuaire* (pl. sc.). In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 28. 11. 2014 [cit. 15. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice571/>.

¹⁷ Macr. Sat. 3, 17, 2: ... *summa autem eius praescribat numerum conuiuatum*.

¹⁸ Fest., p. 220 L, s.v. *obsonitauere*: ... *saepe obsonauere. Cato in suasione <ne> de lege Orchia derogaretur: «Qui antea obsonitauere, postea centenis obsonitauere»*.

¹⁹ Fest., p. 280 L, s.v. *percunctatum*: *patris familiae nomen ne quis seruum mitteret, lege sanctum fuisse ait Cato in ea qua legem Orchiam <dis> suadet*.

²⁰ BALTRUSCH, *op. cit.*, p. 79 riferisce la testimonianza di Festo direttamente alla *lex Orchia*, pensando a un uso di *nomenclatores* anche nell'organizzazione di banchetti. COUDRY, *Loi Orchia*, sottolinea che i *nomenclatores* in età repubblicana paiono essere collegati solo alla *salutatio* e alle campagne elettorali e, dunque, propone di riferire la nota di Festo a una *lex de ambitu*. Sul legame tra le leggi sumptuarie e le leggi contro l'*ambitus* e sui tentativi di mettere sotto controllo lo sviluppo delle clientele, cfr. LINTOTT, *Imperial Expansion*, pp. 631–632; CLEMENTE, *op. cit.*, pp. 3–14. COUDRY, *Loi Orchia*, invece, insiste che non bisogna osservare i provvedimenti della *lex Orchia* solo all'interno del contesto politico ed elettorale.

²¹ Plin. *NH* 10, 139; Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 2–3; Aul. Gell. *Noct. Att.* 20, 1, 23; Athen. VI, 274 c-d; Macr. Sat. 3, 13, 13; Macr. Sat. 3, 16, 14–16; Macr. Sat. 3, 17, 3–5. ROTONDI, *op. cit.*, pp. 287–288; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 78–89; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 81–85; GRUEN, E. *Studies in Greek Culture and Roman Politics*. Leiden – New York: Brill, 1990, pp. 172–173; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 136–148; ELSTER, *op. cit.*, pp. 396–400; COUDRY, *Loi et société*, pp. 153–154; ROSIVACH, *op. cit.*, pp. 1–15; COUDRY, M. *Loi Fannia somptuaire*. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 28. 11. 2014 [cit. 15. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice380/>.

²² Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 2–3; ROSIVACH, *op. cit.*, pp. 1–15; COUDRY, *Loi Fannia somptuaire*.

²³ Sulla probabile inclusione dei provvedimenti del *senatusconsultum* anche nella *lex Fannia* cfr. ROSIVACH, *op. cit.*, p. 4. Cfr. CASINOS MORA, *op. cit.*, p. 193.

²⁴ Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 3: *Sed post id senatus consultum lex Fannia lata est, quae ludis Romanis, item ludis plebeis et Saturnalibus et aliis quibusdam diebus in singulos dies centenos aeris insumi concessit decemque aliis diebus in singulis mensibus tricenos, ceteris autem diebus omnibus denos*. A proposito dell'obiettivo del provvedimento di inserire i banchetti di ampio respiro nella matrice fissa del calendario della comunità, cfr. ROSIVACH, *op. cit.*, p. 4.

esclusi i prodotti domestici, menzionati dal *senatusconsultum*.²⁵ Si conoscono alcuni limiti culinari specifici: al convivio non si può offrire più di una gallina a patto che non sia fatta ingrassare appositamente²⁶ o un maiale farcito;²⁷ c'è un limite alla carne affumicata.²⁸ Ateneo,²⁹ infine, parla di un limite massimo degli invitati, offrendo, tuttavia, numeri poco credibili: 3 ospiti nei giorni feriali e 5 nei giorni di mercato. È chiaro che le grandi festività prevedevano un numero di invitati molto maggiore.

La *Lex Didia sumptuaria*³⁰ del 143 a.C. estende le sanzioni della *lex Fannia* non solo agli organizzatori, ma anche agli invitati. Alquanto problematica è la testimonianza, secondo la quale la validità della *lex Fannia* viene estesa *universa Italia*, comprendendo gli *Italici*. Il testo di Macrobio lascia il dubbio se si tratti dei cittadini romani che si trovino in Italia³¹ o, invece, di *Italici* senza *civitas Romana*.³² Pare più convincente l'interpretazione secondo la quale oggetto della legge Didia siano i soli cittadini romani in Italia.

²⁵ ROSIVACH, *op. cit.*, pp. 1–15; questa possibilità non viene trattata da BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 81–85 o COUDRY, *Loi Fannia somptuaire*.

²⁶ Plin. *NH* 10, 139: *Gallinas saginare Deliaci coepere, unde pestis exorta opimas aues et suoapte corpore unctas deuorandi. Hoc primum antiquis cenarum interdictis exceptum inuenio iam lege Gai Fanni consulis undecim annis ante tertium Punicum bellum, ne quid uolucres poneretur praeter unam gallinam quae non esset attilis, quod deinde caput translatum per omnes leges ambulauit.*

²⁷ Macr. *Sat.* 3, 13, 13: *Nam Titius in suasionem legis Fanniae obicit saeculo suo quod porcum Troianum mensis inferant, quem illi ideo sic uocabant, quasi aliis inclusis animalibus grauidum, ut ille Troianus equus grauidus armatis fuit.*

²⁸ Athen. VI, 274 c-d: *κρέως δὲ καπνιστοῦ δεκαπέντε τάλαντα δαπανάν εἰς τὸν ἐνιαυτὸν ἐπεχόρει καὶ ὅσα γῆ φέρει λάχανα καὶ ὀσπρέων ἐψήματα.* Sull'opposizione tra carne e vegetali nella legislazione sumptuaria cfr. COUDRY, *Loi Fannia somptuaire*. Sull'opposizione tra prodotti domestici e prodotti di lusso comprati al mercato e la logica economica e culturale dietro tale opposizione cfr. ROSIVACH, *op. cit.*, pp. 6–7.

²⁹ Athen. VI, 274 c-d.: *ἐκέλευε δ' ὁ νόμος τριῶν μὲν πλείονας τῶν ἔξω τῆς οἰκίας μὴ ὑποδέχεσθαι, κατὰ ἀγορᾶν δὲ τῶν πέντε· τοῦτο δὲ τοῖς τοῦ μηνὸς ἐγίνετο.*

³⁰ Macr. *Sat.* 3, 17, 6: *Fanniam legem post annos decem et octo lex Didia consecuta est. Eius ferundae duplex fuit causa, prima et potissima ut uniuersa Italia, non solo urbs, lege sumptuaria teneretur, Italici existimantibus Fanniam legem non in se sed in solos urbanos ciues esse conscriptam; deinde ut non soli qui prandia cenae maiore sumptu fecissent, sed etiam qui ad eas uocati essent atque omnino interfuisent, poenis legis tenerentur.* ROTONDI, *op. cit.*, p. 295; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 89–91; HARRIS, W. V. Was Roman Law Imposed on the Italian Allies? *Historia*, 1972, Vol. 21, pp. 639–645, soprattutto pp. 644–645; GALSTERER, H. *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien: die Beziehungen Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg 91 v. Chr.* München: C. H. Beck, 1976, pp. 37–38, 132; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 85–86; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, p. 140; ELSTER, *op. cit.*, pp. 434–435; COUDRY, M. *Loi Didia somptuaire*. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 23. 5. 2014 [cit. 15. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice369/>.

³¹ HARRIS, *op. cit.*, pp. 644–645; GALSTERER, *op. cit.*, pp. 37–38, 132; COUDRY, *Loi Didia somptuaire*.

³² SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 89–91; GABBA, E. Rome and Italy in the Second Century BC. In: ASTIN, A. E. – WALBANK, F. W. – FREDERIKSEN, M. W. – OGILVIE, R. M. (eds.). *The Cambridge Ancient History*. 2nd ed. Vol. VIII. Rome and the Mediterranean to 133 BC. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 197–243, soprattutto pp. 227–228.

La *Lex Licinia sumptuaria*³³ databile a un momento ignoto nel periodo tra il 143 e il 103 a.C.,³⁴ riprende in gran parte le disposizioni della *lex Fannia*.³⁵ Vengono stabilite le spese massime per un banchetto, differenti per i giorni festivi, i giorni feriali e le nozze.³⁶ Vengono definite anche quantità massime per certi prodotti alimentari di lusso.³⁷ Come nella *lex Fannia* si osserva di nuovo la distinzione tra prodotti “domestici” e prodotti comperati al mercato che sono oggetto di limitazioni.

Nel 115 a.C.³⁸ la *Lex Aemilia sumptuaria* aggiunge alle disposizioni della *lex Licinia*, ancora in vigore,³⁹ limitazioni del tipo e della quantità di determinati alimenti di lusso – uccelli esotici e molluschi.⁴⁰

Nell’81 a.C.⁴¹ Silla restituisce le limitazioni al lusso di tavola attraverso la *Lex Cornelia sumptuaria*. Essa riproduce il modello delle *lex Fannia* e *lex Licinia*, fissando una spesa

³³ Lucil. 1200 M (= H 54 C) Laevius; Fragm. Poet. Lat. 23; Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 7; Aul. Gell. *Noct. Att.* 15, 8, lem.; Aul. Gell. *Noct. Att.* 20, 1, 23; Fest., p. 47 L, s.v. *centenariae cenae*; Macr. *Sat.* 3, 17, 7–9; Val. Max. 2, 9, 5. Cfr. ROTONDI, *op. cit.*, pp. 327–328; ASTE, G. Autore e tempo della *lex Licinia* di sumptu minuendo. *Aevum*, 1941, Vol. 15, pp. 581–588; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 94–113; CRAWFORD, M. *Roman Republican Coinage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1974, pp. 624–625; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 88–93; RYAN, F. X. Favorinus, Favonius – and Sarmatus. *Maia*, 1994, Vol. 46, pp. 189–195; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 155–160; COUDRY, Loi et société, p. 154; COUDRY, M. Loi Licinia somptuaire. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 30. 1. 2019 [cit. 15. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice510/>.

³⁴ Sulla datazione cfr. ASTE, *op. cit.*, pp. 581–588; COUDRY, Loi Licinia somptuaire.

³⁵ Macr. *Sat.* 3, 17, 8: *Lex uero haec paucis mutatis in plerisque cum Fannia congruit. In ea enim ferenda quaesita est nouae legis auctoritas, exolescente metu legis antiquioris...*

³⁶ Le fonti offrono dettagli divergenti. Gellio attesta un limite di 100 assi per determinati giorni (le feste elencate dalla *lex Fannia*), 200 assi per le nozze e 30 per i giorni ordinari. Cfr. Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 7: *Lex deinde Licinia rogata est, quae cum certis diebus, sicuti Fannia, centenos aeris inpendi permisisset, nuptiis ducenos indulsit ceterisque diebus statuit aeris tricenos*. Macrobio parla di due categorie di giorni, speciali (calende, none, idi) con un limite di 30 assi e ordinari con limitazione della quantità e del tipo di prodotti da offrire. Cfr. Macr. *Sat.* 3, 17, 9: *Sed legis Liciniae summa ut Kalendis Nonis nundinis Romanis cuique in dies singulos triginta dumtaxat asses edundi causa consumere liceret, ceteris uero diebus, qui excepti non essent, ne amplius daretur apponeretur quam carnis aridae pondo tria et salsamentorum pondo libra et quod ex terra uite arboreae sit natum*.

³⁷ Ibid. Macr. *Sat.* 3, 17, 9: *... ceteris uero diebus, qui excepti non essent, ne amplius daretur apponeretur quam carnis aridae pondo tria et salsamentorum pondo libra et quod ex terra uite arboreae sit natum*.

³⁸ Plin. *NH* 8, 223; Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 12; Macr. *Sat.* 3, 17, 13; Vir. ill. 72, 5. Cfr. ROTONDI, *op. cit.*, p. 320; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 120–127; GABBA, E. Ricchezza e classe dirigente romana fra III e I sec. a.C. *RSI*, 1981, Vol. 93, pp. 541–558; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 86–88; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 165–166; COUDRY, Loi et société, p. 155, 160; COUDRY, M. Loi Aemilia somptuaire. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 17. 11. 2019 [cit. 19. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice14/>.

³⁹ La *lex Licinia* viene abrogata intorno al 97 a.C. dalla *lex Duronia*. Cfr. Val. Max. 2, 9, 5. ROTONDI, *op. cit.*, pp. 334–335; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 96–97; BALTRUSCH, *op. cit.*, p. 92; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 160–161. COUDRY, Loi et société, p. 161; COUDRY, M. Loi Duronia abrogeant la loi Licinia somptuaire (pl. sc.). In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 23. 5. 2014 [cit. 15. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice375/>.

⁴⁰ Plin. *NH* 8, 223: *saurices et ipsos hieme condi auctor est Nigidius, sicut glires, quos censoriae leges princepsque M. Scaurus in consulatu non alio modo cenis ademere <quam> conchy<y>lia aut ex alio orbe conuectas aues*. Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 12: *Praeter has leges Aemilium quoque legem inuenimus, qua lege non sumptus cenarum, sed ciborum genus et modus praefinitus est*. Macr. *Sat.* 3, 17, 13: *Sulla mortuo Lepidus consul legem tulit et ipse cibariam – Cato enim sumptuarias leges cibarias appellat*. Vir. ill. 72, 5: *Consul legem de sumptibus et libertinorum suffragiis tulit*.

⁴¹ Plut. *Sull.* 35, 2–3; Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 11; Amm. 16, 5, 1; Macr. *Sat.* 3, 17, 11–12. Cfr. VOIGT, M. Über die *lex Cornelia sumptuaria*. *BSGW*, 1890, Vol. 42, pp. 244–290; ROTONDI, *op. cit.*, pp. 354–355; CARCOPINO, J. *Sylla ou la monarchie manquée*. Paris: L’artisan du livre, 1931, pp. 57–60; SAUERWEIN,

massima per un banchetto variabile a seconda dei giorni feriali o festivi.⁴² A ciò si aggiunge anche l'imposizione di un limite massimo dei prezzi di diversi generi alimentari di lusso.⁴³ Di difficile interpretazione è la notizia di Plutarco⁴⁴ secondo la quale Silla avrebbe imposto un limite anche alle spese per i funerali e poi l'avrebbe violato in occasione del funerale della moglie. Nonostante sia abbastanza chiaro che ci sia una notevole affinità concettuale tra la limitazione delle spese per i banchetti e quella delle spese per il *funus*,⁴⁵ pare che esista una differenza teorica tra la legislazione sul lusso e la legislazione funeraria, essendo quest'ultima di ordine culturale.⁴⁶

Nel 68 a.C. una *Lex Antia sumptuaria*⁴⁷ introduce di nuovo limitazioni alle spese per i banchetti, anche se le fonti non offrono dettagli a proposito.⁴⁸ Inoltre, la *lex Antia*

op. cit., pp. 130–140; HINARD, F. *Sylla*. Paris: Fayard, 1985, pp. 252–253; TOHER, M. The Tenth Table and the Conflict of Orders. In: RAAFLAUB, K. (ed.). *Social Struggles in Archaic Rome*. Berkeley – Los Angeles – London: Blackwell, 1986, pp. 301–326, soprattutto pp. 323–324; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 48–49 e 93–96; HANTOS, T. *Res publica constituta. Die Verfassung des Dictators Sulla*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1988, p. 66; FLOWER, H. I. *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1996, p. 118; ENGELS, J. *Funerum sepulcrorumque magnificentia: Begräbnis- und Grabluxusgesetze in der griechisch-römischen Welt mit einigen Ausblicken auf Einschränkungen des funerals und sepulkralen Luxus im Mittelalter und in der Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, pp. 171–172; HINARD, F. *Histoire romaine, I – Des origines à Auguste*. Paris: Fayard, 2000, pp. 674, 678; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 162–165; WYETZNER, P. Sulla's Law on Prices and the Roman Definition of Luxury. In: AUBERT, J.-J. – SIRKS, A. J. B. (eds.). *Speculum iuris. Roman Law as a Reflection of Social and Economic Life in Antiquity*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002, pp. 15–33; COUDRY, Loi et société, pp. 155–156, 159–160; COUDRY, M. Loi Cornelia sumptuaria. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 10. 10. 2018 [cit. 15. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice163/>.

- ⁴² Rispetto ai provvedimenti precedenti Silla aumenta il valore massimo, fissando 30 sesterzi per i giorni ordinari e 300 sesterzi per i giorni di feste o giochi. Cfr. Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 11: *Postea L. Sulla dictator, cum legibus istis situ atque senio obliteratis plerique in patrimoniis amplis elluarentur et familiam pecuniamque suam prandiorum <conuiuiorum> que gurgitibus proluissent, legem ad populum tulit, qua cautum est, ut Kalendis, Idibus, Nonis diebusque ludorum et feriis quibusdam sollemnibus sestertios trecentos in cenam insumere ius potestasque esset, ceteris autem diebus omnibus non amplius tricenos*.
- ⁴³ Macr. *Sat.* 3, 17, 11–12: *Has sequitur lex Cornelia et ipsa sumptuaria, quam tulit Cornelius Sulla dictator, in qua non conuiuiorum magnificentia prohibita est nec gulae modus factus, uerum minora pretia rebus imposita: et quibus rebus, di boni, quamque exquisitis et paene incognitis generibus deliciarum! Quos illic pisces quasque offulas nominat, et tamen pretia illis minora constituit! Ausim dicere ut uilitas edulium animos hominum ad parandas obsoniorum copias inpossent*. Sulla logica economica dietro tale provvedimento cfr. CARCOPINO, *op. cit.*, pp. 57–60; SAUERWEIN, *op. cit.*, p. 134; BALTRUSCH, *op. cit.*, p. 95; WYETZNER, *op. cit.*, pp. 15–33.

⁴⁴ Plut. *Sull.* 35, 2–3: τὸν δὲ τῆς ταφῆς ὀρίζοντα τὴν δαπάνην νόμον αὐτὸς εἰσηνηγοῶς παρέβη, μηδενὸς ἀναλώματος φεισάμενος. παρέβαινε δὲ καὶ τὰ περὶ τῆς εὐτελείας τῶν δείπνων ὑπ' αὐτοῦ τεταγμένα, πότοις καὶ συνδείπνοις τρυφᾶς καὶ βωμολοχίας ἔχουσι παρηγορῶν τὸ πένθος.

⁴⁵ ENGELS, *op. cit.*; FLOWER, *op. cit.* Concorda COUDRY, Loi Cornelia sumptuaria.

⁴⁶ TOHER, *op. cit.*, pp. 301–326.

⁴⁷ Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 13; Macr. *Sat.* 3, 17, 13. Cfr. ROTONDI, *op. cit.*, pp. 367–368; SYME, R. Ten Tribunes. *JRS*, 1963, Vol. 53, pp. 55–60; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 140–144; GRIFFIN, M. The Tribune C. Cornelius. *JRS*, 1973, Vol. 63, pp. 196–213; LINTOTT, Imperial Expansion, soprattutto pp. 5–6. BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 96–98; NADIG, P. *Ardet ambitus: Untersuchungen zum Phänomen der Wahlbestechungen in der römischen Republik*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 166–167; COUDRY, Loi et société, p. 156; COUDRY, M. Loi Antia sumptuaria (pl. sc.). In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 17. 11. 2019 [cit. 19. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice28/>.

⁴⁸ Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 13: *Lex deinde Antia praeter sumptum aeris id etiam sanxit, ut...*

proibisce⁴⁹ ai candidati per cariche magistratuali⁵⁰ di partecipare più volte a banchetti se non da determinate persone.⁵¹

L'ultima legge sumptuaria repubblicana, la *Lex Iulia*⁵² del 46 a.C. limita di nuovo le spese per i banchetti⁵³ e vieta l'uso di determinati prodotti alimentari di lusso.⁵⁴ Alcuni studiosi⁵⁵ ipotizzano che la *lex sumptuaria* contenesse anche disposizioni riguardo il lusso femminile⁵⁶ e il lusso funerario,⁵⁷ anche se ciò non pare abbastanza convincente.⁵⁸

La breve rassegna delle *leges sumptuariae* appena proposta potrebbe essere riassunta così:

1. Le *leges*, elencate da Gellio e Macrobio, sono concentrate esclusivamente sul lusso dei banchetti e, tranne pochissime eccezioni non trattano altri tipi di spese eccessive.
2. Si osservano tre gruppi di disposizioni:

⁴⁹ Ibid. Aul. Gell. Noct. Att. 2, 24, 13: *Lex deinde ... sanxit, ut qui magistratus esset magistratumque capturus esset, ne quo ad cenam, nisi ad certas personas, itaret.*

⁵⁰ La distinzione fatta tra *magistratus* e *magistratum capturus* pare identificare come destinatari del provvedimento sia i candidati, nel periodo delle campagne elettorali, sia i magistrati *designati*. Cfr. SAUERWEIN, *op. cit.*, p. 144. Coudry (Loi Antia sumptuaria) ipotizza la possibilità che oggetto della *lex Antia* siano anche i magistrati in carica.

⁵¹ Probabilmente la legge contiene anche un elenco di tali *personae certae*, che forse sono legati al magistrato da diversi gradi di parentela. Cfr. MOREAU, Ph. La "Domus Augusta" et les formations de parenté à Rome. CCG, 2005, Vol. 16, pp. 7–23; COUDRY, Loi Antia sumptuaria.

⁵² Cic. Fam. 7, 26, 2; Cic. Fam. 9, 15, 5; Cic. Fam. 9, 26, 4; Cic. Att. 12, 13, 2; Cic. Att. 13, 7, 1; Suet. *Iul.* 43, 3; Dio 43, 25, 1–2. Cfr. ROTONDI, *op. cit.*, p. 421; REINHOLD, M. *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity*. Bruxelles: Latomus, 1970, pp. 45–46; SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 147–156; JEHNE, M. *Der Staat des Dictators Caesar*. Köln: Böhlau, 1987, pp. 86–88; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 49–50, 59–60, 99–100; DERY, C. The lex sumptuaria in Cicero, Fam. 7, 26. *Liverpool Classical Monthly*, 1993, Vol. 18, No. 10, pp. 156–157; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 171–172; COUDRY, Loi et société, p. 162; COUDRY, M. Loi Iulia sumptuaria. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 9. 1. 2019 [cit. 15. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice481/>.

⁵³ Dio 43, 25, 2: *πρότερον γὰρ καὶ ἐκ τοῦ ὁμίλου τινὲς συνδιεγύγνωσκον αὐτοῖς καὶ τὰ ἀναλώματα τῶν τι ἐχόντων ἐπὶ πλείστον ὑπ' ἀσωτίας ἐξηγμένα οὐκ ἐν νόμῳ μόνον ἐμετροίασεν, ἀλλὰ καὶ τῷ ἔργῳ ἰσχυρῶς ἐν φυλακῇ ἐποίησατο.* Cfr. Cic. Fam. 9, 15, 5.

⁵⁴ Suet. *Iul.* 43, 3: *legem praecipue sumptuariam exercuit dispositis circa macellum custodibus, qui obsonia contra uetitum retinerent deportarentque ad se, submissis nonnunquam lictoribus atque militibus, qui, si qua custodes fefellissent, iam adposita e triclinio auferrent.* Da notare che Cicerone informa che la legge vieta l'uso di pesce e frutti di mare, mentre non limita i vegetali (Cic. Fam. 7, 26, 2: *Ac tamen, ne mirere unde hoc acciderit quo modoue commiserim, lex sumptuaria, quae videtur λιτότητα attulisse, ea mihi fraudi fuit. Nam dum uolunt isti lauti terra nata, quae lege excepta sunt, in honorem adducere, fungos, heluellas, herbas omnis ita condiunt ut nihil possit esse suauius. In eas cum incidissem in cena augurali apud Lentulum, tanta me διάφορα arripuit ut hodie primum uideatur coepisse consistere. Ita ego, qui me ostreis et murenis facile abstinebam, a beta et a malua deceptus sum.*).

⁵⁵ ROTONDI, *op. cit.*, p. 421; JEHNE, *op. cit.*, pp. 86–88.

⁵⁶ Suet. *Iul.* 43, 2: *Lecticarum usum, item conchyliatae vestis et margaritarum nisi certis personis et aetatibus perque certos dies ademit.* Coudry (Loi Iulia sumptuaria) preferisce collegare tale provvedimento alle disposizioni riguardo la condotta delle donne o a quelle regolanti l'importazione di prodotti di lusso e non alla legislazione sumptuaria (Suet. *Iul.* 43, 1; DE LAET, S. J. *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*. Bruges: De Tempel, 1949, pp. 60–61).

⁵⁷ Cic. Att. 12, 35, 2; Cic. Att. 12, 36, 1. Cfr. BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 49–50.

⁵⁸ COUDRY, Loi Iulia sumptuaria.

- a) Limitazione della spesa massima per il banchetto;⁵⁹
- b) Limitazione del numero degli invitati;⁶⁰
- c) Limitazione del tipo e della quantità di cibi di lusso;⁶¹

Leggi suntuarie e *ambitus*. Alcune osservazioni pratiche

La prima osservazione che si potrebbe fare a proposito è che difficile identificare i modelli greci di questi provvedimenti. Come osserva Coudry,⁶² finora sono solo noti due provvedimenti, di Iasos⁶³ e di Atene⁶⁴ che limitano il numero degli invitati ai banchetti nuziali ed un ragionamento teorico in questo senso nelle Leggi di Platone⁶⁵ sempre limitato solo ai banchetti nuziali. In più, solo il documento di Iasos indica anche la spesa massima per il banchetto. Pare, dunque, che i tre tipi di disposizioni delle leggi suntuarie romane siano un'innovazione romana, legata indubbiamente alle particolarità del modello culturale di Roma.⁶⁶

La seconda osservazione che si può avanzare è che, vista la forte predominanza dell'interesse per la spesa massima e per il numero degli invitati, estranei alla *domus*, e, in più, il fatto che le limitazioni della spesa sono definite a base di un banchetto e non in relazione al numero degli invitati, pare che l'obiettivo principale delle *leges sumptuariae* sia quello di prevenire la riunione di un grande numero di invitati con un menù attraente. D'altronde, proprio l'offerta di un pasto, possibilmente desiderabile, a larghi gruppi di persone rappresenta uno dei più comuni atti evergetici.⁶⁷ Pare, dunque, che le *leges sumptuariae* siano dirette non tanto contro il lusso culinario in ambito privato, quanto contro la dimensione evergetica e sociale del pasto collettivo.

È soprattutto questa importanza sociale (ma non solo) del dono del pasto che collega la legislazione suntuaria alle *leges de ambitu*. Questo legame, osservato da diversi studiosi,⁶⁸ è chiaramente visibile da tre fonti principali.

⁵⁹ *Lex Orchia sumptuaria*, 182 a.C.; *Lex Fannia sumptuaria*, 161 a.C.; *Lex Licinia sumptuaria*, 137–103 a.C.; *Lex Cornelia sumptuaria*, 81 a.C.; *Lex Antia sumptuaria*, 68 a.C.; *Lex Iulia*, 46 a.C.

⁶⁰ *Lex Orchia sumptuaria*, 182 a.C.; *Lex Fannia sumptuaria*, 161 a.C.

⁶¹ *Lex Fannia sumptuaria*, 161 a.C.; *Lex Licinia sumptuaria*, 137–103 a.C.; *Lex Aemilia sumptuaria*, 115 a.C.; *Lex Iulia*, 46 a.C.

⁶² COUDRY, *Loi et société*, pp. 138–139.

⁶³ Heracl. Lemb. Exc. Polit. 73. Cfr. COUDRY, *Loi et société*, p. 138.

⁶⁴ Ath. Deipn. 6, 245c. Cfr. GALLO, L. Le leggi suntuarie greche e l'alimentazione. *AION*, 1993, Vol. 15, pp. 173–203; COUDRY, *Loi et société*, p. 13.

⁶⁵ Plato, *Leges* VI, 775a.

⁶⁶ Va menzionato il tentativo di GALLO, *op. cit.*, pp. 173–203, di trovare un parallelo della legislazione romana dedicata al lusso del *convivium*, i cui risultati non sono largamente condivisi. Cfr. COUDRY, *Loi et société*, p. 138. A questo proposito Veyne (VEYNE, P. *Le pain et le cirque: sociologie historique d'un pluralisme politique*. Paris: Seuil, 1976, pp. 416–417) osserva che mentre nel mondo greco i banchetti dell'intera comunità sono un fenomeno comune, a Roma mancano occasioni pubbliche in cui i ceti oligarchici partecipino a banchetti insieme alla plebe. D'altro canto, i personaggi importanti offrono spesso banchetti ai ceti bassi, seguendo, però, un modello gerarchico verticale, tipico del rapporto clientelare.

⁶⁷ Su questo problema importantissimo lo studio di VEYNE, *op. cit.* Egli sottolinea (pp. 416–417) che dei quattro tipi di atti evergetici noti a Roma, *i.e.* edifici, *congiaria*, spettacoli gladiatori e banchetti, gli ultimi due sono nati come cerimonie di famiglia e hanno dunque connotati più personali. Proprio in virtù di ciò l'organizzazione di *munera* o banchetti diventa uno dei meccanismi preferiti per la corruzione elettorale.

⁶⁸ SAUERWEIN, *op. cit.*, pp. 140–144; GRIFFIN, *op. cit.*; BALTRUSCH, *op. cit.*, pp. 96–98; LINTOTT, A. Electoral Bribery in the Roman Republic. *JRS*, 1990, Vol. 80, pp. 1–16, soprattutto pp. 5–6. NADIG, *op. cit.*; BOTTIGLIERI, *op. cit.*, pp. 166–167; COUDRY, *Loi et société*, p. 156; COUDRY, M. *Loi Antia sumptuaria*.

La prima è il trattato teorico *Commentariolum Petitionis* databile al 64 a.C.⁶⁹ Tra i consigli per il candidato viene incluso quello di offrire banchetti o di fare in modo che i suoi amici ne offrano in onore suo.

*Benignitas autem late patet. est in re familiari, quae quamquam ad multitudinem pervenire non potest, tamen ab amicis si laudatur, multitudini grata est; est in conviviis, quae facit et abs te et ab amicis tuis concelebrentur et passim et tributim; est etiam in opera, quam pervulga et communica, curaque ut aditus ad te diurni nocturnique pateant, neque solum foribus aedium tuarum sed etiam vultu ac fronte, quae est animi ianua; quae si significat voluntatem abditam esse ac retrusam, parvi refert patere ostium. homines enim non modo promitti sibi, praesertim quod de candidato petant, sed etiam large atque honorifice promitti volunt.*⁷⁰

Va notato, soprattutto, che questi *convivia* non sono riunioni di *amici*, neanche nel senso più ampio del termine, inteso come “partner politici”. Anzi, poco prima del passo in questione l’autore sottolinea esplicitamente di aver esaurito i consigli su come stringere amicizie e di passare ai modi in cui assicurarsi il favore del popolo.⁷¹ È chiaro dunque che i banchetti, almeno in contesto elettorale, vengono intesi come riunioni di ampi gruppi di persone, legate poco o affatto al candidato con legami di *amicitia* o *clientela*.

La seconda fonte che collega espressamente il banchetto all’*ambitus* è la *Lex Calpurnia de ambitu* del 67 a.C.⁷² Essa vieta ai candidati di offrire banchetti *volgo*,⁷³ i.e. a grandi gruppi di persone e anche di distribuire i posti per spettacoli gladiatori *tributim*. Si crede,⁷⁴

⁶⁹ Sul problema del suo autore, datazione e autenticità cfr. HENDERSON, M. I. De commentariolo petitionis. *JRS*, 1950, Vol. 40. No. 1–2, pp. 8–21; NISBET, R. G. M. The Commentariolum Petitionis: Some Arguments against Authenticity. *JRS*, 1061, Vol. 51, pp. 84–87; BALDSON, J. P. V. D. The Commentariolum Petitionis. *CQ*, 1963, Vol. 13, pp. 242–250; NARDO, D. *Il Commentariolum Petitionis, La propaganda elettorale nella ‘ars’ di Quinto Cicerone*. Padova: Liviana Editrice, 1970; MCDERMOTT, W. C. The Commentariolum Petitionis 2. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1970, Vol. 19, pp. 384–385; RICHARDSON, J. S. The Commentariolum Petitionis. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1971, Vol. 20, pp. 436–442; RAMSEY, J. A Reconstruction of Q. Gallius’ Trial for “Ambitus”: One Less Reason for Doubting the Authenticity of the Commentariolum Petitionis. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1980, Vol. 29, No. 4, pp. 402–421.

⁷⁰ Q. Cic. *Pet.* 44.

⁷¹ Q. Cic. *Pet.* 41: *quoniam de amicitiiis constituendis satis dictum est, dicendum est de illa altera parte petitionis quae in populari ratione versatur. ea desiderat nomenclationem, blanditiam, adsiduitatem, benignitatem, rumorem, spem in re publica.*

⁷² Cic. *Balb.* 57; Cic. *Clu.* 98; Cic. *Corn.* 1, fr. 25 P.; Cic. *Corn.* 1, fr. 40 P.; Cic. *Corn.* 1, fr. 41 P. Cic. *Corn.* 1, fr. 46 P. Cic. *Mur.* 46; Cic. *Mur.* 67; Cic. *Or. tog. cand.* fr. 14 P.; Dio 36, 38–39; Schol. Bob. 78 St; Ascon. 55 St.; Ascon. 68 St. Cfr. MCDONALD, W. The Tribune of Cornelius. *CQ*, 1929, Vol. 23, pp. 199–205; ROTONDI, *op. cit.*, p. 374; GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 196–203; LINTOTT, Electoral Bribery, pp. 1–16; DAVID, J.-M. – DONDIN, M. Dion Cassius XXXVI, 41, 1–2. Conduites symboliques et comportements exemplaires de Lucullus, Acilius Glabrio et Papirius Carbo (78 et 67 a. C.). *MEFRA*, 1980, Vol. 92, pp. 199–213; RAMSEY, *op. cit.*, pp. 402–421; WALLINGA, T. Ambitus in the Roman Republic. *RIDA*, 1994, Vol. 41, pp. 414–442, soprattutto p. 426; GRUEN, E. *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley: University of California Press, 1995, pp. 213–215; FERRARY, J.-L. Princeps legis et adscriptores: la collegialité des magistrats romains dans la procédure de proposition des lois. *Revue de philologie, de littérature et d’histoire anciennes*, 1996, Vol. 70, No. 2, pp. 217–246; FERRARY, J.-L. Loi Calpurnia Acilia de ambitu. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 5. 1. 2020 [cit. 15. 01. 2020]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice1/>.

⁷³ Cic. *Mur.* 32, 67: *... si gladiatoribus volgo locus tributim et item prandia si volgo essent data, contra legem Calpurniam factum videri.*

⁷⁴ WALLINGA, Ambitus, pp. 414–442, soprattutto p. 426; FERRARY, Loi Calpurnia Acilia de ambitu.

inoltre, che venisse vietata anche l'attività dei *divisores*, i personaggi che organizzano la corruzione elettorale diretta.⁷⁵

La terza fonte, infine, è la summenzionata *lex Antia sumptuaria* del 64 a.C., secondo la quale a un magistrato o a un candidato viene vietato di attendere ripetutamente i banchetti, tranne da determinate categorie di persone.⁷⁶

Tenendo presente queste tre fonti, sorge la domanda a proposito dei meccanismi pratici con i quali il banchetto elettorale potrebbe influenzare il voto.

Certamente, il meccanismo più facile da notare, e dunque più spesso sottolineato, è quello della "corruzione alimentare indiretta", esistente tutt'oggi e basata sulla gratitudine degli invitati per l'atto evergetico del pasto collettivo.⁷⁷ Il "dono del pasto" si potrebbe interpretare in chiave sociologica come un meccanismo per rafforzare i legami della *clientela* o per creare nuovi legami quasiclientelari, limitati solo alle elezioni concrete.⁷⁸ A questo proposito si potrebbe ricordare anche l'ipotesi, espressa da numerosi studiosi, della votazione romana fondamentalmente apolitica che esprime piuttosto simpatie o interessi personali e non sostegno per una determinata corrente politica.⁷⁹

Accanto al meccanismo dell'atto evergetico e la conseguente gratitudine, tuttavia, si possono intravedere anche altri meccanismi più pratici per influenzare il voto attraverso i banchetti elettorali.

Va notato, in questo senso, il consiglio del *Commentariolum Petitionis*, secondo il quale il candidato deve organizzare banchetti *passim* e *tributum*. L'avverbio *tributum* appare nella *lex Calpurnia de ambitu* del 67 a.C. che proibisce di distribuire i posti per *munera gladiatoria* per tribù.⁸⁰ Si nota subito che nella *lex Calpurnia* non vengono vietati gli spettacoli in sé ma solo il raggruppamento del pubblico per unità elettorali. Questa particolarità pare in sintonia con il divieto dell'attività dei *divisores* nella stessa *lex Calpurnia*.⁸¹ È noto, infatti, che questi personaggi operavano a livello delle tribù, inizialmente distribuendo in modo del tutto legale i doni dei benefattori tra i membri della tribù, ma gradualmente trasformandosi in età tardorepubblicana in agenti della corruzione elettorale diretta.⁸²

Si potrebbe, dunque, ipotizzare, che la proibizione dei *divisores* in un primo momento abbia portato a creare altri modi in cui organizzare i votanti per unità elettorale allo scopo di distribuire soldi o regali. Tra questi rientra indubbiamente il raggruppamento del pubblico dei giochi *tributum*, funzionale non solo alla corruzione elettorale indiretta attraverso

⁷⁵ MOURITSEN, H. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, pp. 112–117; TAYLOR, L. R. – LINDERSKI, J. *The voting districts of the Roman Republic: the thirty-five urban and rural tribes*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2013, p. 15.

⁷⁶ Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 13; *Lex deinde Antia praeter sumptum aeris id etiam sanxit, ut qui magistratus esset magistratumque capturus esset, ne quo ad cenam, nisi ad certas personas, itaret*. Cfr. *Supra*.

⁷⁷ VEYNE, *op. cit.*, pp. 415–430.

⁷⁸ LINTOTT, *Electoral Bribery*, pp. 5–6.

⁷⁹ TAYLOR, L. R. *Party Politics in the age of Caesar*. Berkeley: University of California Press, 1964. MEIER, Ch. *Res publica amissa: Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1966, pp. 191–196; VEYNE, *op. cit.*, pp. 421–422.

⁸⁰ Cfr. Cic. *Mur.* 32, 67: *... si gladiatoribus volgo locus tributum et item prandia si volgo essent data, contra legem Calpurniam factum videri*.

⁸¹ Cic. *Corn.* 1, fr. 40 P.: (*Repugnata*) *ut diuisores, quos honoris sui ministros esse uoluerat, lege ambitus uellet affligere*.; Cic. *Corn.* 1, fr. 41 P.: *Quare cum haec populus R. uideret et cum a tribunis pl. doceretur, nisi poena accessisset in diuisores, extingui ambitum nullo modo posse, legem hanc Corneli flagitabat, illam quae ex S. C. ferebatur repudiabat*... Cfr. GRIFFIN, *op. cit.*, p. 196.

⁸² Cfr. *supra*, MOURITSEN, *op. cit.*, pp. 112–117; TAYLOR – LINDERSKI, *op. cit.*, p. 15.

l'offerta di un atto evergetico, ma anche alla continuazione della corruzione diretta. Dopo la *lex Calpurnia* anche questo diventa illegale, portando al consiglio di Quinto Cicerone di organizzare i banchetti elettorali *tributum*, forse anche in vista del facilitare la distribuzione di regali o soldi per tribù.

Se l'ipotesi della distribuzione di regali elettorali durante i banchetti fosse vera, si potrebbe offrire anche una possibile interpretazione del divieto della *lex Fannia* del 161 a.C. riguardo l'introduzione di più di 100 libbre di argento durante un banchetto.⁸³ Da un punto di vista moralistico, esso viene spesso interpretato come limitante il lusso nel vasellame utilizzato durante il *convivium*. Tuttavia, si nota che la quantità dell'argento sembra così eccessiva per essere riferita solo al vasellame che alcuni credono che il testo sia corrotto.⁸⁴ Il divieto di introdurre quantità eccessive d'argento, tuttavia, diventa più comprensibile se si pensa alla possibile distribuzione di regali durante il banchetto. Da notare, infatti, è che alcune epigrafi sembrano attestare la prassi di distribuire ai partecipanti ai banchetti elettorali delle coppette iscritte con il nome del candidato.⁸⁵

Va ricordato, inoltre, che le leggi suntuarie sembrano avere come obiettivo, forse anche principale, quello di scoraggiare la riunione di grandi gruppi di persone in ambito privato. Interpretando questo divieto in chiave elettorale, si potrebbe trovare un parallelo anche con le proibizioni dell'attività dei *sectatores* dalla *lex Fabia*.⁸⁶ Come sottolinea Quinto Cicerone,⁸⁷ per la reputazione del candidato è di grande importanza la presenza di molte persone che lo accompagnino, sia per le strade (in qualità di *sectatores*), sia nella sua *domus*. La precisazione che la casa del candidato deve essere piena di notte rimanda chiaramente ai banchetti serali. Trovandoci in età tardorepubblicana, è impossibile non pensare alle bande di Clodio e Milone ed è dunque facile comprendere perché la concentrazione di molte

⁸³ Aul. Gell. *Noct. Att.* 2, 24, 2: ... *neque argenti in conuiuio plus pondo quam libras centum inlaturos*.

⁸⁴ ROSIVACH, *op. cit.*, pp. 3–4.

⁸⁵ Si tratta, in questi casi, di coppette in argilla di poco valore; non pare improbabile, tuttavia, pensare alla distribuzione anche di vasellame più costoso. Cfr. PANCIERA, S. Catilina e Catone su due coppette romane. In: FONTANA, M. J. – PIRAINO, M. T. – RIZZO, F. P. (eds.). *Φιλίας χάριν. Miscellanea di studi classici in onore di Eugenio Manni*. Vol. VI. Roma: Bretschneider, 1980, pp. 1635–1663; DENIAUX, E. De l'ambitio à l'ambitus: les lieux de la propagande et de la corruption électorale à la fin de la République. In: *L'Urbs: espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque international de Rome (8–12 mai 1985). Roma: École Française de Rome, 1987, pp. 279–304; PANCIERA, S. Catilina e Catone candidati. In: PANCIERA, S. *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti. Scritti vari editi e inediti (1956–2005) con note complementari e indici*. Roma: Quasar, 2006. Vol. II., pp. 1059–1072.

⁸⁶ Cic. *Mur.* 71: *Itaque et legi Fabiae quae est de numero sectatorum, et senatus consulto quod est L. Caesare consule factum restiterunt*. Cfr. Plut. *Cat. mi.* 8, 4–5. ROTONDI, *op. cit.*, pp. 378–379; KINSEY, T. E. Cicero, Pro Murena 71. *RBPh*, 1965, Vol. 43, pp. 57–59; GRUEN, *The Last Generation*, p. 216; WALLINGA, *Ambitus*, pp. 414–442; FERRARY, J. L. *Loi Fabia*. In: *Lepor. Leges Populi Romani*, sous la dir. de Jean-Louis Ferrary et de Philippe Moreau. [online]. 28. 11. 2014 [cit. 19. 11. 2019]. Paris: IRHT-TELMA, 2007. Available at: <http://www.cn-telma.fr/lepor/notice376/>.

⁸⁷ Q. Cic. *Pet.* 50: *sequitur enim ut de rumore dicendum sit, cui maxime seruiendum est. sed quae dicta sunt omni superiore oratione, eadem ad rumorem concelebrandum valent, dicendi laus, studia publicanorum et equestris ordinis, hominum nobilium voluntas, adulescentulorum frequentia, eorum qui abs te defensi sunt adsiduitas, ex municipiis multitudo eorum quos tua causa venisse appareat, bene te ut homines nosse, comiter appellare, adsidue diligenter petere, benignum ac liberalem esse et loquantur et existiment, domus ut multa nocte compleatur, omnium generum frequentia adsit, satis fiat oratione omnibus, re operaque multis; perficiatur id quod fieri potest labore et arte ac diligentia, non ut ad populum ab his omnibus fama perveniat sed ut in his studiis populus ipse versetur*.

persone, riunite da legami sociali o politici, possa essere indesiderabile in un periodo di instabilità politica.⁸⁸

Infine, in vista del legame tra le *leges sumptuarie* e le campagne elettorali, conviene osservare un importante parallelo tra le disposizioni di due leggi. La prima è la summenzionata *lex Antia sumptuaria* del 68 a.C. che proibisce al candidato di partecipare ripetutamente a banchetti, tranne se organizzati da certe persone. Il provvedimento serve a prevenire appunto la prassi di usare amici come evergeti sostitutivi per evitare l'accusa di *ambitus*, attestata e raccomandata anche da Quinto Cicerone.⁸⁹

La seconda legge che va osservata è la *Lex coloniae Iuliae Genetivae (Lex Ursonensis)*⁹⁰ degli anni 40 a.C. Nonostante si tratti di una legge municipale provinciale, è universalmente accettata l'idea che essa riproduce modelli legislativi urbani. Essa proibisce al candidato di offrire banchetti elettorali ma anche di partecipare a banchetti, organizzati da evergeti sostitutivi.

Certamente, se il candidato violasse questi divieti, egli potrebbe essere accusato di *ambitus*. L'accusa di *ambitus*, tuttavia, difficilmente potrebbe colpire gli evergeti sostitutivi, in quanto solo indirettamente legati alla campagna elettorale. D'altronde, sarebbe ragionevole supporre che tali evergeti sostitutivi potessero essere scoraggiati, anche se indirettamente, dalla legislazione suntuaria che vieta di organizzare grandi banchetti con molti invitati, a prescindere se l'organizzatore sia coinvolto direttamente nelle elezioni o meno.

Qualche parola, infine, a proposito di una delle possibili motivazioni che hanno portato alla creazione della serie di *leges sumptuariae*. L'opinione dominante degli studiosi collega la legislazione suntuaria con la forte competitività tra gli esponenti oligarchici e la forte pressione sociale sui ceti alti di dimostrare il loro status, al punto di rischiare la bancarotta.⁹¹ Le leggi limitanti il lusso sarebbero, in quest'ottica, un mezzo per proteggere il patrimonio dell'élite dall'irragionevole gara per status sociale.

Tuttavia, se si considera il possibile legame tra le leggi limitanti i banchetti e le campagne elettorali, è possibile individuare anche un'ulteriore motivazione. Si potrebbe intravedere un tentativo dei membri dell'élite di prevenire la possibilità che i personaggi più

⁸⁸ Sull'uso di violenza durante le campagne elettorali cfr. LINTOTT, A. *Violence in Republican Rome*. Oxford: Clarendon Press, 1968, soprattutto pp. 67–89; VEYNE, *op. cit.*, pp. 421, 510, n. 176.

⁸⁹ Q. Cic. *Pet.* 44: ... *in convivii, quae fac et abs te et ab amicis tuis concelebrentur*.

⁹⁰ CIL II, 5, 1022, 132: *ne quis in c(olonia) G(enetiua) post h(anc) l(egem) datam petitor kandidatus./ quicumque in c(olonia) G(enetiua) I(ulia) mag(istratum) petet, magistratus{ue} peten-/ 116l di causa in eo anno, quo quisque anno petitor/ kandidatus mag(istratum) petet petiturusue erit, mag(istratus) pe-/tendi <c(ausa)> coniuuiia facito neue at cenam quem{ue}/ uocato neue coniuuium habeto neue facito sc(iens) <d(olo)> m(alo)./ 120l quo qui<s> suae petitionis causa conui<ui>um habeat/ ad cenam quem{ue} uocet, praeterdum quod ip-/se kandidatus petitor in eo anno, <quo> mag(istratum) petat./ uocari[t] dumtaxat in dies sing(ulos) h(omines) (nouem) conui<ui>um/ 124l hab<uerit>, si uolet, s(ine) d(olo) m(alo). neue quis petitor kandidatus/ donum munus aliudue quit det largiatur peti-/tionis causa sc(iens) d(olo) m(alo). neue quis alterius petitionis/ causa coniuuiia facito neue quem ad cenam uoca-/ 128l to neue coniuuium habeto, neue quis alterius pe-/tionis causa cui quit d[on]um munus alitue quit/ dato donato largito sc(iens) d(olo) m(alo). si quis atuersus ea/ fecerit, (sestertium) (quinque milia) c(olonis) c(oloniae) G(enetiuae) I(uliae) d(are) d(amas) e(sto), eiusque pecuniae cui eor(um)/ 132l uolet rec(iperatorio) iudic(io) apud Iluir(um) prae(fectum)<ue> actio petito per-/sec(utio)que ex h(ac) l(eg)e i(us) potest(as) que esto. vacat/. Cfr. CRAWFORD, M. *Roman Statutes*. Vol. I. London: Institute of Classical Studies, University of London, 1996, pp. 393–454, con ampia bibliografia.*

⁹¹ DAUBE, D. *Roman law*. Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 1969, pp. 117–128; CRAWFORD, M. *The Roman Republic*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993, p. 76; WALLINGA, *Ambitus*, p. 439.

abbienti di questa élite dominano la scena politica in virtù della loro ricchezza eccessiva. Le *leges sumptuariae* servirebbero, dunque, anche a privare (o almeno a limitare) alcuni dei concorrenti nella lotta politica dell'uso di un potentissimo mezzo – l'atto evergetico di offrire un pasto collettivo.

La nozione di *ager privatus* nella *libera res publica* e nella costruzione giuridico-istituzionale del circolo scipionico

Oswaldo Sacchi

*Università degli Studi della Campania Luigi Vanvitelli, Dipartimento di Giurisprudenza
Kontaktní e-mail: osvaldo.sacchi@unicampania.it*

The Notion of *ager privatus* in the *libera res publica* and in the Juridical-Institutional Construction of the Scipionic Circle

Abstract:

This article concerns at first the notion of *ager privatus* qualified as possession (a subtraction from a whole: the *ager publicus populi Romani*) and not as property as the *dominium ex iure Quiritium*. The influence of the stoic philosophical thought of the media stoa played a fundamental role in the process of transforming the possession of the *ager publicus* into a quiritary *dominium*. Infact, the activity of the participants in the scipionic circle was perhaps a further step in the complex reconstruction of the long and arduous process that sanctioned the transition in Roman law from the *possessio* of *ager publicus* to the *dominium ex iure Quiritium*.

Keywords: *ager publicus*; *ager privatus*; *privatarum possessionum discriptio*; Cic. *de re p.* 1, 25, 39; Cic. *de off.* 1, 20–21; Cic. *de off.* 2, 73

DOI: 10.14712/2464689X.2020.17

Testo della relazione svolta nel XV Seminario Internazionale di *Diritto romano e attualità*, Praga, 22 novembre 2019, nell'ambito del progetto di ricerca *Società complesse e Governo. Il lascito culturale di Roma antica. Dalla maiestas della civitas alla maiestas del princeps*. Sessione dal titolo *Consolidamento e sviluppi degli assetti costituzionali nella libera res publica*, con aggiunta di note essenziale.

«Nessun altro schema dell'organizzazione giuridica rivela al pari della proprietà il suo carattere di prodotto storico. (...). La linea storica corre formalmente unitaria ma sostanzialmente scandita in momenti dotati di rilevante specificità» [GROSSI, P. *L'inaugurazione della proprietà moderna*. Napoli: Guida, 1980, pp. 17–18].

Premessa

Un anno fa, in occasione del nostro primo incontro di Catanzaro, chiusi la mia relazione in modo alquanto sibillino. Insinuai l'ipotesi del Vico per cui, prima la riforma serviana, e poi le XII tavole, sarebbero state le prime due leggi agrarie della storia di Roma.¹

Con la prima i plebei avrebbero avuto accesso ad appezzamenti di terreno in regime quasi feudale ottenendo, uno *status libertatis* consistente nella possibilità di coltivare a giornata le terre dei patrizi (*dominio bonitario*);² mentre con la seconda, cioè le dodici tavole, questo accesso sarebbe stato riconosciuto come dominio quiritario (*heredium/hortus?*).³

Non è mia intenzione verificare in questa sede l'attendibilità di tale ricostruzione definita da Pasquale Garofalo: «la più aspra delle meditazioni del Vico sulle cose Romane».⁴

¹ La *Scienza Nuova* di Vico del 1744 è citata da qui in poi usando l'ordine dei capoversi e le pagine (indicando col n. 2 solo il secondo volume dell'opera seguito da due punti e l'indicazione di pagina) dell'edizione VICO, G. *La Scienza Nuova Seconda giusta l'edizione del 1744 con le varianti dell'edizione del 1730 e di due redazioni intermedie inedite*, in due voll. [1: parte prima (libri I–II); 2: parte seconda (libri III–V e Appendice)]. NICOLINI, F. (a cura di). Bari: Gius. Laterza & Figli, 1953; [= VICO, G. *La Scienza Nuova 1744: testo, manoscritto, editio princeps*. Edizione elettronica a cura del Centro di Umanistica Digitale dell'ISPF-CNR. Laboratorio dell'ISPF. 2015, Vol. XII. DOI: 10.12862/ispf15L101. [online]. [30. 12. 2015], da cui traggio le citazioni testuali (d'ora in poi citata come web con la pagina corrispondente)]; [= *Principj di Scienza Nuova di Giambattista Vico d'intorno alla comune natura delle nazioni*, rist. anast. DE GIOVANNI, B. (a cura di). Napoli: Belle Époque Edizioni, 2019, (da qui in poi citata come anast. con la pagina corrispondente)].

² Vico SNS 1744 cpv. 107, p. 66 (56 web; 66 anast.): «Appresso Servio Tullio vi ordinò il Censo, con permettere a' giornalieri il dominio bonitario de' campi, ch'erano propj de' Padri; i quali essi coltivassero per sé, sotto il peso del censo, con l'obbligo di servir loro a proprie spese nelle guerre; conforme di fatto i plebei ad essi Patrizj servirono dentro cotesta finor sognata libertà popolare: la qual Legge di Servio Tullio fu la prima Legge Agraria del Mondo, ordinatrice del Censo pianta delle Repubbliche Eroiche, ovvero antichissime Aristocratie di tutte le Nazioni».

³ Vico SNS 1744 cpv. 109, p. 67 (56 web; 66–67 anast.): «Per tutto ciò pur seguendo i Nobili a ritogliere i campi a' plebei, poichè quelli gli avevano coltivati; nè avendo questi azione civile da vendicargli, quivi i Tribuni della plebe fecero la pretensione della Legge delle XII. Tavole (dalla quale, come ne' Principj del Diritto universale si è dimostrato, non si dispose altro affare, che questo) con la qual legge i Nobili permisero il dominio quiritario de' campi a' plebei; il qual dominio civile per diritto natural delle genti permettesse agli stranieri: e questa fu la seconda legge Agraria dell' Antiche Nazioni».

⁴ GAROFALO, P. *Acrisia Vichiana nella "Scienza Nuova"*. *Annotazioni critiche*. Napoli: Enrico Denkten, 1909, pp. 5–539, spec. p. 332. La curiosa *Acrisia Vichiana*, a firma di un signor Pasquale Garofalo di Bonito, secondo Nicolini (NICOLINI, F. *Commento storico alla Seconda Scienza Nuova*, I. Roma: Edizioni di Storia della Letteratura, 1949, pp. 14–15) sarebbe un brogliaccio attribuito a Nicola Corcia, il grande antichista napoletano in gioventù fervente vichiano, mentre in vecchiaia altrettanto fervente antivichiano. Proprio su questo punto assai ostico della storia di Roma, il Garofalo/(Corcia?) s'impegna molto per rilevare quanto il Nostro si discosti dalla trama letterale degli storici antichi, senza però scalfire (a mio avviso) la carica suggestiva della ricostruzione vichiana. Questa prima seria lettura critica della tradizione del Vico può tornare utile ai romanisti che, più di altri, sono in grado di cogliere la parte nascosta del pensiero di questo grande napoletano. Il Nicolini definisce la ricostruzione vichiana «tra le maggiori scoperte storiche del Vico» (*Commento storico*, I, ivi 67) e con termini ancora più coloriti prosegue (*ibidem*): «più che in ciascuna considerata in sé e per sé, la loro importanza grande è nel loro complesso e ancora più nell'orientamento, del tutto precorritore, a cui Vico s'ispirò nel formularle: il che consente bene di parlare di un colpo di catapulta, il quale, mentre sfasciava quello scenario di carta dipinta che

Devo confessare però che non avevo mai considerato, prima di leggere il Vico, che si potessero configurare l'ordinamento serviano e le XII tavole come le prime due leggi agrarie della storia di Roma. Così come non avevo saputo finora apprezzare fino a che punto, le nozioni di *res publica* e di "proprietà" enunciate nel circolo scipionico (un dibattito che portò probabilmente alla prima forma di costituzionalismo consapevole del diritto romano), potrebbero essere state condizionate dalla crisi agraria dell'età graccana. Lo stesso direi per l'affermazione del concetto di "proprietà" quiritaria (in età classica definito *dominium ex iure Quiritium* che Gaio parlando del *duplex dominium* affianca all'*in bonis habere* pretorio):

Gai 1, 54: *Ceterum cum apud cives Romanos duplex sit dominium (nam vel in bonis vel ex iure Quiritium vel ex utroque iure cuiusque servus esse intellegitur), ita demum servum in potestate domini esse dicemus, si in bonis eius sit, etiamsi simul ex iure Quiritium eiusdem non sit: Nam qui nudum ius Quiritium in servo habet, is potestatem habere non intellegitur.*

Gai 2, 40: *Sequitur, ut admoneamus apud peregrinos quidem unum esse dominium; nam aut dominus quisque est aut dominus non intellegitur. quo iure etiam populus Romanus olim utebatur: aut enim ex iure Quiritium unusquisque dominus erat aut non intellegebatur dominus. sed postea diuisionem accepit dominium, ut alius possit esse ex iure Quiritium dominus, alius in bonis habere.*

Per l'età più antica si deve però pensare a una tipologia di appartenenza "unitaria" che prima della scissione in *duplum* non può che essere stata il *meum esse* potestativo del *pater*: si vedano ad esempio le *personae in mancipio* di Gaio (1, 116), le *res pretiosiores* (1, 192), le più antiche servitù rustiche e forse anche l'*heredium*.⁵

ai tempi del Nostro era ancora la storia di Roma primitiva, la poneva, al tempo stesso, per la strada così diversa che avrebbe percorso per tutto il secolo XIX».

⁵ Cfr. GIUFFRÈ, V. Beni della vita e diritto. In: *Il bisogno del diritto. Momenti dell'esperienza romanistica*. Napoli: Jovene, 2007, p. 27 ss. Il problema della natura giuridica dell'originaria signoria del *pater familias* è arduo e non ha trovato ancora consenso unanime in dottrina. Per la teoria potestativa v. FRANCIOSI, G. *Usucapio pro herede. Contributo allo studio dell'antica hereditas*. Napoli: Jovene, 1965, p. 31 ss.; Idem. *Famiglia e persone in Roma antica. Dall'età arcaica al principato*. Torino: Giappichelli, 1995, pp. 43-47, spec. 46. Contra SANTORO, R. Potere ed azione nell'antico diritto romano. In: *Annali del Seminario Giuridico della Università di Palermo*, XXX. Palermo, 1967, p. 114 e *passim*. Cfr. anche GALLO, F. Osservazioni sulla signoria del *pater familias* in epoca arcaica. In: *Studi De Francisci*, 2. Milano: Giuffrè, 1956, p. 193 ss.; Idem. 'Potestas' e 'dominium' nell'esperienza giuridica romana. *Labeo*, 1970, 16, p. 17 ss.; CAPOGROSSI COLOGNESI, L. *La struttura della proprietà e la formazione dei iura praediorum in età repubblicana*, 1. Milano: Giuffrè, 1969, p. 105 ss.; Idem. Ancora sui poteri del 'pater familias'. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*, 1970, 73, p. 357 ss.; CORBINO, A. Schemi giuridici dell'appartenenza nell'esperienza romana arcaica. In: *Scritti Falzea*. Napoli, 1987, p. 43 ss. Mi pare però significativo quanto scrive con riferimento all'ambito di applicazione della *legis actio sacramenti in rem* SOLIDORO MARUOTTI, L. Riflessioni sulla struttura della rivendica romana e sulla prova della proprietà. In: D'IPPOLITO, F. M. (a cura di). *Scritti in onore di G. Franciosi*. Napoli: Saturia, 2007, pp. 2473-2506 [1-34], spec. p. 2488 [16]: «Si può ormai ritenere sufficientemente dimostrato che nell'età arcaica non si era ancora tracciata una netta linea di demarcazione tra le forme possessorie, il diritto di proprietà, le potestà familiari, i diritti reali limitati: il potere unitario del *pater (mancipium, o ius)* si articolava al suo interno in una estrema varietà di schemi giuridici in ragione dei numerosi oggetti (schiavi, figli, donne, terre, animali, strumenti di lavoro, ecc.), mentre in termini di concettualizzazione giuridica, corrispondeva a una generica 'appartenenza' di *res* e *personae*». A mio avviso questa lettura corrisponde esattamente alla visione che può aver avuto il giurista Gaio che scrive su questi temi nel II secolo d.C. quando la distinzione di matrice retorica tra *res* e *personae* è diventata ormai consueta per il lessico giuridico romano. Lo dimostra fra l'altro quanto scrive il giurista stabilendo una stretta connessione tra l'effettivo godimento del bene giuridico (in questo caso il *servus*) e lo *ius potestatis*: Gai 1, 54: *ita demum servum in potestate*

Il dibattito sulla proprietà della terra di cui discussero i membri del circolo scipionico può allora aver influito in maniera determinante non solo (indirettamente) sulla mutazione del *meum esse* originario in *dominium*; ma anche (più direttamente) sulla trasformazione del modo d'intendere le varie tipologie di *ager privatus* della *lex agraria* del 111 a.C.⁶ Da situazioni possessorie qualificate, queste cominciarono a configurarsi come espressioni di proprietà quiritaria (o *ex iure Quiritium*) in senso stretto forse anche grazie a questo dibattito.⁷

Mi è parso quindi che, nel quadro di una disamina generale sul consolidamento e lo sviluppo degli assetti costituzionali nella libera *res publica*, forse valesse la pena di attirare l'attenzione su questo momento molto particolare della storia di Roma, quando la cultura ellenistica trasformò il diritto romano in un'esperienza universale.

La nozione di *ager privatus* e la *lex agraria* del 111 a.C.

Per dare ordine all'esposizione comincerò brevemente dalla figura dell'*ager privatus*. Rispetto a lucuzioni generiche come *ager gentilicius*, *ager vacuus*, *ager publicus* o tecnico-sacrali più specifiche come nel diritto augurale (Varro *l.l.* 5, 5, 33: *Ut nostri augures publici disserunt, agrorum sunt genera quinque: Romanus, Gabinus, peregrinus, hosticus, incertus*), una diversa concezione più sofisticata di *ager* qualificato come *privatus*, fa la sua comparsa nella legge agraria epigrafica del 111 a.C., dedicata alle terre e ai possedimenti *ager publicus populi Romani* localizzati in territorio italiano e oltre penisola, che è la fonte principale sull'organizzazione fondiaria romana e sulle tipologie di possesso della terra a Roma per l'epoca immediatamente postgraccana. Evito di riprodurre qui un elenco che sarebbe molto articolato e mi limito, solo a titolo di esempio, a riportare le prime parole leggibili della linea 8 relative ai lotti di terreno in Italia (*ager datus adsignatus*):

linea 8: *utei ceterorum locorum agrorum aedificiorum privatorum est, esto.*

Questa qualificazione dell'*ager datus adsignatus* configurato come *ager privatus* era nota a Catone, ma già Plauto impiega il vocabolo *privatus* nel senso di "singolo" o di semplice di "cittadino", in contrapposizione a ciò che invece esprimeva una carica pubblica. Il dato trova conferma anche in Cicerone, Tacito e nel tardo Isidoro.⁸

domini esse dicemus, si in bonis eius sit, etiamsi simul ex iure Quiritium eiusdem non sit: Nam qui nudum ius Quiritium in servo habet, is potestatem habere non intellegitur.

⁶ Mi permetto di rinviare per questo a SACCHI, O. *Regime della terra e imposizione fondiaria nell'età dei Gracchi. Testo e commento storico-giuridico della legge agraria del 111 a.C.* Napoli: Jovene, 2006, pp. XXIII–627, spec. p. 59 ss. Ma v. ora CHOUQUER, G. *Les catégories de droit agraire à la fin du IIe s. av. J.-C. (senentia Minuciorum de 117 av. J.-C. et lex agraria de 111 av. J.-C.)*. Paris: Ouvrage édité par L'Observatoire des formes du foncier dans le monde, 2016, p. 58 ss., 152–153 e *passim*.

⁷ Ben inquadra l'emersione della figura del *dominium ex iure Quiritium* SOLIDORO MARUOTTI, L. *La tradizione romanistica nel diritto europeo. II. Dallo ius commune alle codificazioni moderne*. Torino: Giappichelli, 2003, p. 242: «La nuova figura del *dominium ex iure Quiritium*, pur avendo contenuto economico e connotandosi, quindi, come un diritto patrimoniale, si andava a innestare nella antica concezione pre-etrusca della 'sovranità' del *pater* o forse, (secondo una differente impostazione), della sua 'potestà' (Franciosi), da intendersi in ogni caso come un tipo di potere 'solitario', in quanto 'estraneo' e indifferente ai rapporti giuridici con gli altri consociati (Candian). Questo 'innervamento' del *dominium* nella antica concezione potestativa – o addirittura sovrana – fu reso possibile dallo spirito individualistico (da alcuni definito addirittura 'liberale') che indubbiamente pervase, in qualche misura, l'età repubblicana. È appunto sulla base di questi elementi che la figura del *dominium ex iure Quiritium* è stata poi, nei secoli successivi, costantemente evocata per costruire il modello di elezione di una immagine *individualistica* e *liberale* (Locke), non *sociale* della proprietà».

⁸ Cato *orat.* 79 fragm. 206: *Accessit ager, quem privatim habent, Gallicus, Samnitis, Apulus, Brutius*; Plaut. *Capt.* 166: *hic qualis imperator nunc privatus est*; Cic. *de leg.* 3, 19, 43: *Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve auduendis*; Phil. 11, 25: *Valde mihi probari potest,*

Per chiarire cosa debba intendersi per *privatus* è molto indicativa però una nota testimonianza di Festo tratta dall'epitome di Paolo da leggere insieme a Plauto (*Poen.* 775: *ut eo me privent atque inter se dividant*) e Cesare (*b.civ.* 3, 90, 3: *rem publicam alterutro exercitu privare*):

Paul.-Fest. sv. *Privos privasque* (L. 252, 20): *Privos privasque antiqui dicebant pro singulis. Ob quam causam et privata dicuntur, quae uniuscuiusque sint; hinc et privilegium et privatus; dicimus tamen et privatum, cui quid est ademptum.*

Qui si vede bene che *privatus* è una parola dal significato non univoco: da un lato indica ciò che è del singolo (*privos privasque antiqui dicebant pro singulis*) come in Gai 2, 11: *Privatae [res] sunt quae singulorum hominum sunt*; dall'altro ciò che è “sottratto”, ossia *ademptum* (*dicimus tamen et privatum, cui quid est ademptum*); come due facce della stessa medaglia. Questa ambivalenza è coerente con una certa ambiguità che sembra essere stato il tratto caratteristico della disciplina giuridica fondiaria romana lungo tutto il corso dell'età repubblicana. Si pensi all'*heredium* rispetto alla natura collettiva dell'originaria “proprietà quiritaria”,⁹ ovvero all'idea che la proprietà privata non esista in natura sebbene il compito della *res publica* fosse quello di proteggere ciò che è di ciascuno.¹⁰ Lo stesso si può dire del *modus agri* che ancora in età classica appare un'astratta misura di terra inscritta in una *forma* o griglia centuriale senza indicazione dei confini, ma alienabile mediante *mancipatio*.¹¹

Ad ogni modo, per un valore semantico di *privatus* nel significato più chiaro di “proprietà privata”, in un senso anche patrimoniale, dobbiamo attendere almeno fonti del principato.¹² E forse risale ad età augustea, come segnalò il Mommsen, anche la prima attestazione di *proprietas* che è presente nell'Elogio di Murdia:¹³

CIL VI 10230: *ut ea ussu suo custodia proprietati meae restituerentur.*

qui paulo ante clarissimo viro privato imperium extra ordinem non dedi; Tac. agr. 39, 2: *Id sibi maxime formidolosum, privati hominis nomen principem attolli*; Isid. etym. 9, 4, 30: *Privati sunt extranei ab officiis publicis. Est enim nomen magistratum habenti contrarium, et dicti privati quod sint ab officiis curiae absoluti.*

⁹ Cfr. CAPOGROSSI COLOGNESI, L. *Ager publicus e ager gentilicium nella riflessione storiografica moderna*. In: *Studi in onore di Cesare Sanfilippo*, III. Milano: Giuffrè, 1983, p. 73 ss. (= *Scritti scelti*, I. Napoli: Jovene, 2010, p. 655 ss.) e ora, per il sofferto percorso storiografico sul tema, si v. FRANCIOSI, A. *Alcune riflessioni in tema di heredium e terre gentilizie*. In: *Scritti per Alessandro Corbino*, 3. Tricase (LE): Libellula, 2016, pp. 155–171.

¹⁰ Cic. *de off.* 1, 20–21 per cui v. *infra*.

¹¹ Gai 1, 120; 2, 29; D. 11, 6 (*Si mentor falsum modum dixerit*); D. 10, 1, 7 (*Modest. 11 pand.*); Front. *de contr. agr.* 13, 7–14, 7 (Lach.). Sul *modus agri* e il suo inquadramento storico-giuridico mi sia permesso rinviare a SACCHI, O. *Ager est, non terra. Dall'ager privatus alla forma agrimensorum: evoluzione di un paradigma tra natura, diritto, anomalismo e analogismo giuridico*. In: *Questioni della terra. Società, economia, normazioni, prassi in onore di Mariagrazia Bianchini. Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana XXII*. Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 2017, p. 178, n. 45. E ancora CHOUQUER, *op. cit.*, pp. 55–57 e *passim*.

¹² Ovid. *fast.* 5, 286: *vindice servabat nullo sua publica volgus, iamque in privato pascere inertis erat*; Liv. 2, 24, 7: *ex tota urbe proripientium se ex privato*; Liv. 30, 44, 11: *nunc quia tributum ex privato conferendum est*; Sen. *epist.* 89, 20: *Inlustrium fluminum per privatum decursus est et amnes magni magnarumque gentium termini usque ad ostium a fonte vestri sunt*.

¹³ Così MOMMSEN, Th. *Mancipium. Manceps. Praes. Praedium*. ZSS, 1902, 23, p. 439, n. 1. Si v. anche SACCHI, *Ager est, non terra*, p. 169 e n. 21.

L'emersione di una concezione mercantile della proprietà fondiaria

Questa configurazione giuridica dell'*ager privatus* come una sottrazione di *ager publicus* (da *ademptum* participio di *adīmo, adīmere* = “strappare”, “togliere”) – che si affianca alla preesistente nozione augurale di *ager* – aprì dunque la strada anche alla vicenda dell'emersione della categoria giuridica del *dominium* (quiritario o *ex iure Quiritium*) dove, l'appartenenza fondiaria, si connota in un senso eminentemente patrimoniale.

Sappiamo che la sostituzione di *erus* con *dominus* avvenne solo nel *De agri cultura* di Catone (II sec. a.C.) (Capogrossi) e le ragioni che portarono alla mutazione di *erus* in *dominus* sul piano dell'evoluzione socio-economica dovrebbero essere evidenti: da una concezione “naturale” di *erus* come legittimo “signore” dello *spazio* (in primis l'*heredium* insieme all'*hortus*) che gli competeva per vivere insieme al suo nucleo familiare – pur all'interno di una dimensione collettiva dell'originaria appartenenza o “proprietà quiritaria” (gentilizia o *consortium ercto non cito*) si è passati col tempo a una concezione “artificiale”, meramente giuridica, di *dominus* come “signore” nel senso di chi esercita un dominio per averlo acquisito a vario titolo legalmente riconosciuto.¹⁴ A Roma si cominciò con la predazione bellica, poi, via via, secondo una tassonomia che, come vedremo più avanti, Cicerone esplicherà con la disinvoltura di chi sa di cosa parla.¹⁵ Su questa tassonomia, a partire da Panezio, è possibile però che abbiano ragionato anche i componenti del circolo scipionico che furono protagonisti e testimoni dei tumulti gracciani.

I personaggi del circolo scipionico

Arriviamo così al cuore di questo mio articolo. Come ho già ribadito anche in altre occasioni, una indagatissima testimonianza del *De re publica* (1, 25, 39) e altre due altrettanto celebri testimonianze del *De officiis* (1, 20–21 e 2, 73) potrebbero fornire la testimonianza di un vero momento di svolta, non solo per la storia del costituzionalismo antico, ma anche per l'evoluzione dell'idea di appartenenza fondiaria nel diritto romano tardo repubblicano e classico. Comincio con qualche considerazione sul circolo scipionico.

Intorno a Publio Scipione Emiliano Africano Minore Numantino (nato alla fine del 185 o all'inizio del 184 a.C.), il distruttore di Cartagine, e al suo fraterno amico Gaio Lelio Sapiente (nato nel 190 circa a.C.) è abbastanza noto che si aggregò un gruppo di uomini (definito *graex Scipionis*: Cic. *Lael.* 69) che condivise in linea di massima le stesse tendenze politiche.

Lelio fu di origini plebee e autore nel 145, quando pretore, di un progetto di riforma agraria di ripartizione dell'*ager publicus* (Plut. *Tib. Gracc.* 8, 3), poi ritirato; cosa che gli

¹⁴ Si v. per questo CAPOGROSSI COLOGNESI, *La struttura della proprietà e la formazione dei iura praediorum in età repubblicana*, p. 442 ss. Ma v. anche di tale studioso La proprietà in Roma dalla fine del sistema patriarcale alla fioritura dell'ordinamento schiavistico. In: *La terra in Roma antica. Forme di proprietà e rapporti produttivi. I (Età arcaica)*. Roma: La Sapienza, 1981, p. 135 ss. Siamo forse ancora di fronte a una manifestazione della capacità potestativa del *pater familias* e non quindi già alla qualificazione giuridica di una relazione proprietaria/patrimoniale tra un soggetto e una *res* (la particella di terreno viritana). Sul tema molto discusso v. SOLIDORO MARUOTTI, L. 'Proprietà assoluta' e 'proprietà relativa' nella storia giuridica europea. *Drevnee pravo/Ius Antiquum*, 2004, 14, 2, Mosca, pp. 7–50, spec. 17, dove sottolinea la mancanza ancora nel II secolo a.C. di vocaboli atti a esprimere un'idea astratta della signoria giuridica su una cosa, cioè un'idea astratta di proprietà.

¹⁵ Cic. *de off.* 1, 21.

valse l'appellativo di σοφός (Plut. *Tib. Gracc.* 8, 5).¹⁶ Da parte sua, Scipione Emiliano, si impegnò per togliere facoltà decisionale ai *triumviri agris adsignandis iudicandis* di Tiberio Gracco (suo cognato e cugino: Plut. *Tib. Gracc.* 7, 4), che volevano espropriare gli italici dei loro possedimenti privati di *ager publicus* legittimati da *foedera*. Col trasferimento di tale giurisdizione al console Tutidano, la *lex Semponia agraria* fu così grazie a Scipione di fatto resa ineffettiva.¹⁷ Sembra quindi credibile Cicerone anche quando afferma che Scipione approvò la morte di Tiberio.¹⁸ Insomma, si può dire che i due personaggi romani politicamente più autorevoli del sodalizio scipionico, rispetto alla crisi graccana, sostennero una politica di consolidamento dello *status quo* e di ferma opposizione a ogni tentativo di riforma democratica. Fu in questo clima però che Scipione, Panezio, Polibio, Lelio e molti altri ancora, discussero anche sulle ragioni della grandezza di Roma al momento in cui evidentemente si ebbe per la prima volta piena consapevolezza della sua potenza. Di questo siamo sicuri perché questa convinzione era diffusa anche tra gli storici antichi: Vell. Pat. 2, 1, 1: *Potentiae Romanorum prior Scipio viam aperuerat, luxuria posterior aperuit*.

La definizione «*res publica, res populi*» in *de re p.* 1, 25, 39

Veniamo allora alla testimonianza della *De re publica* di cui si diceva prima:

Cic. *de re p.* 1, 25, 39: «*Est igitur*», inquit Africanus, «*res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*». *eius autem prima causa coeundi est non tam inbecillitas quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio*.

Da questo luogo si comprende che idea di “Stato” intesero i protagonisti del sodalizio scipionico. Cicerone, come è noto, immagina un dialogo iniziato il mattino del primo giorno delle *feriae latinae* negli *horti suburbani* dell’Emiliano e sceglie come data il 129 a.C. perché fu un anno denso di avvenimenti drammatici: apparvero nel cielo due soli;¹⁹ vi furono gravi moti sociali; e Scipione, appena 56enne, dopo trascorse le ferie latine, morì in circostanze mai del tutto chiarite.²⁰ Tutti i personaggi della *De re publica* (oltre l’Emiliano, Lelio, Spurio Mummio, Elio Tuberone, Rutilio Rufo, Mucio Scevola Augure e Fannio) furono inoltre *sodales* del circolo scipionico tranne Manilio, forse incluso perché generale di Scipione a Cartagine e/o per dare maggiore spessore giuridico alle argomentazioni dei personaggi.²¹

¹⁶ ROTONDI, G. *Leges publicae populi Romani* (1912). Hildesheim – Zürich – New York: Olms, 1990, p. 294; CANCELLI, F. *Introduzione a Marco Tullio Cicerone, Lo Stato*. CANCELLI, F. (a cura di). Milano: Mondadori, 1979, p. 49.

¹⁷ App. *b.civ.* 1, 19, 78–80: «Gli Italici, non sopportando questa situazione e la rapidità con la quale i triumviri giudicavano in questa materia, pregavano Cornelio Scipione, quello che aveva distrutto Cartagine, di farsi loro patrono contro le ingiustizie. [79] Egli, che li aveva conosciuti valorosissimi in guerra, non osò trascurarli e, recatosi al Senato, non biasimò apertamente la legge di Gracco, per non disgustare il popolo, ma, esposte le difficoltà che ne derivavano, espresse il parere che le controversie non fossero decise dai triumviri, sospetti ai giudicandi, ma da altri. [80] Con questa proposta, che appariva giusta, riuscì facilmente a convincere; e il console Tutidano fu incaricato della funzione giudicatrice. Ma egli, accintosi all’impresa e vistane la difficoltà, intraprese una campagna contro gli Illiri, per aver così un pretesto per non occuparsi dei giudizi. I triumviri agrari, poiché nessuno si presentava loro per i giudizi, riamsero inattivi». Trad. it. di GABBA, E. (a cura di). *La storia romana. Le guerre civili di Appiano*. Torino: Utet, 2001, p. 83.

¹⁸ Cic. *de orat.* 2, 106; *de dom.* 91; *pro Planc.* 88; *de off.* 1, 76; 2, 43; Vell. Pat. 2, 4, 4.

¹⁹ Fenomeno ben noto ai romani: Liv. 28, 11, 3; Plin. *NH* 2, (31), 99 e Sen. *nat.* 1, 11, 2.

²⁰ Sulla morte di Scipione cfr. CANCELLI, *Introduzione*, pp. 43–44.

²¹ Per i dettagli v. CANCELLI, *Introduzione*, pp. 38–56.

È risaputo che gran parte di questo dialogo ruota intorno alla definizione di *res publica*, discussa e strutturata da Cicerone in una consapevole costruzione giuridico-filosofica volutamente rappresentata come propriamente romana (ossia, non da *doctores greci*); il che forse spiega anche l'assenza di uomini della levatura di Polibio e Panezio.²²

Strutturalmente la costruzione della frase si presenta nella forma del sillogismo, come di regola rappresentato con due proposizioni legate da *autem*. La prima enuncia la celebre definizione di *res publica*: «*Est igitur ... res publica res populi*». Qui l'aggettivo (*publica*) appare legato, mediante un genitivo relazionale o di appartenenza, al sostantivo *populus* a significare l'identificazione della *res publica* con questo. Cosa debba intendersi per *populus* Cicerone/Scipione lo precisa immediatamente nelle due sottoposizioni che seguono.

Il dato che qui interessa è che, in questo caso, la nozione di *res populi* è configurata in un senso giuridico-istituzionale, piuttosto che economico-materialistico. A parte l'uso analogo di *res populi* come *res publica* già chiaro in Plauto (*Poen.* 524: *praesertim in re populi placida atque interfectis hostibus non decet tumultuari*) e Persio (4, 1: «*Rem populi tractas?*») (di età neroniana), non osta in questa prospettiva l'indicazione del Pohlenz per cui, in base a un noto riferimento di Festo a Catone, l'espressione *res publica* in senso giuridico-istituzionale non sarebbe anteriore al II secolo a.C.:²³

Fest. sv. *Struere* (L. 408, 31): *antiqui dicebant pro adicere, augere. Unde industrius quoque M. Cato (or. inc. 19): «Iure, lege, libertate, republica, communiter uti oportet: gloria atque honore, quomodo sibi quisque struxit; aut in XII (1,2) quod est: «si calvitur pedemve struit».*

Pur con riserva di tutte le cautele del caso, direi allora che in questo luogo del *De re publica*, l'idea di una *libera res publica* giuridicamente legittimata appaia già ipostatizzata in un senso "costituzionale" avvicicabile a quello moderno di "Stato"; la parola *populus* è qui ormai un'astrazione, a indicare, nell'espressione *res publica*, un'idea di *populitas o *populium sconosciuta al latino arcaico;²⁴ e, mi permetto di aggiungere, forse sovrapponendosi a un significato originario di *populus* come "esercito in armi".²⁵

La possibilità che la nozione di *res publica* propugnata dai partecipanti del circolo scipionico s'identificasse esclusivamente col suo territorio va quindi respinta;²⁶ e mi sembra dirimente in tal senso anche quanto afferma lo stesso Cicerone in un passo noto dell'epistolario ad Attico, parlando della fuga di Pompeo dall'Italia:

Cic. *ad Att.* 7, 11, 3: «*non est*» *inquit, «in parietibus res publica*». *At in aris et focus*.

²² Su questa celebre e studiatissima testimonianza si v. CANCELLI, *Introduzione*, pp. 61–76, ma anche CASCIONE, C. *Consensus. Problemi di origine, tutela processuale, prospettive sistematiche*. Napoli: Editoriale Scientifica, 2003, pp. 67–70.

²³ CANCELLI, *Introduzione*, 64 e *passim*. Per il riferimento cronologico v. ora POHLENZ, M. *La Stoa. Storia di un movimento spirituale* (1959). Milano: Rusconi, 2005, pp. 1–1036, in part. p. 537.

²⁴ Analogamente Ovidio usa *res regia* in sostituzione di *regnum*: Ovid. *fast.* 6, 595: *regia res scelus est*; Ovid. *ex Pont.* 2, 9, 11: *Regia, crede mihi, res est succurrere lapsis conuenit et tanto quantus es ipse uiro*. Dunque *res populi* come *res regni*. Ancora, per tutto, CANCELLI, *Introduzione*, p. 64.

²⁵ Ne discuto in SACCHI, O. La nozione di *ager publicus populi Romani* nella *lex agraria* del 111 a.C. come espressione dell'ideologia del suo tempo. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 2005, 73, pp. 19–42, spec. p. 24 e *passim*.

²⁶ Per lo *status quaestionis* v. CANCELLI, *Introduzione*, pp. 74–76 e *passim*.

Il concetto di *populus*

La seconda parte dell'enunciato di Scipione riguarda invece, come è altrettanto noto, la definizione di *populus* e si articola a sua volta in altre due sottoproposizioni affermative, di cui la prima in forma negativa (*non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus*); mentre la seconda in forma affermativa (*sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*). Qui *populus*, come detto, non è più l'esercito, ovvero qualsiasi aggregato che si mette insieme in una qualche maniera, ma una moltitudine sostenuta dall'"armonia del diritto", quindi giuridicamente qualificata (*iuris consensu*) e da un "utile comune" (*utilitatis communione sociatus*). In questa prospettiva, ciò che spingerebbe gli uomini ad aggregarsi in società non sarebbe, dunque, come in Polibio, la coscienza di una debolezza (*eius autem prima causa coeundi est non tam inbecillitas*); quanto un istinto naturale (*quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio*).²⁷

Così dottrina attenta (in base anche a *de re p.* 3, 31, 43 dove Scipione legge in negativo il nesso *res publica/res populi*²⁸) ha individuato nel *vinculum iuris, consensus* e *coetus sociatus* gli elementi fondanti della nozione di *populus*, tenuti insieme dall'utilità comune ed escludendo la presenza di un tiranno (*ubi tyrannus est, [...] plane nullam esse rem publicam*):

Cic. *de re p.* 3, 31, 43: (Scipio) *reportare. ergo illam rem populi, id est rem publicam, quis diceret tum dum crudelitate unius oppressi essent universi, neque esset unum vinculum iuris nec consensus ac societas coetus, quod est populus? atque hoc idem Syracusis. urbs illa praeclara, quam ait Timaeus Graecarum maxumam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidi et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, templa, muri nihilo magis efficiebant, Dionysio tenente ut esset illa res publica; nihil enim populi, et unius erat populus ipse. ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam.*

La nozione di proprietà in *de off.* 1, 21 e nella dottrina politica di Panezio

È inutile che mi dilunghi su questo tema molto indagato, ci si può chiedere tuttavia quale fosse l'utile concreto di questa spinta all'aggregazione sociale che si voleva così giuridicamente disciplinata. La risposta per me è data dal tenore di alcuni passaggi del *De officiis* tra i quali spiccano le due testimonianze prima citate:

Cic. *de off.* 1, 20–21: *Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacesitus iniuria, deinde ut communibus pro communibus utatur, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla natura, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt, aut victoria, ut qui bello potiti sunt, aut lege, pactione, condicione, sorte; ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique optigit, id quisque teneat; e quo si quis [quaevis] sibi appetet, violabit ius humanae societatis.*

²⁷ Polyb. 6, 5, 7: «allora dunque, dopo che, come gli altri animali, anche loro si sono radunati insieme (ed è verosimile che anch'essi si raggruppino con gli individui della stessa specie, a causa della loro naturale debolezza), è ineluttabile che colui che spicca per forza fisica e audacia di spirito guidi e comandi» [trad. it. di G. Colesanti in NICOLAI, R. (a cura di). POLIBIO. *Storie*. Vol. 2. Roma: Newton Compton, 1998, p. 283].

²⁸ CASCIONE, *op. cit.*, p. 68.

Cic. *de off.* 2, 73: *Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur, res publicae civitatesque constitutae sunt. Nam, etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant.*

Rivediamole ancora più da vicino. Il primo testo (*de off.* 1, 20) esordisce con la seguente considerazione: il cittadino che vive secondo giustizia rispetterà gli altri usando le cose comuni della *res publica* in quanto comuni (*deinde ut communibus pro communibus utatur*); e userà come sue solo le cose che gli appartengono (*privatis ut suis*). Come non vedere qui un richiamo a G. Lelio Sapiente ricordato nel *De re publica*, per bocca di Manilio, come colui che, oltre a distinguersi per l'eccellenza della sua *ars iuris*, si era interrogato sull'applicabilità al diritto romano della distinzione tra ciò che è "proprio" e ciò che è di "altri"?:

Cic. *de re p.* 1, 13, 20: (Laelius) *immo vero te audiamus, nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles putat esse componendum, ut ita caelum possideant ut uterque possederit» tum Manilius: «pergisne eam, Laeli, artem includere, in qua primum excellis ipse, deinde sine qua scire nemo potest quid sit suum quid alienum?*

Il riferimento alla questione agraria dell'epoca graccana mi pare quindi in questo caso evidente. Anche tenendo conto di quanto dice Plutarco sullo stesso Lelio che, come detto, nel 145, suo anno di carica pretorile, avrebbe proposto una legge agraria (secondo Plutarco) di contenuto analogo a quella che Tiberio Gracco avrebbe presentato più tardi:

Plut. *Tib. Gracc.* 8, 5: «Già Gaio Lelio, l'amico di Scipione, aveva tentato di sanare questa situazione; ma poi, di fronte opposizione dei potenti e per timore di torbidi, aveva desistito. Appunto per questa mossa era stato soprannominato 'Saggio' o 'Prudente' (in latino il termine *sapiens* sembra avere entrambi i significati). Tiberio, eletto tribuno subito decise di accingersi lui stesso all'impresa. E secondo i più lo fece per incitamento del retore Diofane e del filosofo Blossio».²⁹

L'idea si rafforza pensando alla raffinata allusione sull'apparizione nel cielo di Roma di "due soli" (di cui si diceva prima) che avrebbero "posseduto il cielo". Il riferimento è al parelio, un fenomeno ottico/atmosferico (avvenuto appunto nel 129 a.C.), dovuto alla rifrazione prodotta nel cielo da cristalli di ghiaccio che i romani consideravano annunzio di sventura;³⁰ e che, nel caso di specie, interpretarono come sinistro presagio delle agitazioni per la legge Semproniana agraria e della morte di Scipione. Secondo Cicerone, il "vero" Sole sarebbe stato l'Emiliano;³¹ mentre Tiberio solo una sua falsa geminazione.³²

E non è tutto perché, più avanti, nel *De officiis* in 2, 73, nella prima parte del testo, troviamo una vera e propria invettiva contro ogni proposito di distribuzione equitativa di terra, usandosi come pretesto il tentativo di riforma agraria tentato dal tribuno (L. Marcio) Filippo nel 104 a.C. che, sul presupposto che «non c'erano in città più di duemila persone che avevano una proprietà (*qui rem haberent*)», si spese in una serie di discorsi demagogici giudicati da Cicerone addirittura pericolosi:

Cic. *de off.* 2, 73: *In primis autem videndum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est*

²⁹ Trad. it. C. Carena in PLUTARCO. *Vite Parallele*, (in due voll.). Torino: Einaudi, 1958, 2, p. 733.

³⁰ Cic. *de div.* 1, 97.

³¹ Cic. *de nat. deor.* 2, 14.

³² CANCELLI, *Introduzione*, pp. 33–34 e 146, n. 16a.

et in eo vehementer se moderatum praebuit; sed cum in agendo multa populariter; tum illud male, «non esse in civitate duo milia hominum, qui rem haberent». Capitalis oratio est ad aequationem bonorum pertinens, qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur; res publicae civitatesque constitutae sunt. Nam, etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant.

Sembra anche qui una rievocazione di Lelio che, come detto, si guadagnò l'appellativo di "sapiente" o "prudente", proprio per non aver insistito in una legge di riforma agraria invisa ai conservatori; o di Scipione Emiliano che si prodigò (come ripeto ancora), forse a caro prezzo, per salvare gli italici dalle commissioni triumvirali gracciane intenzionate a espropriare i possedimenti garantiti da *foedera*. Cicerone è molto esplicito: le *res publicae* e le *civitates* sono costituite proprio per consentire a ciascuno di conservare quello gli appartiene (*Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur; res publicae civitatesque constitutae sunt*).

Ritorniamo allora a Panezio che in *de off.* 1, 21, prendendo atto (o forse per legittimare) la recente predazione di terra perpetrata dai nuovi padroni del mondo (ricordo ancora che l'Emiliano fu il distruttore di Cartagine), propose una teoria politica che riconobbe alla *res publica* (quindi allo "Stato") e alla "proprietà" (l'espressione usata da Cicerone è *privatarum possessionum* come già nel 60 a.C. in una nota *epistula ad Attico*³³) una stessa origine. Come già detto: la prima, ossia la *res publica*, sarebbe nata per proteggere la seconda; cioè per difendere le "cose di ciascuno", secondo un andamento delle cose ritenuto "naturale" (*de off.* 1, 21: *quae natura fuerant communia, quod cuique optigit, id quisque teneat*³⁴).

Da notare la sottigliezza: qui Panezio, o forse più Cicerone, cerca di superare il problema della "innaturalità" del concetto di appartenenza o proprietà sostenuto da Crisippo (v. sempre *de off.* 1, 21: *sunt autem privata nulla natura*), tanto più se procurato in modo predatorio, giocando sull'idea della "naturale" propensione degli uomini ad aggregarsi in società (questa volta *de off.* 2,73: *etsi duce natura congregabantur homines*) per la difesa

³³ Cic. *ad Att.* 1, 19, 4: *Ego autem magna cum agrariorum gratia confirmabam omnium privatorum possessiones*. Cicerone qui, come in altri luoghi dell'epistolario (come ad esempio *ad Att.* 1, 18, 6), fa riferimento all'annosa questione della redistribuzione delle terre demaniali (*ager publicus*) oggetto di appropriazione latifondistica a favore di privati (coloni espropriati) o di veterani dell'esercito congedati (come al tempo di Silla) che risaliva al tempo dei Gracchi. Nel caso di specie Cicerone (che si era opposto, quando console, alla proposta di Servilio Rullo) parla della *rogatio* del tribuno della plebe Flavio (dietro il quale stava Pompeo) volta a favorire i veterani delle guerre d'Asia.

³⁴ Il senso delle parole *id quisque teneat* è di "*possideat tanquam suum*" già in *M. T. Ciceronis de Officiis libri tres ad modum J. Minellii illustrati*. Neapoli: Franciscus Masi Typocosmetor, 1825, p. 26. Il senso giuridico di tale forma di appartenenza (*ager privatus* e/o *ager datus adsignatus*) si esplicita *ex post* in una nota testimonianza di Ulpiano (D. 45, 1, 38, 8 Ulp. 49 *ad Sab.*), dove (a proposito di uno schiavo) è chiaramente enunciato il principio per cui: nessuno dubita che si possa "tenere", là dove non sia possibile "possedere" per il *ius civile* (*licet enim possidere civiliter non possint, tenere tamen eos nemo dubitat*). Utilizza tale fonte per chiarire il significato dei termini *habere* e *possidere* della legge agraria del 111 a.C., CHOUQUER, *op. cit.*, p. 217. Ciò in virtù della duplice accezione giuridica del termine *habere* che designava il possesso del *dominus* o la semplice detenzione per conto terzi: D. 45, 1, 38, 9 (Ulp. 49 *ad Sab.*): "*habere*" *dupliciter accipitur: nam et eum habere dicimus, qui rei dominus est et eum, qui dominus quidem non est, sed tenet: denique habere rem apud nos depositam solemus dicere*. Se è molto probabile che questo fosse il significato giuridico delle parole *habere* *possidere* della *lex* del 111, la testimonianza del *De officiis* di Cicerone dimostra che ciò valesse anche per l'età cesariana.

personale, ma soprattutto dei propri beni comunque acquisiti (ancora in *de off.* 2, 73: *tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant*).³⁵

A cosa allude, Cicerone lo precisa con una breve tassonomia che per me riassume le vicende che segnarono in generale la storia del passaggio dalla *possessio* dell'*ager publicus* al *dominium* quiritario. Basta una rapida rilettura del passo in questione per rendersi subito conto che il retore abbia fornito, forse involontariamente, anche un elenco delle varie tipologie di appartenenza che scandirono la storia dell'affermazione della proprietà fondiaria nel diritto romano repubblicano e che costituirono anche le varie tipologie di appartenenza in gioco nella questione agraria dell'epoca graccana: (*de off.* 1, 21): *sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt, aut victoria, ut qui bello potiti sunt, aut lege, pactione, condicione, sorte*. Come si vede, il retore, forse anche aggiungendo qualcosa al discorso di Panezio, menziona: 1) la *vetus occupatio*, ossia la terra posseduta dai prischi latini, detti da Ennio con parola osca *Casci*;³⁶ poi l'*ager* che, diventato *vacuus* (non posseduto da alcuno), il retore chiama *occupatorius*, ossia quello acquisito in virtù di predazione bellica, dunque molto probabilmente quello di originaria pertinenza del *populus* come esercito (*veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt, aut victoria, ut qui bello potiti sunt*);³⁷ 2) la legge (a cominciare dagli *agri dati adsignati* con le prime colonie), categoria di cui emblematica è la *lex agraria* del 111 a.C., dove l'incertezza terminologica della doppia endiadi *ager poplicus populi Romani* denuncia la persistenza di una fase di assestamento, con la netta contestuale affermazione dell'*ager privatus* ancora qualificato come titolarità di un *uti frui habere possidere* e quindi non ancora *dominium*,³⁸ 3) i terreni acquisiti mediante *pactio*, ossia l'attività negoziale privata o pubblica come, ad esempio, la *mancipatio* dei *praedia tam urbana quam rustica* di Gai 1, 120; oppure l'*ager privatus vectigalisque* o *quaestorius* della legge del 111 a.C.;³⁹ ovvero, l'*ager publicus* confermato (ll. 36–39) o l'*ager publicus fruendus datus* e l'*ager publicus in trientabuleis fruendus datus* (ll. 31–32);⁴⁰ 4) i terreni acquisiti mediante *condicio*, ossia per trattato (si pensi alla terra che Publio Cornelio Scipione Maggiore acquisì al popolo romano e che fu concessa al re Iempsale in virtù di patto (*foedus*);⁴¹ ovvero ai possedimenti privati italici il cui possesso era garantito da *foedera* per cui, come detto, a favore dei quali intervenne

³⁵ Lo stoico Crisippo risolveva il problema della inesistenza in natura della proprietà (ecco il *sunt autem privata nulla natura* in *de off.* 1, 21) usando la metafora del teatro, dove lo spettatore chiama suo il posto che occupa e si considera, questa, una cosa legittima. Si superava così il problema di qualificare come "proprio" qualcosa che nel mondo invece si sentiva come comune a tutti: Cic. *de fin.* 3, 20, 67: *Sed quem ad modum, theatrum cum commune sit, recte tamen dici potest eius esse eum locum quem quisque occuparit, sic in urbe mundove communi non adversatur ius quo minus suum quidque cuiusque sit.*

³⁶ Cfr. Enn. *ann.* V 24: *Quam Prisci casci populi tenuere Latini*; Cic. *Tusc.* 1, 27: *Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos cascos appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret; idque cum multis aliis rebus, tum e pontificio iure et e caerimoniis sepulcrorum intellegi licet (...)*; Varro *l.L.* 7, 28: *primum cascum significat vetus; secundo eius origo Sabina, quae usque radices in Oscam linguam egit. Cascum vetus esse significat Ennius quod ait: «Quam Prisci casci populi tenuere Latini».*

³⁷ Sulle tipologie storiche dell'*ager occupatorius* v. ora CHOUQUER, *op. cit.*, p. 66.

³⁸ SACCHI, La nozione di *ager publicus populi Romani* nella *lex agraria* del 111 a.C., p. 23 ss.

³⁹ Linee 49, 58 e 66. Sull'*ager privatus vectigalisque* v. ora CHOUQUER, *op. cit.*, p. 197 ss. e *passim*. Sulle vendite questorie v. anche SACCHI, O. *Limiti geografici, cenni di storia ed organizzazione dell'ager Campanus fino alla deditio del 211 a.C.* In: FRANCIOSI, G. (a cura di). *La romanizzazione della Campania antica*. Napoli: Jovene, 2002, pp. 19–86, spec. p. 83 e *passim*.

⁴⁰ CHOUQUER, *op. cit.*, p. 62 e *passim*.

⁴¹ Cic. *de lege agr.* 2, 22, 58.

proprio Scipione Emiliano nel 129 a.C.);⁴² 5) i terreni acquisiti *sorte*, ossia per sorteggio, come fece Silla e nei casi previsti dalla legge del 111 a.C.⁴³ Rilevante storicamente, per tale categoria, la disciplina del *modus agri* alienabile mediante *mancipatio*, ossia il lotto di terreno assegnato ai reduci nella deduzione colonaria consistente nell’assegnazione di una quota ideale della centuria con sorteggio.⁴⁴

Sono queste le categorie di terreno rientranti nella più ampia categoria dell’*ager publicus* che nel corso del tempo divennero suscettibili di appropriazione privata sovrappo-
nendosi anche alla tradizionale classificazione dell’*ager* augurale di cui come detto dice Varrone in *l.L. 5, 5, 33 (Romanus, Gabinus, peregrinus, hosticus, incertus)*. Cicerone, con la frase *ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum*, è a mio avviso (forse inconsapevolmente) testimone di una significativa differenza di approccio da cui possono dedursi implicitamente due principi importanti: anzitutto che la *res publica* (e dunque per chiunque pretendesse di agire in suo nome) non potesse essere giuridicamente considerata “proprietaria” delle *res publicae* (ciò in conformità ai principi di un diritto romano ormai laicizzato: *ager publicus=ager incertus?*);⁴⁵ in secondo luogo, che tale possibilità dovesse invece riconoscersi per i singoli cittadini. Premettendo ciò, si dovrebbe parlare allora in senso giuridico per l’*ager publicus* solo di mera “appartenenza” (pur suscettibile di *adsignatio*);⁴⁶ mentre di “proprietà” solo per l’*ager privatus*. Quest’ultimo, pur configurato sempre come una forma di possesso, recava in sé già l’idea di proprietà in virtù del principio per cui “dove è possibile la proprietà è possibile anche il possesso”;⁴⁷ diversamente, l’*ager publicus*, mancando capacità proprietaria soggettiva o oggettiva in capo alla *res publica*, dovrebbe essere configurato solo come mera appartenenza, in virtù del principio per cui “dove non è possibile la proprietà non è possibile neanche il possesso”.⁴⁸ Chissà che con l’espressione *ager incertus* la dottrina augurale non intendesse fare

⁴² L’*ager sorti datus adsignatus*, assegnato a cittadini romani *viritim* o nella costituzione di colonie a cui si garantisca il possesso ereditario e l’iscrizione al censo (ll. 2–3; 7–11; 15–16; 19–20); l’*ager sorti colendi causa*, consistente in assegnazioni del surplus recuperato da possessori precedenti, in regime di esenzione da *vectigal* qualificato *possidere, habere* o convertito in *ager privatus* (ll. 13–14; 19–20). Cfr. ora per tutto CHOUQUER, *op. cit.*, p. 62 e *passim*.

⁴³ Liv. *epit.* 89; *Lex agraria* ll. 2–3, 7–11, 15–16, 19–20 (*ager sorti datus assignatus*); ll. 13–14, 19–20 (*ager sorti colendi causa*).

⁴⁴ Cfr. SACCHI, *Ager est non terra*, p. 178, n. 45; CHOUQUER, *op. cit.*, p. 97 s. e *passim*.

⁴⁵ Si v. per questo JHERING, R. *Sul fondamento della protezione del possesso*. Trad. it. F. Forlani. Milano: Francesco Vallardi, 1872, pp. 109–123, spec. pp. 115–119.

⁴⁶ JHERING, *op. cit.*, p. 115 così chiarisce tale concetto: «Io parto dal principio, che le nozioni della «appartenenza» giuridica “alicujus esse” e della proprietà, non si fondono assieme, che in quella vece qualche cosa mi può “appartenere”, senza essere in mia proprietà, vale a dire senza soggiacere ai principii che sono enunciati nella stessa, rispetto all’acquisto, perdita, protezione, comproprietà e tocca via. I miei capelli mi “appartengono” e singole trecce di capelli tagliati sono oggetto di commercio e di proprietà, ma sino a che esse aderiscono al capo non vi trovano applicazione le nozioni del possesso e della proprietà». Come si legge in tema di *lex Aquilia* in D. 9, 2, 13pr. (Ulp. 18 *ad ed.*): *dominus membrorum suorum nemo videtur*.

⁴⁷ JHERING, *op. cit.*, p. 119.

⁴⁸ Cfr. l’ampia dimostrazione di JHERING, *op. cit.*, pp. 109–119 che fra l’altro ricorda che i giuristi romani quando parlano del rapporto tra lo “Stato” e le *res publicae* non usano mai il termine *dominium*, ma la più indeterminata espressione *ius civitatis*: D. 43, 8, 2, 2 (Ulp. 68 *ad ed.*): (...) *loca enim publica utique privatorum usibus deserviunt, iure scilicet civitatis, non quasi propria cuiusque* (...). La ratio di questo particolare stato giuridico delle *res publicae* risiederebbe nell’essere queste destinate a servire i cittadini (*usus publicus*), non la *res publica* come persona giuridica (JHERING, *op. cit.*, ivi p. 116). L’applicabilità della nozione di proprietà alle *res publicae* può essere quindi negata in diritto romano perché: a) vengono contrapposte al vero patrimonio dello Stato (*patrimonium, pecunia, bona populi, fisci*, ecc.): D. 18, 1, 6pr;

riferimento proprio a questo, dato che la destinazione delle *res publicae* non era di servire allo “Stato”, ma ai cittadini (*usus publicus*).

Lascio però aperta questa complessa questione, con riserva di ritornarvi in altra sede.

Il riferimento alla *iuris descriptio* (o *distributio*) in Cic. de off. 1, 21

L'ultima considerazione è per l'inciso *similisque est privatarum possessionum descriptio*. La *iuris descriptio* (o *distributio*⁴⁹) a cui fa riferimento Cicerone in chiusura del frammento di cui in *de off.* 1, 21, nel lessico giuridico-istituzionale romano era l'azione del legislatore volta a regolamentare i regimi dell'appartenenza fondiaria con indiretta, ma chiara, allusione all'ordinamento centuriato (e qui il Vico avrebbe molto da dire).⁵⁰ Si diceva all'inizio della possibilità che il dibattito (e quindi la configurazione) giuridico-istituzionale della nozione di *res publica* in rapporto all'idea stessa di proprietà, sviluppatosi nel circolo scipionico e perfezionatosi con Cicerone, sia potuto diventare un vero paradigma per i tempi a venire; e di come questo possa essere stato molto influenzato dalla questione agraria del periodo graccano.

A ulteriore conferma di ciò si può forse addurre un altro elemento: la posizione assunta nel circolo scipionico dal partito conservatore che può aver avuto come ideale e significativo punto di riferimento proprio l'ordinamento centuriato. Il *consensus* e il *viculum iuris* (insieme al *coetus sociatus*) – su cui questi intellettuali fondarono la ragione d'essere della *res publica* (e quindi della stessa fonte legittimante della proprietà dei beni di ogni cittadino) – non potevano prescindere da una *iuris distributio* o *descriptio* considerata come l'azione del legislatore diretta a formarla. L'indicazione è inequivocabile nelle seguenti testimonianze:

Cic. *de re p.* 2, 22, 39–40: [39] (Scipio) *duodeviginti censu maximo. deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, relicuum populum distribuit in quinque classis, senioresque a iunioribus divisit, easque ita disparavit ut suffragia non in multitudinis sed in locupletium potestate essent, curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi. quae descriptio si esset ignota vobis, explicaretur a me; nunc rationem videtis esse talem, ut equitum centuriae cum sex suffragiis et prima*

18, 1, 72, 1; 41, 1, 14pr.; 43, 8, 2, 4; 50, 16, 17pr. La qual cosa implica che quanto scritto in D. 1, 8, 1pr. (*res publicae nullius in bonis esse creduntur*) e in D. 1, 8, 6, 2 (*et sacrae et religiosae et sanctae nullius in bonis sunt*), ma ancora in Gai 2, 11: *Quae publicae sunt, nullius videntur in bonis esse; ipsius enim universitatis esse creduntur*, significa negazione di proprietà privata (ivi, 117, n. 2); b) i giuristi negavano la possibilità che su queste potessero riconoscersi le prerogative tipiche del proprietario (usucapione, servitù, compera, stipulazione, ecc.): D. 45, 1, 83, 5; 18, 1, 34, 1; 8, 2, 1pr.; 41, 3, 9; 43, 11, 2 (ivi, 118, n. 1).

⁴⁹ Così CANCELLI, *Introduzione*, p. 69.

⁵⁰ Così ancora CANCELLI, *Introduzione*, pp. 68–70 in base a: Cic. *pro Quinct.* 14: *Quis tandem nobis ista iura tam aequa distribuit?*; *pro Caec.* 74: *quid, inquam, prodest fundum habere, si, quae diligentissime descripta a maioribus iura finium, possessionum, aquarum itinerumque sunt, haec perturbari aliqua ratione commutarique possunt?*; *Verr.* 2, 5, 27: *praetio, non aequitate, iura descripserat*; *pro Sextio* 91: *homines nondum neque naturali neque civili iure descripto fusi per agros ac dispersi vagarentur*; *de orat.* 1, 33: *quae vis alia potuit aut dispersos homines unum in locum congregare aut a fera agrestique vita ad hunc humanum cultum civilemque iura describere?*; *de re p.* 1, 2: *a quibus civitatibus iura descripta sunt*; *de leg.* 1, 17: *haec tractanda, quae composita sunt et descripta iura et iussa populorum*; *de leg.* 2, 11: *Quae sunt autem varie et ad tempus descriptae populis, [...] eos qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint*; *de off.* 2, 15: *Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari, ex quo leges moresque constituit, tum iuris aequa descriptio certaque vivendi disciplina*. In: M. T. Ciceronis *de Officiis libri tres ad modum J. Minellii illustrati*, p. 26, il termine *descriptio* è già sciolto come *definitio et divisio*.

classis, addita centuria quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, LXXXVIII centurias habet; quibus e centum quattuor centuriis (tot enim reliquae sunt) octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa, reliquaque multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset, nec valeret nimis, ne esset periculosum. [40] in quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens; qui cum locupletis assiduos appellasset ab asse dando, eos qui aut non plus mille quingentos aeris aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, [...] ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii, et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem.

Cic. *de re p.* 4, 2, 2: (2) Scipio: «*gratiam, quam commode ordines discripti aetates classes equitatus, in quo suffragia sunt etiam senatus, nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebiscito reddendorum equorum [...]*».

Qui è sempre Scipione che parla e la *discriptio*, ovvero l'ordinamento centuriato serviano, potrebbe anche considerarsi l'espressione concreta (una sorta di ipostasi) di quel *consensus* su cui si formava il *vinculum iuris* che, in questa nuova concezione di *res publica*, doveva sostanziarsi nell'adesione a una costruzione armonica del *ius*. Si voleva, in altre parole, che i compiti e il ruolo di ciascun *cives*, fossero inquadrati in un ordine gerarchico di cui l'ordinamento serviano fu considerato momento genetico ed espressione emblematica. Del ben noto testo del *De re publica* (2, 22, 39–40), dove Cicerone descrive il meccanismo serviano, evidenzio qui soprattutto la parte finale: “non si vietava a nessuno il diritto di voto, ma nel voto valeva di più, colui che aveva maggiore interesse che la comunità politica fosse *in optimo statu civitatem*”. Dunque gli appartenenti al partito conservatore o gli ottimati.

Tutt'altra cosa quindi rispetto all'*aequabilitas* e *societas iuris* del partito democratico che, all'opposto, perseguiva l'ideale di una giustizia distributiva senza alcuna distinzione di sorta. Non per caso Livio avrebbe affermato che, con l'ordinamento centuriato di Servio, si sarebbero manifestate le differenze dei *gradus dignitatis*:

Liv. 1, 42, 4: *Seruium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque quibus inter gradus dignitatis fortunaeque aliquid interlucet posteris fama ferrent. Censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo belli pacisque munia non viritum, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent; tum classes centuriasque et hunc ordinem ex censu discripsit, vel paci decorum vel bello.*

In questo quadro direi che acquisti maggiore significato il noto frammento del *De officiis* che, insieme a *De re p.* 1, 25, 39 e *de off.* 2, 73, ha costituito prevalentemente l'oggetto di questo mio intervento. La frase *similisque est privatarum possessionum discriptio* in *de off.* 1, 21 non può che essere un riferimento (in ottica conservatrice) al regime fondiario esistente che sin dalle riforme dei Gracchi i romani tentarono invano di razionalizzare.

Soudnictví v provincii Dalmatia

Obecný přehled a vybrané otázky rozhodování hraničních sporů

David Termer

Kontaktní e-mail: david.termer@aktermer.cz

Jurisdiction in the Roman Province Dalmatia

General Overview and Selected Issues of Decisions on the Boundaries between Municipalities

Abstract:

The paper covers the administration of judiciary in the Roman province Dalmatia. The article focuses on the topic of the administrative division of the province into three *conventus*, jurisdiction of the provincial administrator and other officials, including municipal officials. An analysis of the preserved inscriptions depicting the decisions on the boundaries between municipalities follows. Most inscriptions capture disputes resolved under the *cognitio extraordinaria*, including disputes from the early Principate period.

Keywords: roman province; Dalmatia; public administration

Klíčová slova: římské provincie; Dalmácie; veřejná správa

DOI: 10.14712/2464689X.2020.18

V rámci přípravy své disertační práce o provinčním zřízení římské provincie Dalmatia¹ jsem provedl též výzkum organizace soudnictví v této provincii a s jeho výsledky bych rád nyní seznámil odbornou veřejnost prostřednictvím tohoto článku. Zajímavostí je zejména unikátní nápisový materiál týkající se hraničních sporů mezi jednotlivými municipii

¹ Samostatná provincie Dalmatia vznikla rozdělením provincie Illyricum na dvě samostatné provincie – Illyricum superius, tedy provincii Dalmatia, a Illyricum inferius, neboli provincii Pannonia, v průběhu tzv. Batonova povstání, a to v časovém intervalu, který můžeme určit rozmezím léto roku 6 n. l. a podzim roku 8 n. l. TERMER, D. *Provinční a městská správa v římské provincii Dalmatia*. Disertační práce, PF UK, Praha, 2019, s. 16 a násl.

či domorodými obcemi, který poskytuje vzácný vhled do soudní praxe, byť jen v jejím určitém výseku.

Jelikož Dalmácie byla v kontextu západní části římské říše provincií dosti standardní, může toto pojednání, v omezené míře, posloužit i jako určitý obecný pohled na provinční soudnictví v oblasti civilní. Studie je zaměřena na výzkum primárních pramenů a nemá ambici představit ucelený obraz stavu věcí a nahrazovat „bílá místa“ obecnými poznatky získanými z jiných provincií. Z hlediska časového je studie omezena lety 9 n. l. – 395 n. l., ale s ohledem na existující prameny přirozeně tihne k období principátu.

Organizace soudnictví, magistráti a jejich pravomoc

Conventus

Z hlediska výkonu soudnictví všechna města i obce v provincii byly přiřazeny do jednoho ze třech konventů (*conventus iuridici*), které sídlily ve městech *Scardona*, *Salona* a *Narona*. Jednalo se nejen o jednotky soudní, ale i správní, zejména pro účely daňové a vojenské (nábor vojska).²

Rozdělení provincie do tří konventů se datuje do období po ukončení Batonova povstání v roce 9 n. l. s tím, že se jednalo o postupný proces završený za Flaviovců, pravděpodobně za císaře Vespasiána, který vládl v letech 69 až 79 n. l. Konventy lze považovat za územně-správní mezičlánky mezi centrální mocí reprezentovanou správcem provincie a jednotlivými samosprávnými jednotkami v podobě municipií či domorodých *civitates*.³ Principiálním literárním pramenem pro poznání dělení území provincie na jednotlivé konventy je Pliniova *Historia naturalis*.⁴

Na základě tohoto pramene lze tedy situaci zrekonstruovat následovně:

Conventus Scardonitanus: *Civitas* Iapodů a 14 *civitates* kmene Liburnů.

Conventus Salonitanus: *civitates* Delmatů (342), Deurů (22), Ditionů (239), Maezeiů (269) a Sardeatů (52).

² WILKES, J. J. *Dalmatia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969, s. 288.

³ STARAC, A. The countryside in Liburnia. In: DAVIDSON, D. – GAFFNEY, V. – MARIN, E. (ed.). *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*. Oxford: Archaeopress, 2006, s. 107 a násl.

⁴ Plin. *HN* 3, 139: ... *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat. ... 142. petunt in eam (Salonam) iura viribus discriptis in decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIII Ditiones, CCLXVIII Maezei, LII Sardeates. ... Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV p., adposita cognomins sui fluvio a mari XX p. M. Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est. 143. Nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desitiatas CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deramistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis.*

„139. Do soudní oblasti (conventus) se sídlem ve městě Scardona, se ubírají Iapodové a 14 obcí (*civitas*) Liburnů, z nichž by mě mrzelo nejmenovat obec Latinienů, Stulpinů, Burnistů a Olbonensů. ... 142. Směřují tedy tam (do Salony) právní nároky náležející lidu rozdělenému do 342 dekurii Delmatů, 25 dekurii Deurů, 239 dekurii Ditionů, 269 Maezeiů a 52 dekurii Sardeatů. ... Kolonie Narona, sídlo třetího konventu, je od Salony vzdálena 85 mil a spojena s mořem řekou, od níž si vzala své jméno po 20 mílech. M. Varro je autorem výroku, že do tohoto konventu náleželo 89 obcí. 143. Nyní jediné známé jsou obce (*civitas*) Cerauniů mající 24 dekurii, Daversiů mající 17 dekurii, Desitiatů mající 103 dekurii, Docleatů mající 33 dekurii, Deretiniů mající 14 dekurii, Deramistů mající 30 dekurii, Dindariů mající 33 dekurii, Glinditionů mající 44 dekurii, Melcumaniů mající 24 dekurii, Naresiů mající 102 dekurii, Scirtariů mající 72 dekurii, Siculotů mající 24 dekurii a obec bývalých plenitelů Itálie Vardaei čítající ne více než 20 dekurii.“

Conventus Naronitanus: *civitates* Daesitiatů (103), Daversiů (17), Docleatů (33), Glin-ditionů (44), Melcumanů (24), Naresů (102), Pirustů rozdělených na Scirtary (72), Cerau-ny (24) a Siculoty (24), Vardaeů (20), Daraemistů (30), Dindarů (33) a Deretinů (14).⁵

Údaje v závorce uvádějí počet nižších administrativních jednotek nazývaných Pliniem *decuriae*. *Civitates* byly členěny na dekurie z důvodů administrativních a daňových.⁶

Zajímavým údajem je Pliniova zmínka o tom, že historik Varro zhruba o sto let dříve uváděl pro konvent se sídlem v Naroně počet domorodých kmenů a jejich správních jed-notek (*civitates*) ve výši 89. Snížení počtu těchto *civitates* domorodého obyvatelstva na 16 (počítáme-li rozdělení kmene Pirustů na tři *civitates*) je výmluvným dokladem rychlé centralizace moci a konsolidace území v průběhu pozdní republiky a raného principátu.⁷

K těmto domorodým *civitates* je třeba připočítat ještě jednotky s municipálním statu-sem nalézající se na území daného konventu, jejichž počet se v průběhu doby zvyšoval. V rámci konventu se řešily všechny soudní pře, které nespadaly do kompetence municipálních úředníků (viz níže) či speciálních úředníků centrální moci (např. *procuratores*, *defensores civitatis*). Část soudní agendy menšího významu byla vyřizována přímo municipálními magistráty. Jednalo se o *duumviri iure dicundo* a *aediles* případně *quattuorviri iure dicundo*.

Hranice mezi konventy lze dle J. J. Wilkese definovat následovně. Rozmezí mezi *conventus Salonitanus* a *conventus Scardonitanus* vedlo po linii mezi kmeny Iapodů a Mae-zaeiů a dále jižně po hranici mezi kmeny Liburnů a Delmatů. Podle geografických bodů by se dalo definovat od severu k jihu těmito markanty: město Prijedor, údolí řeky Sana, průsmyk Strmica, řeka Krka až k jejímu ústí. Hranice mezi *conventus Salonitanus* a *conventus Naronitanus* není tak dobře určitelná. Od severu k jihu vedla po linii mezi kmeny Maezeiů a Daesitiatů, tedy po rozvodí mezi povodími řek Vrbas a Bosna, dále po horských vrcholech Dinárského pohoří Vranjica, Čvrstica a Čabulja, po hranici mezi kmeny Del-matů a Ardiaeiů jižně od municipia Novae, a končila dosažením mořského břehu v oblasti Makarské riviéry.⁸

Tyto soudní konventy nelze zaměňovat s dalšími konventy souběžně existujícími, což byly *conventus civium romanorum*. Jednalo se o původní obce italských přistěhovalců na území provincie, které později obdržely municipální status.

Správce provincie a jemu podřízení soudci

Hlavní soudní pravomoc v provincii byla soustředěna v rukách správce provincie, který kumuloval moc náležející tradičně prétorům městskému a cizineckému. Správci provincie⁹ Dalmatia měli status *legati Augusti pro praetore*, rekrutovali se ze senátního stavu, a to

⁵ WILKES, *Dalmatia*, s. 156, 157. J. J. Wilkes zmiňuje 22 dekurií u *civitatis* Deurů, Plinius st. však uvádí počet 25 dekurií pro tuto obec. Plin. *HN* 3, 142.

⁶ WILKES, J. J. The Danubian and Balkan provinces. In: BOWMAN A. – CHAMPLIN E. – LINTOTT, A. (eds.). *The Cambridge ancient history*. 2. přeprac. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, díl X, s. 576.

⁷ Plin. *HN* 3, 142.

⁸ WILKES, *Dalmatia*, s. 176, 177.

⁹ D. 1, 18, 1 (Macer 1 *de off. praesid.*): *Praesidis nomen generale est eoque et proconsules et legati Caesaris et omnes provincias regentes, licet senatores sint, praesides appellantur: proconsulis appellatio specialis est.* „Označení správce je obecné, a proto se tak označují jak prokonsulové a císařští legáti, tak všichni správci provincií, třebas by to byli i senátoři. Označení prokonsul je speciální.“ Překlad převzat z knihy *Digesta seu pandectae. Tomus I, liber I–XV. Fragmenta selecta*. Praha: Karolinum, 2015, s. 215.

zásadně z jedinců, kteří již měli za sebou pozici konzula v rámci *cursus honorum*. Najdou se však i příklady správců pretoriánských. Zhruba od 2. poloviny 3. století, za vlády císaře Galliena,¹⁰ dochází ke změně a nadále jsou jako správci vysíláni členové jezdeckého stavu s titulem *praeses provinciae*.¹¹

Správcům náleželo právo vydávat (prétorský) edikt coby základní právní pramen, podle kterého hodlal správce vykonávat spravedlnost na území svěřené provincie.¹² Traduje se, že vývoj provinčních ediktů skončil za vlády císaře Hadriána vydáním „věčného ediktu“ (*edictum perpetuum*) a provinční edikt posléze ztrácel na významu spolu s ústupem formulového procesu a jeho plného nahrazení procesem kogničním. Žádné konkrétní poznatky o provinčních ediktech vydaných správci provincie Dalmatia se nezachovaly.

Digesta uvádějí další pravomoci správce v oblasti soudnictví. Správce má ve všem úplnou soudní pravomoc.¹³ Imperium správce neztrácí, ani když se zřekne svého úřadu.¹⁴ Tato pravomoc (jakož i ostatní pravomoci) vznikají správci překročením hranice provincie a vykonává je až do příchodu svého nástupce. Provincie nikdy nemůže být ani na okamžik bez svého správce, jelikož jen jeho prostřednictvím je vykonávána státní moc, správce je totiž držitelem impéria.¹⁵ Kde je zapotřebí vydání rozhodnutí (*decretum*), nelze věc vyřešit přípisem (*libellum*). Správce má dohlížet na to, aby žaloby podávali jen ti, kdo jsou k tomu oprávněni v souladu s jeho ediktem. Má být zárukou dostupnosti spravedlnosti i pro méně majetné a obecně lid nižšího společenského postavení. Ženám, nezletilým, z jiných důvodů „slabým“ a těm, kteří nejsou při smyslech, má ustanovit advokáta *ex offio*.¹⁶

Výzkumem ohledně správců provincie Dalmatia jsem se podrobně zabýval v rámci své disertační práce. Podle mých zjištění je k dnešnímu dni identifikováno 43 správců, kteří v této provincii působili do roku 395 n. l.¹⁷

Správce navštěvoval sídla konventů v určených soudních obdobích. Zde se vyřizovala veškerá soudní agenda příslušející k rozhodování centrální státní moci. Mezi hlavní pomocníky správce při výkonu soudní pravomoci patřili *legati*. Jednalo se v císařských provinciích o *legati iuridici*, jejichž ekvivalentem v senátních provinciích byli *legati pro praetore*, kteří vykonávali správcem delegovanou soudní pravomoc.¹⁸ Postavení těchto magistrátů a příklady jejich kompetencí máme k dispozici v Digestech.¹⁹ Pro provincii Dalmatia není takový úředník primárními prameny doložen,²⁰ stejně jako další magistrát, který byl správci ku pomoci při vyřizování soudní agendy. Jednalo se o *iudex pedaneus*, který měl svěřenou trvalou agendu vyřizování drobných soudních sporů.²¹

Další osobou, na níž správce delegoval svou soudní pravomoc, byl *iudex datus* (resp. *iudex delegatus*). Jednalo se o osobu, případně osoby, které správce pověřoval *ad hoc*

¹⁰ Císař Gallienus vládl mezi lety 253 až 268 n. l.

¹¹ WILKES, *Dalmatia*, s. 80, 81.

¹² Gai. *Inst.* 1, 6.

¹³ D. 1, 16, 7 (Ulp. 2 *de off. procons.*); D. 1, 18, 10 (Herm. 2 *iuris epit.*).

¹⁴ D. 1, 18, 20 (Pap. 1 *resp.*).

¹⁵ D. 1, 16, 10 (Ulp. 10 *de off. procons.*).

¹⁶ D. 1, 16, 9 (Ulp. 1 *de off. procons.*).

¹⁷ TERMER, *c. d.*, s. 41 a násl.

¹⁸ BARTOŠEK, M. *Encyklopedie římského práva*. Praha: Panorama, 1981, s. 213.

¹⁹ D. 1, 16, 2 (Marci. 1 *inst.*); D. 1, 16, 5 (Pap. 1 *quaest.*); D. 1, 16, 6 (Ulp. 1 *de off. procons.*); D. 1, 16, 11 (Venul. 2 *de off. procons.*); D. 1, 16, 12 (Paul. 2 *ad ed.*); D. 1, 16, 13 (Pomp. 10 *ad q. muc.*).

²⁰ Nápis z obce Benkovac publikovaný pod CIL III 2864 a CIL III 9960 tohoto úředníka, pochovaného na území provincie Dalmatia, sice dokládá, úřad však vykonával v provincii Britannia.

²¹ BARTOŠEK, *c. d.*, s. 190.

z místa nálezu. Tento názor je podpořen článkem A. Škerga, který se podrobně zabývá těžbou a zpracováním cenných kovů v provincii Dalmatia.²⁹

Curator: V rámci správy provincií se ukázalo jako nezbytné vykonávat kontrolu nad místní samosprávou ze strany státu, a to dohledem na místě samém. Toto nebylo v silách správce provincie, ani členů jeho úřadu, a tak císař jmenoval speciální úředníky s touto agendou. Jedním z hlavních úředníků vykonávajících tento dohled byl *curator rei publicae*. Tito magistráti byli vybíráni z různých sociálních vrstev. Vedle senátorů tuto funkci vykonávali členové jezdeckého stavu, ale i členové municipální aristokracie sousedních měst. Tito funkcionáři se pravidelně vyskytovali ve všech typech provincií ve východní i západní části impéria. Jejich činnost nezasahovala do všech oblastí obecní správy, zaměřovali se spíše na finanční hospodaření obcí. Jednalo se o *ad hoc* jmenované úředníky s omezeným věcným i časovým mandátem, kteří neměli nahrazovat obecnou správu provincie, k níž byl povolán její správce.³⁰

Poněkud odlišně vidí úlohu těchto magistrátů A. H. M. Jones, který uvádí, že do konce třetího století *curatores* zastínili úlohu lokálních úředníků a do vlády Diokleciána mělo každé město trvalého kurátora. Původně byli jmenováni za účelem kontroly finančního hospodaření obcí, ale jejich úloha postupně masivně vzrostla. V menších městech byli do této funkce postupně jmenováni vedoucí činitelé obce a tento úřad se stal pravidelnou součástí jejich kariéry a na jmenování se podílel *ordo decurionum*. Přesto se i nadále jednalo o císařského, nikoliv municipálního úředníka.³¹

J. J. Wilkes uvádí dva *curatores*, kteří byli činní v provincii Dalmatia:³²

– ... *curator reipublicae Flanatum*, jednalo se o obyvatele blízké kolonie Pola (Pula), který byl jmenován coby kurátor municipia Flanona v pozdním druhém století.³³ Nápis pochází z Puly a je datován 101–200 n. l.

– *curator Arben/si(um) Met(u)lensi(um) / Splonista(rum) / Malvesati(um)*. Místo nálezu Pljevlja, datace 101–200 n. l.³⁴ Nápisem se detailně zabývá M. Mirkovičová se závěrem, že tento úředník pověřený císařem, aby reguloval finance a placení daní v provincii, byl takto činný ve čtyřech obcích, které nelze přesně lokalizovat. *Arbenses* by mohli být obyvatelé ostrova *Arba* (Rab), *Metlenses* obyvatelé municipia *Metulum*, *Malvesatii* pak obyvatelé municipia *Maluesa*. Tato tři místa se sice nacházejí na území provincie Dalmatia před jejím dělením, ale jsou od sebe značně vzdálena, a proto by se muselo jednat o sukcesivní výkon tohoto úřadu v několika obcích po sobě. *Splonistae* se pak váže

²⁹ ŠKERGO, A. The economy of Roman Dalmatia. In: DAVISON, D. – GAFFNEY, V. – MARIN, E. (ed.). *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*. Oxford: Archaeopress, 2006, s. 149 a násl.

³⁰ ECK, W. Provincial administration and finance. In: BOWMAN, A. – GARNSEY, P. – RATHBONE, D. (ed.). *The Cambridge ancient history*. 2. přeprac. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, díl XI, s. 278 a násl.

³¹ JONES, A. H. M. *The later Roman empire*. Oxford: Basil Blackwell, 1964, díl II, s. 726 a násl.

³² WILKES, *Dalmatia*, s. 195, 266 a 282.

³³ *Cn(aeo) P[a]p[ir]io / Cn(aei) [f]el[il]io V]el[il]ina / Sec[un]din(o) / Il(viro) [Il]ir(o) q(uin)q(uennali) / patro[no] e[st] prae[fecto] / coll[eg]ii [fab]ror(um) Pol[ens]ium / cura[tor]i rei p[ub]licae / Fla[nati]um / M(arcus) Helv[ius] Her[mias] / amic[us] dig[no]ss[imo] / l(ocus) d(atu)s [d]e[cre]to]] d(ecurionum)*. CIL V 60, místo nálezu Pula, datace 101–200 n. l.

³⁴ *Serapidi / et Isidi M(arcus) / Ulp(ius) Gellianus eq(ues) R(omanus) / cur(ator) Arben/si(um) Met(u)lensi(um) / Splonista(rum) / Malvesati(um)*. AE 1948, 0242; ILJug 73, místo nálezu Pljevlja, datace 101–200 n. l.

k municipiu Splonum. M. Mirkovičová v této souvislosti rekapituluje dosavadní výzkumy ohledně lokalizace tohoto municipia a dále vědeckou diskusi týkající se otázky, zda municipium Splonum je tím muncipiem S., které se nachází v okolí Plevle a kterému věnuje celou svojí monografii.³⁵

V nápisové databázi heidelberské univerzity je evidováno dalších šest nápisů dokládajících tohoto úředníka na území provincie Dalmatia.

První z těchto nápisů je věnován dvěma kuriálům z kolonie Salona, když jeden z nich byl zároveň během svého života *curator rei publicae Splonistarum*. Jedná se tedy již o druhého *curator* doloženého pro tuto obec. Nápis pochází ze Solinu a je datován 71–150 n. l.³⁶

Další čtyři jsou ze Solinu či Splitu a dva se týkají hlavního města Salona, u dvou z nich není zřejmé, kde byla funkce kurátora vykonávána. Datace nápisů je uvedena v poznámce za textem nápisu.³⁷

Poslední nápis ze Sinje uvádí nejvyššího kurátora římských občanů v provincii Dalmatia. Datace nápisu je poměrně raná ve srovnání s ostatními nápisy, když vznik tohoto nápisu je kladen mezi roky 42–100 n. l.³⁸ Lze tedy usuzovat, že se jednalo o *ad hoc* úředníka jmenovaného císařem pro všechna města v provincii.

³⁵ MIRKOVIČ, M. *Municipium S.* Bělehrad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2013, s. 59 a násl.

³⁶ *T(it)o Flavio / T(it)i fil(io) Tro(mentina) / Agricolae / decur(ioni) col(on)iae Sal(on)itanae / aedili Ii(vir)o iure / dic(undo) dec(ur)ioni col(on)iae Aequi(tatis) Ii(vir)o q(uin)q(uennali) disp(unctori) / municipi(i) Ridit(ar)um / praef(ecto) et patron(o) coll(egii) / fabr(um) ob merita eius coll(egium) / fabr(um) ex aere conlato / curatori rei pub(licae) Splonis/{s}tarum trib(uno) leg(ionis) X g(eminae) p(iae) f(idelis) // T(it)o Vettio / Augustali / decurioni / colon(iae) Salon(itanae) / quaestori / aedili Ii(vir)o / iure dic(undo) praef(ecto) / et patrono coll(egii) / fabr(um) ob merita / eius coll(egium) fabr(um) / ex aere conlato. CIL III 2026, místo nálezu Solin, 71–150 n. l.*

³⁷ *[[-----]] / [[Petronio?]] / Iun(i)ori c(larissimo) v(iro) / cu(r)atori / [ope]rum / [pub]licorum / [cur]atori / [aqua]e et / [cur]atori / [Min]ucia / [r(es) p(ublica)] S(alonitanorum) / [[-----]]. AE 1961, 302; ILJug 677, místo nálezu Solin, 171–250 n. l.*

Aur(elio) Valerino excepto/ri Imp(eratorum) in officio memo/ri(a)e qui apud(!) civitatem / Nicomediensium fat(i) munus complevit / vixit(!) annis XXXII et [[VI]] / me(n)s(ibus) Aur(elius) Leontius vir / docen(arius) (!) et dec(ur)io col(on)iae Salon(itanorum) / ex curatoribus eius/em civitatis filio dulc(issimo) adque(!) obsequ(entissimo) pater infel(ix) qui quod primo mihi / hoc facere debuerat el/go feci. AE 1961, 308; ILJug 126, místo nálezu Solin, datace 313–324 n. l.

Si q(u)is super hunc corpus alium / corpus ponere volueret(!) in/feret ec(c)lesiae argenti p(ondo) X / Fl(avius) Theodotus curator rei p(ublicae) / Peregrinum filium in lege / sancta christiana collo/cabi(!) eum depos(it)io(ne) / Domnionis die III Kal(endas) De/(c)enbris(!) con(sule) Antonio. CIL III 9508, místo nálezu Solin, datace 29. 11. 382 n. l.

*[--- L?]euntius(!) v(ir) r(espectabilis?) pr(ae)p(ositus)(?) p[---?] / [---]et ex curatori[b(us)] / [---] mihi posuit an/[n]orum [---?] JLXXX. MARIN, E. *Salona 4. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIe siècles.* Řím – Split: Ecole Française de Rome, 2010, 813–814, č. 451, místo nálezu Split, datace 301–400 n. l.*

³⁸ *Sex(tus) Iu(lius) Sex(ti) f(ilius) / Ani(ensis) Silva[nus] Foro Iuli(i) / summus c[ur]at(or) c(ivium) R(omanorum) prov(inciae) Dalm(atiae) / suffragio [eorum factus ex cent(urione)] / leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) aed[il]is col(on)iae Claudiae Aequi ab / ordine primus [post col(oniam) deduct(am) creatus] / IIIIvir i(ure) d(icundo) pont(i)fix [in col(onia) Salonitan(orum)] / in ag<ro> p(edes) [--- in fronte p(edes) ---] / h(oc) s(epulcrum) h(eredem) [n(on) s(quetur)]. CIL III 2733, místo nálezu Sinj, datace 42–100 n. l.*

Pro úplnost je třeba ještě učinit zmínku o nápisu nalezeném mimo provincii Dalmatia,³⁹ který pojednává o osobě Quinta Pomponia Rufa, který byl i správcem této provincie.⁴⁰ Tato skutečnost vyplývá z předmětného nápisu, stejně jako fakt, že vykonával i úřad kurátora. Z nápisu se bohužel již nedozvídáme místo výkonu této jeho funkce.

Corrector byl císařský úředník, který vykonával dozor nad municipii.⁴¹ Tento magistrát se objevuje již za vlády Vespasiana, někdy se též označuje jako *legatus*. *Correctores* byli *ad hoc* jmenovaní úředníci za účelem prověření stavu věcí, zejména finančních, v konkrétní obci, ať šlo o *municipium*, *colonia* či *civitas* a za účelem zjednání nápravy v případech zjištěných nedostatků. Měli impérium delegované na ně přímo císařem a rekrutovali se ze senátního stavu. Jejich výskyt je zaznamenán převážně ve východní části říše.⁴² Z nápisů není doložen žádný *corrector* pro území provincie Dalmatia.

Defensor civitatis. M. Bartošek definuje tohoto úředníka (synonymum *defensor plebis*) tak, že se jednalo od 4. století o císařského úředníka, jehož úkolem bylo chránit zájmy nejméně bohatých občanů proti mocným (*potentes*), který však postupně nabyl právo dozoru nad nižšími provinčními úředníky a také nabyl soudní pravomoci v drobných záležitostech.⁴³ Dle J. J. Wilkese *defensores* vznikli za císaře Valentiniana I. (367–375 n. l.) za účelem ochrany provinciálů proti excesům bohatých vlastníků pozemků při výběru daní.⁴⁴ *Defensor civitatis* působil též jako soudce v menších věcech, proti jehož rozhodnutí bylo možné se odvolat.⁴⁵ Z nápisů není doložen žádný *defensor civitatis* pro území provincie Dalmatia.

Municipální magistráti s jurisdikcí

Duumviri (*duoviri*), *Quattuorviri*. Dle Bartoškovy encyklopedie (heslo *duoviri iuri dicundo*)⁴⁶ se jednalo o municipální obdobu římských konzulů a prétorů, tj. měli vlastní soudní pravomoc; spolu s *duoviri aediles* tvořili společný úřad *quattuorviri*.⁴⁷ Původně se lze setkat i v nápisech z Dalmácie s magistraturou typu *quattuorviri*, později došlo k oddělení edílů z této čtveřice a jako hlavní představitelé města zůstávají *duumviri*. V roce pětiletého období, kdy byl připravován daňový census, se tato funkce doplňovala přívláskem *quinquenales*, přičemž takto označení úředníci měli na starosti vyhotovení požadovaného soupisu osob a majetku a jeho včasné odevzdání centrálním úřadům (*census*).⁴⁸ Dle A. H. M. Jonese byly v západní části říše standardně v čele měst *duumviri*, kteří předsedali radě, vykonávali tu část soudnictví, která městu náležela, a organizovali hry.⁴⁹

³⁹ *Q(uintus) Pomponius Rufus co(n)s(ul) pont(ife)x sodal(is) Fla(vialis) cur(ator) oper(um) publicor(um) leg(atus) Aug(usti) / pro pr(aetore) provinc(iarum) [M]oesiae Dalmat(iae) Hisp(aniae) leg(atus) leg(ionis) V prae(fectus) orae marit(imae) Hispan(iae) citer(ioris) Gallia[e] / N[a]rbon(ensis) bello qu[od] Imp(erator) G[a]lba pro [re p(ublica)] gessit proco(n)s(ul) provinc(iae) Africae per L(ucium) Asinium Rufum] / [leg(atum) p]ro [pr(aetore) -----]. CIL VIII 13, místo nálezu Al Khums, datace neuvědena; CIL XVI 38; PIR III s. 79, č. 561.*

⁴⁰ Q. Pomponius Rufus, konsulem suff. září až prosinec 95 n. l., funkční období správce provincie Dalmatia v letech cca 92–94 n. l.

⁴¹ BARTOŠEK, c. d., s. 122.

⁴² ECK, c. d., s. 278 a násl.

⁴³ BARTOŠEK, c. d., s. 130.

⁴⁴ WILKES, *Dalmatia*, s. 423.

⁴⁵ JONES, c. d., díl II, s. 726 a násl.

⁴⁶ Vedle tvaru *iuri dicundo* je přípustný i tvar ablativní *iure dicundo*, který se mi jeví v zahraniční odborné literatuře jako frekventovanější a je používán i v epigrafice.

⁴⁷ BARTOŠEK, c. d., s. 140.

⁴⁸ *Tab. Heracl.* 142–156.

⁴⁹ JONES, c. d., díl 2, s. 725.

Jednalo se o nejvyšší municipální magistráty a náležela jim tedy obecně veškerá exekutivní moc, která nebyla svěřena nižším úředníkům a v omezené míře i pravomoc soudní. Ani *Tabula Heraclensis*, ani *Lex irnitana* v dochované podobě bohužel neobsahují ucelený oddíl, kde by se popisovaly kompetence *duum(quattuor)viri*, totéž lze konstatovat ve vztahu k padesáté knize *Digest*. Jednotlivé kompetence však z pramenů doložit lze. Jedná se např. o právo rozhodovat o městských financích,⁵⁰ rozhodovat o veřejných cestách a kanalizacích⁵¹ a v neposlední řadě vykonávat svěřenou část soudnictví.⁵²

V nápisové databázi heidelbergské univerzity se nachází pro provincii Dalmatia 203 nápisů, na nichž jsou tito magistráti uvedeni (200 při zadání slova *IIvir*, tyto nápisy zahrnují i *IIIviri*, jeden nápis při zadání slova *quattuorvir* a dva nápisy při zadání *duumvir*). V poznámce se uvádějí čtyři příklady těchto nápisů.⁵³

Aediles. M. Bartošek je stručně charakterizuje pod heslem *duoviri aediles* jako municipální období římských edilů.⁵⁴ A. H. M. Jones uvádí mezi úkoly těchto magistrátů, kteří působili vždy ve dvojici, organizaci řádného plnění městských veřejných služeb, čištění ulic a kanálů, dodávku vody a údržbu a kontrolu městského trhu.⁵⁵ Podle *Tabula Heraclensis* péče o tržiště, veřejné cesty, veřejná prostranství a svatyně náležela do kompetence edilů.⁵⁶ *Lex Irnitana* o kompetencích municipálních edilů uvádí, že měli na starost zásobování obilím, správu svatyní a svatých míst, správu cest, kanálů a trhů, kontrolu vah, kontrolu nočního klidu a pořádku a další činnosti, které jim byly uloženy kuriály k plnění. Dále měli edilové i omezenou moc soudní, resp. pravomoc na svěřeném úseku správy.⁵⁷ Jak bylo uvedeno již shora, voleni do funkce byli sborem kuriálů (*ordo decurionum*) v počtu dvou, a to na dobu jednoho roku.

V nápisové databázi heidelbergské univerzity se nachází pro provincii Dalmatia šedesát šest nápisů, na nichž jsou tito magistráti uvedeni. Jeden edil působící v Saloně byl shora uveden coby *corrector* (CIL III 2026). Dalším příkladem je edil z kolonie Aequum. Před

⁵⁰ *Eisque (quaestoribus) pecuniam communem municipum eius municipii exigendi, erogandi, custodiendi, atministrandi, dispensandi arbitratum II virorum ius potestasque esto. Lex Irni. 3A 20.* „Jim (kvestorům) náleží právo a moc obecní prostředky jejich municipia vybrat, vynakládat, sřežit, spravovat a rozdělovat, a to podle rozhodnutí duumvirů.“ Další kompetence *duumviri* v otázkách finančních: *Lex Irni. 8C 79.*

⁵¹ *Lex Irni. 9A 82.*

⁵² *Lex Irni. 9B 84, 85; 9C 86, 87; 10A 88–90; 10B 91–93.*

⁵³ *[D(is)] M(anibus) // [M(arco) Naevio Firmo / [dec]urioni col(oniae) / [Aequ]ensium aedili d[uumvi]ro qui vixit ann(is) / [---] Naevio Natalioni / [patri ei]usd(em) M(arci) Naevi Fir(mi) / [qui vi]xit annis LXXX / [Cla]udia Syra / [mate]r filio piissim(o) / [et mari]to obsequentiss(imo) / p(osuit). AE 1925, 136; ILJug 1964, místo nálezu Hrvace, datace 101–200 n. l.*

Julio Q(uinti) filio / CAFILIAIVLLIAF / d(uum)vir(o) i(ure) d(icundo) / <II>vir(o)TVIR quinq(uennali) / ex testamento iuss(it). CIL III 3130, místo nálezu Krk, bez uvedení datace.

Florentino plus quam / delicias Verae moest(ae) ma[tri]s tuetur(?) manenti cor[por]is VS pater infelix a reposit(ione?) / [---] monumenti vice inscrib(endum) / [---]V[---] a[ti]que ip[s]o CEPE COL / [---] U[r] sinus unqu[am](!) / [---] Volceni(us) Nepos / qu[att]uorvir i(ure) d(icundo) quinq(uennalis) / [---]VC[---]. CIL III 3004; CIL III 10026, místo nálezu Peruš, datace 151–300 n. l.

Sex(tus) Iu[li]us Sex(ti) f(ilius) / Ani(ensis) Silva[nus] Foro Iuli(i) / summus c[ur]at(or) c(ivium) R(omanorum) prov(inciae) Dalm(atiae) / suffragio [eorum] factus ex cent(urione) / leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) aed[il]is col(oniae) Claudiae Aequi ab / ordine primus [post col(oniam) deduct(am) creatus] / IIIvir i(ure) d(icundo) pont(ifex) [in col(onia) Salonitan(orum)] / in ag[ro] AGCE p(edes) [--- in fronte p(edes) ---] / h(oc) s(epulcrum) h(eredem) [n(on) s(quetur)]. CIL III 2733, místo nálezu Sinj, datace 42–100 n. l.

⁵⁴ BARTOŠEK, c. d., s. 140.

⁵⁵ JONES, c. d., díl 2, s. 725.

⁵⁶ *Tab. Heracl.* 20–82.

⁵⁷ *Lex Irni. 3A 19.*

vznikem této *coloniae* byl veterán Sextus Iulius Silvanus činný jako *summus curator* této předmunicipální organizace a následně působil coby *aedil* nově vzniklé *coloniae*.⁵⁸ Další edilové, patrně z kolonie Narona, jsou doloženi nápisem z obce Janjina datovaným lety 1–150 n. l.⁵⁹

Rozhodování hraničních sporů v provincii

Jednoznačně nejcennější poznatky o soudní agendě v provincii Dalmatia máme díky četným zachovalým nápisům, v nichž je zmínka o řešení hraničních sporů mezi municipii, případně i mezi domorodými obcemi (*civitas*). K dispozici máme celkem 21 takových nápisů, jejichž rozbořením lze dojít alespoň malého vhledu do fungování soudnictví v provincii, byť v jeho specifické převážně veřejnoprávní podobě.

V souladu se zaběhnutou praxí správce po vzniku provincie stanovil její vnitřní uspořádání v daných hranicích (*forma provinciae*).⁶⁰ V provincii Dalmatia máme doklad o tomto uspořádání za správce Dolabelly (*forma Dolabellina*).⁶¹ Lze tedy dovodit, že za správce Dolabelly, na samém úsvitu existence provincie,⁶² došlo k základnímu vymezení správních okrsků, resp. hranic mezi jednotlivými obcemi na území provincie. Toto základní vymezení se nadále opravovalo či zpřesňovalo individuálními právními akty, jak níže uvedeno.

Rozhodování o hranicích mezi jednotlivými samosprávnými jednotkami je třeba hodnotit jako rozhodování na pomezí výkonu soudnictví a administrativní správy a jak uvidíme při analýze dochovaných nápisů, je někdy obtížné vést tuto hranici přesně. Zároveň je však na místě zmínit notorietu, že v antice, stejně jako později ve středověku, nebyl kladen valný důraz na takové rozlišování, na rozdíl od moderního práva.

V dalším výkladu se pokusím dovodit pro jednotlivé kauzy, o který typ rozhodování se jednalo. Ve všech případech ani nepůjde o řešení sporu, nýbrž o prvotní vyměření hranic dle *forma Dolabellina*, resp. o pozdější hromadné přeměřování a nové ustanovení hranic z podnětu centrální moci. Najdeme i případ, kdy je zachycena mimosoudní dohoda stran o řešení sporu. Tam, kde má níže uvedené rozhodnutí podobu soudní jurisdikce, je třeba nastolit otázku, o jaký typ římského procesu se v každém konkrétním případě jedná, zda o proces formulový či kogniční.

Na počátku principátu v soukromých sporech ještě jednoznačně převažuje proces formulový, který byl pro spory římských občanů dokonce obligatorní. V provinciích však záhy nabývá vrchu proces kogniční, zejména pokud se jedná o pře mezi cizinci (*peregrini*).

⁵⁸ *Sex(tus) Iu(lius) Sex(ti) f(ilius)] / Ani(ensis) Silva[nus] Foro Iuli(i)] / summus c[ur]at(or) c(ivium) R(omanorum) prov(inciae) Dalm(atiae)] / suffragio [eorum factus ex cent(urione)] / leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) aed[il]is col(oniae) Claudiae Aequi ab] / ordine primus [post col(oniam) deduct(am) creatus] / IIIIvir i(ure) d(icundo) pont(ifex) [in col(onia) Salonitan(orum)] / in ag<ro> p(edes) [--- in fronte p(edes) ---] / h(oc) s(epulcrum) h(eredem) [n(on) s(quetur)]. CIL III 2733, místo nálezu Čitluk, datace 42–100 n. l.*

⁵⁹ [C]alvidiae P(ubli) f(iliae) / [Se]cundae ux(ori) piissimae / [- An]naeus P(ubli) f(ilius) Tro(mentina) Aper / [aed]ilis IIIIvir i(ure) d(icundo) et / [- An]naeo P(ubli) f(ilio) Tironi / [ae]d(ili) IIIIvir(o) i(ure) d(icundo) et / [- An]naeo P(ubli) f(ilio) Apro / et [sib]i et suis. CIL III 8451, místo nálezu Janjina, datace 1–150 n. l. WILKES, *Dalmatia*, s. 456.

⁶⁰ *Leg(at-) Aug(usti) pro pr[ae]tore] / [s]ecundum formam / Dolabellianam / restituit. ILJug 874, místo nálezu Benkovac, datace 117–138 n. l.*

⁶² P. Cornelius Dolabella P. f., konsulem v roce 10 n. l., funkční období správce provincie Dalmatia v letech 14–20. Jednalo se v pořadí o třetího správce nově ustanovené provincie.

Svěřené *imperium* správci provincie dovolovalo využít obou těchto procesních typů.⁶³ Jak uvidíme v dalším výkladu, nebyl proces kogniční v provinční správě opomíjeným institutem ani v době raného principátu.

Takřka všechny zachované nápisy lze najít na kamenných sloupech umístěných buď na nově ustanovené hranici, nebo v centrech dotčených měst. Většina rozhodnutí vznikla za juliovsko-claudiovské dynastie, i když existují i nápisy dokládající taková rozhodnutí v pozdější době.⁶⁴ Naprostá většina sporů se týká obcí – municipií – v oblasti Ravni Kotari (Liburnie) zhruba mezi řekami Krkou a Zrmanjou. Toto zjištění není překvapující, jelikož v daném prostoru se nacházelo celkem devět municipií (Corinium, Ansium, Nedinum, Sidrona, Asseria, Alveria, Varvaria, Scardona a Burnum) a nikde jinde v provincii nebyla taková hustota měst s municipálním statutem jako v dané oblasti.

Nápisy jsou níže řazeny v zásadě dle hlediska časového od nejstaršího k nejmladšímu. V prvním sledu se pojednává o nápisích z oblasti Ravni Kotari, kterých je většina. U těchto nápisů není vždy dodrženo chronologické řazení, nýbrž jsou k sobě primárně řazeny nápisy, které spolu věcně souvisí.

Pro větší přehlednost jsou nápisy číslovány (číslice je v závorce). Níže uvedený popis předmětných nápisů obsahuje u každé položky základní data jednotlivých kauz a stručný rozbor. Na konci pojednání se pak pokusím o určité zobecňující závěry.

(1) Půjdeme-li při výčtu rozhodnutí o hraničních sporech podle časové linie od nejstaršího k nejmladšímu, bude na místě začít u nápisu, který je umístěn v Zadarském muzeu, místem nálezu je obec Benkovac (Corinium).⁶⁵ Nápis vlastně pojednává o dvou rozhodnutích, která se týkala hranice mezi municipii Corinium a Nedinum (Nadin) v oblasti nazývané Ravni Kotari.

První část nápisu (končící slovem *Corienses*) referuje o rozhodnutí S. T. Gemina, velitele sedmé legie, který určil (*determinavit*) hranice mezi těmito obcemi za správce Dolabelly. Otázkou je, zda se jedná o hraniční spor nebo administrativní úkon při prvotním vytyčování hranic za tohoto správce. Jelikož jmenovaný velitel není nazýván soudcem (*iudex datus*), ani žádná další slova v první části nápisu nic o řešení sporu nezmiňují (na rozdíl od druhé části nápisu týkající se řešení pozdější pře) a dále s přihlédnutím k faktu, že nelze důvodně předpokládat hraniční spor tak krátce po prvotním určení hranic, klonil bych se spíše k závěru, že zde o řešení sporu nešlo.

V této souvislosti je třeba upozornit na nápis 4, který je v podstatě klonem tohoto nápisu (hranice určuje i stejný velitel). Sloveso *determinare*, které je v obou nápisích použito nám do věci více světla nevnese, jelikož v nápisích 16 a 21 je použito pro rozhodnutí soudců řešících jednoznačně věc spornou.

⁶³ GALSTERER, H. The administration of justice. In: BOWMAN, A. – CHAMPLIN, E. – LINTOTT, A. (ed.). *The Cambridge ancient history*. 2. přeprac. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, díl X, s. 404, 405.

⁶⁴ WILKES, *Dalmatia*, s. 456.

⁶⁵ *Ex edictu(!) P(ubli) Cor(neli) Dolabel(la)e le[g(ati)] / pro pr(aetore) determin[avit] / S(purius?) Titius Geminus / pri(nceps) posterior leg(ionis) / VII inter Neditas / et Corinienses / restituti iussu A(uli) / Duceni Gemini / leg(ati) Augusti pr(o) p[r(aetore)] / per A(ulum) Resium [M]a(ximum) l(centurionem) leg(ionis) XI / C(laudiae) p(iae) f(idelis) pr(incipem) posterior(em) / et Q(uintum) Aebutium / Liberalem (h) astat(um) / posteriore(m) leg(ionis) / eiusdem*. CIL III 9973, místo nálezu Benkovac, datace 63–68 n. l.

Pro titul, jímž byl S. T. Geminus pověřen svým úkolem, nápis používá nápis slovo edikt (*ex edictu*).⁶⁶ V nápisích 4, 6, 7, 8 a 10 se setkáváme v analogické situaci se slovem dekret (*ex decreto*). Všechny tyto nápisy se týkají správce Dolabelly. Za těchto okolností mám za to, že ediktem zde není myšlen provinční edikt jako akt normativní, nýbrž individuální rozhodnutí správce, který pověřoval určitou osobu vykonáním nějakého úkolu a tím mu propůjčoval i potřebnou pravomoc.

Druhá část nápisu se týká pozdější soudní pře mezi těmito obcemi, kterou vyřešil svým rozhodnutím správce provincie A. Ducenius Geminus,⁶⁷ prostřednictvím dvou velitelů legie XI C. p. f. (*iussu legati per*). Obdobná slova nacházíme ještě v nápisích 2, 13 a 14, přičemž v žádném z nich nejsou tyto činovníci titulováni (v nápisu 13 navíc nejsou osoby spolupůsobící jmenovány vůbec). Nelze tedy s určitostí říci, že působili coby *iudices dati*, i když je to, s ohledem na jiné nápisy, pravděpodobné. V každém případě jednalo-li se o řešení sporu a nikoliv o znovuvyměření hranic z moci úřední, byla tato pře řešena v procesu *cognitio extraordinaria*.

(2) Dalším záznamem o řešení stejného hraničního sporu mezi obcemi Corinium a Nedinum je nápis nalezený v obci Novihrad na území municipia Corinium.⁶⁸ Jedná se o totožné rozhodnutí jako v nápisu 1, část druhá. Totožné jsou obce, o jejichž hranice jde, stejný je správce i oba soudci. Z použitých slov *finis inter Neditas et Corinienses directus mensuris actis*⁶⁹ je patrné, že se jedná o úpravu již dříve stanovené hranice, přičemž podkladem pro tuto opravu bylo měření v terénu. Souvislost s předchozím nápisem je dána i použitými slovy pro způsob rozhodnutí (*iussu legati per*). Pokud šlo o řešení sporu, pak se jednalo o proces kogniční.

(3) Tím se dostáváme k poslednímu nápisu zachycujícímu rozhodování hraničních sporů mezi těmito dvěma obcemi. Jedná se o nápis, který časově předchází oba předchozí. Nápis pochází z funkčního období správce L. Volusia Saturnina,⁷⁰ místo nálezu Obrovac (Corinium).⁷¹ Datace nápisu dle Heidelberg Database je mezi roky 37–41 n. l., tedy v období vlády císaře Caliguly, který je na nápisu jmenován. Z pověření správce provincie jako *iudex datus* rozhoduje hraniční spor mezi municipii Corinium a Nedinum jeden centurion sedmé legie. Obec Nedinum je na nápisu přímo jmenována. To, že druhou stranou sporu bylo municipium Corinium, lze dovodit z místa nálezu. Obec Obrovac se totiž nachází v teritoriu, které náleželo k předmětnému municipiu. Poprvé se setkáváme s titulem *iudex datus*, z něhož lze dovodit, že šlo o soudní pře a tato se rozhodovala v procesu kogničním.

Ze slov *ex conventione* nelze podle mého názoru usuzovat na to, že spor byl urovnán smírem (jako je tomu u nápisů 5 a 9), nýbrž že soudce byl jmenován se souhlasem stran

⁶⁶ Jedná se o ortografickou chybu, gramaticky správně by mělo být *ex edicto*.

⁶⁷ A. Ducenius Geminus, konsulem v roce cca 56/7 n. l., funkční období správce provincie Dalmatia v letech cca 63–67 n. l.

⁶⁸ *Fin[i]s inter Neditas et Corinienses / directus mensuris actis iussu / [A(uli) Du]ceni Gemini leg(ati) per A(ulum) Resium / Maximum l(centurionem) leg(ionis) XI principem / posteriorem co(ho)[r(tis)] I et per [Q(uitum)] A[e]butium / Liberalem l(centurionem) eiusdem leg(ionis) (h)astatum / posteriorem c(o) hor(tis) I. CIL III 2883, místo nálezu Novi Grad, datace 63–68 n. l.*

⁶⁹ „Hranice mezi obcemi Nedinum a Corinium byla opravena po provedeném měření.“

⁷⁰ L. Volusius Saturninus L. f., konsulem v roce 3 n. l., funkční období správce provincie Dalmatia před r. 29 do cca 40 n. l.

⁷¹ -----Jnus Laco / [cent(urio)?] leg(ionis) VII iudex / [--- datu]s ex convent[ione eo]r(um) ab L(ucio) Volus[io] / Saturnino le[g(ato)] / [p]ro pr(aetore) C(ai) Caesar[is] / [A]ugusti Germ[a]/[ni]ci inter Ned[i] / [tas et] ----- CIL III 2882, místo nálezu Benkovac, datace 37–41 n. l.

(*iudex datus ex conventione ab L. V. Saturnino legato...*). S obdobným případem se setkáváme i u nápisu 11.

Obec Corinium figuruje i na dalších nápisech ohledně hraničních sporů. Jedná se o určování hranic s dalšími sousedy. Toto zjištění není překvapivé, vezmeme-li v úvahu, že municipium Corinium bylo obklopeno pěti municipii na rozlohou poměrně nevelkém území a lze tedy předpokládat, že s nimi mělo společnou hranici.

(4) Tento nápis z Benkovace (Corinium) publikovaný v roce 2003 hovoří o hraničním sporu mezi obcemi Corinium a Asseria (Benkovac).⁷² Obě obce jsou na nápisu jmenovány, o stranách sporu tedy nemůže být pochyb. Rozhodnutí je opět přijato za správce Dolabelly, tedy v letech 14–20 n. l.

Tento nápis úzce souvisí s nápisem 1, resp. jeho první částí. Hranice určoval (*determinavit*) též jeden velitel sedmé legie (pokud je v jednom z těchto nápisů ortografická chyba u jména tohoto činovníka, pak se jednalo dokonce o totožnou osobu), jmenován byl *ex decreto* správce provincie, kterým byl, jako v prvním případě, P. C. Dolabella. Jako u nápisu 1 je na zvážení, zda se jednalo o úkon při prvotní parcelaci (*forma Dolabellina*) provincie nebo o soudní při řešenou v procesu kogničním.

(5) Nápis nalezený v Obrovaci (Ansiu)⁷³ řeší hranice mezi municipii Corinium a Ansiu (Cvijina Gradina, Obrovac). V mnoha ohledech se podobá rozhodnutí dle nápisu 2. Toto rozhodnutí taktéž učinil správce provincie, již shora zmiňovaný A. Ducenius Geminus (*iussu ... legati*), po měření v terénu (*mensuris actis*), i zde se hovoří o opravě již existující hranice (*finis ... derectus*). Není zde zmínka o soudcích, kteří by spolupůsobili v tomto rozhodovacím procesu, ačkoliv jejich spolupůsobení lze předpokládat, už proto, že probíhalo měření v terénu, které jistě nezajišťoval sám správce. Tito činovníci mohli být jmenováni v nějaké chybějící části nápisu.

Je otázkou, jak vykládat slova *secundum conventionem utriusque partis* na nápisu uvedená. Wilkes slovní spojení *secundum conventionem* překládá „after a second meeting“,⁷⁴ mám však za to, že přílehavější překlad je „podle ujednání (dohody) obou stran“. Se slovem *conventio* se setkáváme též na nápisech 3, 11 a 9. Zatímco u nápisu 9 jde o dohodu stran o meritu sporu, na nápisech 3 a 11 se dohoda stran vztahuje podle mého mínění k osobě soudců. Na předmětném nápisu 5 by však takový výklad byl obtížný i za předpokladu, že na úplném textu nápisu byl nějaký soudce jmenován. Věta *finis ... derectus (est) secundum conventionem utriusque partis* je vnitřně konzistentní a stěží si lze představit navázání slov *secundum conventionem* na jiné větné členy. Vše tedy nasvědčuje tomu, že se zde skutečně zmiňuje dohoda stran ve věci, která se navíc stvrzuje rozhodnutím správce.

Stejně jako u nápisů 1, druhá část a 2 může vést předmětný nápis k úvaze, že za tohoto správce byly hranice mezi municipii v oblasti Ravni Kotari řešeny nově, komplexně a že podnět k překreslování hranic vycházel z centra, nikoliv od obcí samotných. Pokud je však tato úvaha mylná a jednalo se o řešení sporu, byl tento řešen v procesu kogničním.

⁷² Ex [dec(reto) P(ubli) Corn(eli)] / Dol(abellae) leg(ati) pr(o) [pr(aetore)] / det(erminavit) C(aius) Titius / Geminus I(centurio) [---?] / leg(ionis) VII inte[r] / Asser(iates) et C(or)nienses]. AE 2003, 1332, místo nálezu Obrovac, datace 14–20 n. l.

⁷³ ---? / [finis] inter Ansi[enses](?) [et] / [Co]rniens(es) secundum / [c]onventionem utriusque partis derectus mensu[ris] actis iussu A(uli) Duceni / [Gem]ini leg(ati) Aug(usti) pro pr(aetore). AE 1910, 79; ILJug 2865; ILS 9378, místo nálezu Obrovac, datace 63–67 n. l.

⁷⁴ WILKES, *Dalmatia*, s. 458.

(6) Další nápis z Benkovace (Corinium) je torzem.⁷⁵ Z nápisu se s jistotou dozvídáme pouze to, že se jednalo o vymezení hranice mezi nějakými obcemi v provincii (*finis inter*) za správce Dolabely. Mohlo se jednat o úkon při prvotním vymezení hranic v provincii nebo o řešení hraničního sporu. Z místa nálezu lze důvodně předpokládat, že jednou stranou sporu bylo municipium Corinium a druhou stranou byla s nejvyšší pravděpodobností obec Nedinum nebo Asseria.⁷⁶

K výše uvedeným šesti nápisům je třeba ještě doplnit základní data vzniku předmětých municipií. Dle závěrů Wilkese obec Corinium se stala municipiem za vlády Augusta, tedy do roku 14 n. l., zatímco Nedinum nejdříve za vlády Tiberia, ev. až za Claudia (tedy v období 14–54 n. l.). Asseria nabyla tento status až za vlády císaře Claudia (41–54 n. l.).⁷⁷ Poslední spor (3) mezi obcemi Corinium a Nedinum se tedy řešil v době, kdy s jistotou obě obce měly již municipální status (za císaře Nerona). V prvním případě (1) (za císaře Augusta či Tiberia) a v případě druhém (2) (za císaře Caliguly) to s jistotou (relativní) platí pouze pro Corinium. Nicméně není vyloučeno, že tento status za správce Dolabely mělo již i Nedinum (nástup Dolabelly do funkce správce se kryje s nástupem Tiberia na trůn). Tomu nahrává i fakt, že obě obce přímo sousedí v prostoru, kde byla vysoká koncentrace obyvatelstva a obcí. Jeví se jako logické, že určování hranic souvisí právě s udělením municipálního statusu oběma obcím. Tato úvaha však selhává v případě sporu (4) mezi obcemi Corinium a Asseria (za správce Dolabelly 14–20 n. l.), kdy dle shora uvedené datace J. J. Wilkese byla Asseria ještě značně vzdálena od municipálního statusu. Poslední dotčené municipium Ansium (5) vzniklo za juliovsko-claudiovské dynastie. Bližší určení není na základě dosavadních poznatků možné.

(7 a 8) J. J. Wilkesovi nebyly známy (stejně jako nápis 4) dva nápisy publikované v roce 1995, místo nálezu Rastovac, Bljušćevica-Straža u Trogiru, datace dle HID 14–30 n. l.⁷⁸ Jelikož ve věci rozhodoval správce Dolabella, bylo by na místě posunout *terminus post quem non* na rok 20 n. l. Zjevně se jedná o torza původních nápisů, a tudíž se nedozvídáme, zda se jednalo o spor či spíše o administrativní rozhodnutí správce provincie související se stanovením vnitřního územního uspořádání provincie (*forma Dolabellina*). Neobvyklé je označení předmětu rozhodnutím *finis novus saltus territorii*, které se na jiných nápisech nevyskytuje.⁷⁹

Ať už se jednalo o agendu spornou či nikoliv, nápisy se týkají určení hranic území kmenů Tariotů, tedy hranic jejich *civitatis*. Jednalo se o nové určení těchto hranic, to znamená úpravu stavu již jednou definovaného. O tomto kmeni se zmiňuje Plinius st., který jmenuje též jejich *castellum Tariona*.⁸⁰ Toto území se nacházelo na pobřeží přibližně mezi městy

⁷⁵ [E]x dec[re]to / [P]ublii Corne[li] Do[labell]ae leg[ati] pro pr[ae]tore / finis int[er] --- / [---] III[---] / [---]. AE 1910, 80; ILJug 2872, místo nálezu Benkovac, datace 14–20 n. l.

⁷⁶ Wilkes uvádí, že pravděpodobně jde o spor mezi obcemi Corinium a Nedinum. S ohledem na nápis AE 2003, 1332 (spor mezi Corinium a Asseria), který Wilkesovi nemohl být znám, je však stejně pravděpodobné, že druhou stranou sporu mohlo být jak Nedinum, tak Asseria. WILKES, Dalmatia, s. 257.

⁷⁷ WILKES, Dalmatia, s. 492.

⁷⁸ F[inis] n[ovus] sal[tus] te[rritorii] Tar[iotarum] / ex de[cre]to P[ublii] Cor[neli] Dol[abell]ae / [---] pro [---]. AE 1995, 1229, místo nálezu Rastovac – Bljušćevica-Straža, datace 14–30 n. l.

Sal[tus] te[rritorii] Ta[iotarum] ex de[cre]to Dol[abell]ae leg[ati]. AE 1995, 1230, místo nálezu Rastovac – Bljušćevica-Straža, datace 14–30 n. l.

⁷⁹ Podst. jm. *saltus* (zde v genitivu sing.) může znamenat průsmyk, sráz, stráž, údolí, rokle, les, hvozd, ale také pastvinu. *Latinsko-český slovník*. Praha: SPN, 1957.

⁸⁰ ... dein Tariotarum antiqva regio et castellum Tariona... Plin. HN 3, 141. „Dále pak staré království Tariotů a pevnost Tariona...“

Šibenik a Trogir. Jednalo se o část kmene Delmatů, přičemž před římským ovládnutím Dalmácie nelze hovořit o státní formě jeho života a zmiňované *castellum Tariona* bylo spíše pevností než městským centrem.⁸¹ Není zřejmé, v jakém směru se hranice předmětným rozhodnutím vymezovaly, jisté je, že ne směrem jižním a západním, kde hranici tvořilo mořské pobřeží. Směrem východním bylo území *coloniae Salonae* – hlavního města provincie – a na sever leželo město Rider, nástupce Delminia coby centra Delmatů (pozdější flaviovské municipium) a zde tedy s kmenem Tarionů sousedila jiná delmatská *civitas*.

Z funkčního období správce Dolabelly se zachovaly ještě dva nápisy urovnávající spory mezi domorodými obcemi.

(9) První nápis, který stvrzuje smírné vyřešení sporu o přístup k vodě mezi obcemi Ortoplinů a Parentinů (příslušejících ke kmeni Iapodů), byl nalezen v obci Jablanac u Senje a jeho datace dle HID je 101–200 n. l.⁸² J. J. Wilkes jej řadí mezi nápisy z doby správce Dolabelly,⁸³ což by datace dle HID vylučovala. Najít přesvědčivé argumenty pro správnost jedné z datací je obtížné a tuto otázku nechávám otevřenou.

Nápis je zajímavý z pohledu jeho možné právní interpretace jako stvrzení soukromoprávní dohody. Nápis je sice zjevně neúplný, nicméně nic v zachovalém textu nenaznačuje, že by v rámci urovnání sporu figurovala státní moc. Nelze tedy vyloučit, že jde o zachycení soukromoprávní dohody bez jejího posvěcení správcem provincie. S ohledem na to, že šlo patrně jen o parciální úpravu hranice, spíše o její vyjasnění a účelem dohody bylo zabezpečit přístup obou obcí k vodě, jeví se takové vysvětlení jako poměrně logické.

(10) Druhý nápis týkající se obce Ortoplinů byl nalezen taktéž v obci Jablanac u Senje a jeho datace dle HID je 14–50 n. l.⁸⁴ S ohledem na funkční období správce provincie Dolabelly je třeba datum rozhodnutí posunout nejpozději do roku 20 n. l. Obec Begů (J. J. Wilkes ji označuje jako „Beci“) stejně jako Ortoplinů již v dané době musela příslušet ke kmeni Liburnů. Z textu tohoto torzovitého nápisu, který je obdobou nápisu 6, se mnoho nedovídáme. Šlo o vymezení hranice mezi uvedenými obcemi, přičemž nelze určit, zda se jednalo o spor či prvotní vyměřování hranic v provincii.

(11 a 12) Dvě rozhodnutí ohledně hranic jsou známa z nápisů nalezených mezi řekou Krka a pevností Promona.⁸⁵ Obě rozhodnutí byla vydána za správce L. Volusia Saturnia, zmíněného již shora v nápisu 3.

Ani na jednom nápisu nejsou jmenovány obce, jejichž území se spor týkal. S ohledem na místo nálezů však lze předpokládat, že na jedné straně sporu byla vždy obec Varvarinů, která nabyla statusu municipia za vlády císaře Tiberia.⁸⁶ Pokus o určení druhé strany sporu by byl za hranicí přípustné spekulace. Datace nápisů je dle HID mezi lety 37–41 n. l., což

⁸¹ WILKES, *Dalmatia*, s. 184, 330.

⁸² *Ex conventione finis / inter Ortoplinos et Parentinos aditus ad aquam / vivam Ortoplinis pas(s)us / D latus I.* CIL III 15053, místo nálezů Jablanac, datace 101–200 n. l.

⁸³ WILKES, *Dalmatia*, s. 201 a násl., a 457.

⁸⁴ *Ex dec[re]to] / P[ubli] Cornel[i] / Do[[l]]label(l)ae / leg(ati) pr(o) pr(aetore) A[ug]ust(i)] / [[----]] / int(er) Begos et Ortoplin(os)].* ILJug 919, místo nálezů Jablanac, datace 14–50 n. l.

⁸⁵ *--?] / [- Vib]ullius T[---] / [le]g(ionis) VII et L(ucius) Sal[vi]/[us] M(arci) Sueto ce[n]t[uriones] leg(ionis) X[I] / [iu]dices dati ex / [co]nventione a / [L(ucio) V]olusio Satur[n]ino leg(ato) pro pr(aetore) / [C(ai)] Caesaris Aug(usti) / [Ger]manici inter / [---] RV[---].* CIL III 9832, místo nálezů Promina, datace 37–41 n. l.

[L(ucio)] Volus[io] / [Satu]rnino [leg(ato)] / [pr(o)] pr(aetore) C(ai) C[aes]aris] / [Aug(usti) G]erm[anici]. CIL III 9833, místo nálezů Promina, datace 37–41 n. l.

⁸⁶ WILKES, *Dalmatia*, s. 492.

by znamenalo, že rozhodnutí byla vydána až poté, co se Varvaria stala municipiem (Tiberius zemřel v roce 37 n. l.).

Z druhého nápisu, zjevně torzovitého, nelze vyčíst v podstatě nic, nicméně z místa nálezů, datace a patrné souvislosti s nápisem č. 11 lze s vysokou mírou pravděpodobnosti dovozovat, že se též jedná o hraniční kámen s nápisem ohledně rozhodnutí hraničního sporu. Zachovaný text je doslova shodný se střední částí nápisu č. 11. Na souvislost nápisu se sporem o hranice usuzoval i J. J. Wilkes, a to patrně ze stejných důvodů.⁸⁷

Text prvního nápisu (též neúplný) sice nehovoří explicitně o hraničním sporu, slovo *inter* na konci dochovaného textu ovšem jasně naznačuje, jak původní nápis pokračoval. Ze srovnání s ostatními nápisy je více než pravděpodobné, že následoval výčet obcí, jejichž sporné hranice se určují. Cenné na tomto nápisu je naopak to, že jasně označuje dva ve věci činné soudce coby *iudices dati*. Díky tomu můžeme uzavřít, že šlo o soudní spor řešený v procesu kogničním. Oba soudci, jmenovaní *ex conventione* účastníků sporu, byli důstojníky v provincii přítomné legie, což je pro daný typ sporu typické.

(13) Za téhož správce provincie padlo rozhodnutí v hraničním sporu dvou menších domorodých obcí z kmene Delmatů. Jednalo se o obce Onastinů (Omiš) a Nerastinů (Jesenice), které se nacházely v přímoří jihovýchodně od Salony.⁸⁸

J. J. Wilkes uvádí, že tento spor rozhodl sám správce provincie L. Volusius Saturninus poté, co vyslechl důkazy („hearing of evidence“) a dále uvádí, že žádný *iudex* v dané věci nepůsobil, pouze pověřený zástupce správce vytyčil hranice.⁸⁹ Vychází přitom z překladu slovního spojení *consilio adhibito* jako „hearing of evidence“.

Tento překlad a z toho vyvozované závěry se mi jeví přinejmenším jako sporné. Latinské slovo *consilium* může mít více významů (základní význam je „radění se, rada, porada, poradní sbor“),⁹⁰ sotva jej však lze překládat slovem „důkaz“. U citovaného slovníkového hesla můžeme nalézt přímo překlad slovního spojení *nulli consilio adhibere*, a to jako „nepozvati, nepřibrati k žádné poradě“. Máme-li tedy v textu nápisu *iis athibito consilio*, je podle mého mínění přílehavější překládat tuto pasáž jako „poté, co přizval k té poradě“ než „poté, co vyslechl důkazy“. Otázkou zůstává, koho správce k poradě přizval, zda strany či právě pověřeného L. T. Secunda, který vytyčil hranice (*terminos posuit*). Kloním se k tomu, že nápis má na mysli sporné strany. Uvádět tuto skutečnost v případě pověřeného činovníka by mi přišlo jako nadbytečné, jelikož poradu mezi ním a správcem je třeba předpokládat v každém případě. Navíc zde lze spatřovat jistou podobnost s nápisem 5, kdy také rozhodoval správce za součinnosti stran. Každopádně se jedná o rozhodnutí v procesu kogničním.

(14) Další z nápisů zmiňuje spor o hranice pozemků mezi obcí Onastinů (jako v předěšlém nápisu) a Pituntinů (Podstrana).⁹¹ Datace nápisu v HID je mezi lety 41–54 n. l. Jelikož

⁸⁷ WILKES, *Dalmatia*, s. 217.

⁸⁸ *L(ucius) Trebius / Secundus pr(ae)fectus castr(orum) inter / Onastinos et / Narestinos ter(ri)minos pos(uit) ius / su L(uci) Volusi Satu(r)ni leg(ati) pro pr(a)etore C(ai) [[C[ae]]]/[[s[ar]is A[ugusti]]] / [[G[erm]anici]] ex / senten(t)ia quam i(i)s athi-ito(!) consilio dixit. CIL III 8472, místo nálezů Dugi Rat, datace 37–41 n. l.*

⁸⁹ WILKES, *Dalmatia*, s. 457.

⁹⁰ *Latinsko-český slovník*. Praha: SPN, 1957.

⁹¹ *[--- i]nter Ner[a]/[sti]nos et Pituntinos termini r[ec]/[o]gniti et restitu[ti] a / [P]isone leg(ato) pro pr(a)etore / [Ti(beri)] Claudi Caesaris [Aug(usti)] / Germanici per C(a)ium Ma[r]tium Maternum ((centurionem) leg(ionis) / VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) quos L(ucius) Volus[ius] Saturninus leg(atus) pro] / [pr(a)etore] statuendos? curaverat]. CIL III 12794, místo nálezů Omiš, datace 41–54 n. l.*

víme, že rozhodnutí bylo přijato za správce L. C. Pisona, přidržím se datování vymezeného dobou výkonu jeho funkce (43–46, ev. 50 n. l.).⁹²

Jedná se opět o standardní kogniční proces, kdy rozhoduje správce prostřednictvím pověřené osoby (*a legato per*), centuriona sedmé legie, který pravděpodobně působil jako *iudex datus* pověřený správcem provincie, i když z nápisu se to explicitně nepodává.

Nápis zmiňuje i předchozí rozhodnutí o hranicích těchto obcí, které bylo vydáno již za správce L. V. Saturnina. Rozhodnutí správce Pisona tedy bylo úpravou či zpřesněním předchozího rozhodnutí o hranicích těchto obcí (*termini recogniti et restituti*), které bylo učiněno několik málo let před tím.

(15) Další nápis řeší hraniční spor mezi obcemi Sidrona (Medvidja) a Asseria (Benkovac).⁹³ Datace nápisu dle HID je 42–69 n. l., místo nálezu Benkovac - Bruška. J. J. Wilkes správně poukazuje na souvislost s nápisem 2. Tato souvislost spočívá v tom, že spor rozhodoval stejný soudce jako ve sporu dle nápisu 2, kde rozhodoval ve dvojici. Nelze z toho však podle mého mínění automaticky dovozovat, že k tomu došlo i za stejného správce, jako to činí J. J. Wilkes, který nápis řadí do období, kdy správcem provincie byl A. Duce-nius Geminus, zmíněný již shora v nápisech 1 a 5.

Z torzovitého nápisu můžeme přesvědčivě dovodit, že šlo o hraniční spor (*inter ... definit*). Co jiného by určoval či vymezoval jmenovaný Q. A. Liberalis než hranice mezi obcemi? Šlo tedy o hraniční spor, který se rozhodoval opět v procesu *cognitio extraordinaria*.

(16) Další spor o hranice, tentokrát mezi municipii Asseria a Alveria, proběhl za správce Pompeia Silvana.⁹⁴ S nejvyšší pravděpodobností šlo o spor hraniční (spor mezi sousedními obcemi, použité sloveso *determinare*).⁹⁵

Způsob řešení sporu se odlišuje od dosud diskutovaných nápisů v několika směrech. Jednak spor nerozhodovali vojenští velitelé, nýbrž coby *iudices dati* byly jmenovány civilní osoby, pravděpodobně z řad městské nobility jiných než sporem dotčených měst. Neobvyklý je i počet čtyř soudců. Dosud jsme se setkali s případy, kdy rozhodoval jeden či dva soudci. Nová jsou i slova *per sententiam (suam) determinaverunt*, která naznačují, že soudci ve věci, po jejím prošetření, sami rozhodli, přičemž správce do rozhodování nijak nezasahoval. Nelze přehlédnout věcnou souvislost s nápisem 19, kdy též rozhodovala ve věci civilní osoba, a to vlastním rozsudkem na základě pověření správcem (*ut diceret sententiam*).

Tento proces by tedy mohl být svojí formou považován za proces formulový, byť ne vedený v jeho čisté formě. Proti tomu však hovoří fakt, že soudci jsou v nápisu výslovně nazýváni jako *iudices dati*. Důvodem pro jmenování civilních osob za soudce na místo tradičních legionářů může být to, že v předmětné době provincii opouštěla legie IX (legie VII již odešla dříve), která sice byla nahrazena legií IV, setrvávší až do roku 86 n. l., nicméně se

⁹² (L. Calpurnius?) Piso (Cn. f.), konsulem v roce 27 n. l., funkční období správce provincie Dalmatia po roce 43 n. l.

⁹³ [-----](?) / [-----] / [---] Caesaris Au[g(usti) ---] / inter Sidrinos et / Asseriatos Q(uintus) Aebulius Liberalis l(centurio) leg(ionis) / XI definit. AE 1905, 164; ILJug 2845; ILS 9379, místo nálezu Benkovac, datace 42–69 n. l.

⁹⁴ M. Pompeius Silvanus, konsulem v roce 45 n. l., funkční období správce provincie Dalmatia v letech 67–70 n. l.

⁹⁵ [Ti(berius)] Claudius Epetinus / C(aius) Avillius Clemens / L(ucius) Coelius Capella P(ublius) / Raecius Libo P(ublius) Valerius / Secundus iudices dati a M(arco) Pom[peio] / Silvano leg(ato) Aug(usti) pro praetore inter r(em) p(ublicam) / Asseriatum et inter rem p(ublicam) Alve[ritarum] / in re praesenti per sententiam [suam] / determinaverunt. AE 2003, 1333, místo nálezu Benkovac, datace 69–70 n. l.

mohlo jednat o určité *interregnum*, kdy si objektivní okolnosti vynutily takovéto opatření. To, že praxe povolávání vojenských velitelů k rozhodování hraničních sporů nevyzimizedla, dokládá o něco pozdější nápis 17.

(17) Nápis nalezený v Zadaru a datovaný v HID lety 70–79 n. l.⁹⁶ nám neříká explicitně, že jde o spor o hranice, je to nicméně pravděpodobné. Spor rozhoduje vojenský velitel IV legie coby *iudex datus*. J. J. Wilkes dovozuje (ze slov *ex auctoritate imperatoris*), že při řešení sporu byl činný přímo císař Vespasiánus, který soudce jmenoval namísto správce Pegasa.⁹⁷ Takový výklad se mi jeví jako odvážný a spíše mám za to, že se slova *ex auctoritate imperatoris* vztahují na vojenskou funkci C. P. Firma (*tribunus militum*) než k samotné osobě soudce v dané kauze. Tomuto výkladu nahrává i použitá ablativní spojka a v témže pádovém tvaru uvedené jméno správce (*a Lucio Plocio Pegaso*), které jasně naznačují jmenování soudce ze strany správce, jak ostatně bylo zvykem. O kogničním charakteru daného procesu sotva může být sporu.

Následují dva nápisy, které řeší hranice mezi domorodými obcemi.

(18) Za správce L. Arruntia Camilla Scriboniana⁹⁸ byl řešen spor mezi obcemi Sapuatů a Lamatinů, kdy tyto obce náležely buď ke kmenu Ditionů nebo Maezaeiů.⁹⁹ Nápis byl nalezen ve městě Jajce a je datován v HID lety 40–41 n. l. Spor řeší z pověření správce provincie jeden centurion coby *iudex datus* (*iudicem dedit*). Za pozornost stojí použité slovní spojení ... *ut fines regeret et terminos poneret*,¹⁰⁰ se kterým se na jiných nápisech neseťkáváme. Spornost je v tomto případě jasně vyjádřena slovesem *regere*, které znamená obnovu porušeného stavu. Charakter procesu je nepochybně *cognitio extraordinaria*.

(19) Druhým nápisem řešícím hraniční při domorodých obci je nápis nalezený v obci Vrlika.¹⁰¹ Datace dle HID je v rozmezí 1–150 n. l. Správce Bassus je znám pouze z tohoto nápisu a nelze tuto osobu s jistotou ztotožnit ani za pomoci prosopografie, J. J. Wilkes jej řadí do přehledu správců provincie pod pořadovým číslem 40, ale uvádí ho mezi správci nejasné datace a u tohoto správce dodává „no ready identification“.¹⁰²

Spor byl mezi dvěma obcemi přináležejícími ke kmenu Delmatů. Správce Bassus, dle předmětného nápisu, pověřil ve věci sporu o hranice (*in negotio finali*) jistého C. P. Maxima, aby rozhodl v tomto sporu (*C. P. Maximum iudicare iussit*). Rovněž mu nařídil (*praecipit*), aby vynesl rozsudek (*ut diceret sententiam*) o meznících, které mají být postaveny, resp. umístěny (*de ponendis terminis*). Zajímavá jsou jednak některá použitá slova a slovní spojení, která se v jiných nápisech nevyskytují, jednak i to, že soudce není vojenským

⁹⁶ *C(aius) Petillius Firm[us] / trib(unus) mil(itum) leg(ionis) IIII F(laviae) [f(elicis)] / ex auctoritate / Imp(eratoris) Vespasian[i] / iudex datus a [L(ucio)?] / [Plo?]t[io] Pegaso [leg(ato) pr(o) pr(aetore)] / [Imp(eratoris)] Vespasian[i] Aug(usti)] / [-----]. AE 1983, 744; ILJug 945, místo nálezu Zadar, datace 70–79 n. l.*

⁹⁷ WILKES, *Dalmatia*, s. 458.

⁹⁸ L. Arruntius M. Camillus Scribonianus, konsulem v roce 32 n. l., funkční období správce provincie Dalmatia v letech 40–42 n. l.

⁹⁹ *L(ucius) Arruntius / Cami[ll]us Scrib[on]ia[n]us le[g(atus)] pro / pr(aetore) C(ai) [C]ae[s]aris Aug(usti) / Germanici iudicem / dedit M(anium) Coelium [(centurionem)] / leg(ionis) VII inter Sapuates / e[st] La[m]atinos(?) ut fines / [reg]eret et termin[os] po[n]eret). CIL III 9864a, místo nálezu Jajce, datace 40–41 n. l.*

¹⁰⁰ „... aby vrátil zpět hranice a umístil na ně mezníky.“

¹⁰¹ -----? / [---]V[---] / [---]s Bassus [---] / inter Barizani[ates] et / Lizaviates in nego[tio] / finali C(aium) Plotium Ma[xi]mum iudicare iussit / [---]a p[ra]ecepit ut / [diceret se]ntentiam / [de ponendis ter]minis. ILJug 758, místo nálezu Vrlika, datace 1–150 n. l.

¹⁰² WILKES, *Dalmatia*, s. 449.

velitelem a není ani označen coby *iudex datus*. Navíc jeho pověření ze strany správce není pouze k přípravě rozhodnutí, ale přímo k vynesení rozsudku. To vše vede k úvaze, zda se v daném případě nejedná o příklad sporu řešeného v procesu formulovém.

(20) Nápis pocházející z období vlády císaře Trajána je administrativním úkonem, a nikoli soudním rozhodnutím.¹⁰³ Císařský prokurátor určil hranice (umístil mezníky) mezi vojenským prostorem v Burnumu a lesními pozemky. Není zde ani zmínka o pověření ze strany správce provincie a lze předpokládat, že prokurátor byl činný na základě vlastní moci svěřené mu císařem. Místem nálezu je obec Biskupija u Kninu, datace dle HID je mezi lety 88–96 n. l.

Jak uvádí J. J. Wilkes, nejednalo se patrně o ojedinelou akci, když stát se snažil udržet kontrolu nad vojenskými pozemky, a to i v době, kdy už zde nebyly umístěné žádné legie. Taková půda mohla být využita k usazení legionářů nebo k založení nové *coloniae*, jako tomu bylo patrně v případě založení kolonie Aequum, která se nacházela v blízkosti vojenské stanice Tilverium.¹⁰⁴ Zde se jednalo nepochybně o prokurátora spadajícího pod *res privata*, kam patřila správa nemovitého státního majetku.

(21) Posledním nápisem z kategorie hraničních sporů je poměrně pozdní nápis nalezený v oblasti u obce Glamoč.¹⁰⁵ Datace nápisu dle HID je mezi lety 281–284 n. l. Z nápisu se dozvídáme, že *iudex datus*, jehož jméno se nezachovalo, určil hranice mezi obcemi Slavium (Glamoč) a Stridon (umístění sporné, snad Bosansko Grahovo). Správcem provincie, který ho ustanovil do funkce, byl pozdější císař Constantius. V této době již sotva lze uvažovat o jiném typu procesu než *cognitio extraordinaria*.

Z rozboru shora uvedených nápisů je možné učinit následující závěry. V první řadě lze na základě provedeného výzkumu uzavřít, že s výjimkou nápisů 9 (mimosoudní dohoda), 19 (možný proces formulový) a 20 (rozhodnutí fiskálního prokurátora) jde vždy o rozhodnutí správce, resp. jeho pomocníků, ať už administrativní povahy (prvotní vyměřování hranic, jejich revize) či soudní (řešení hraničních sporů). Soudní pře jsou rozhodovány (s možnou výjimkou shora uvedenou) v procesu kogničním, a to i v období raného principátu. Tento poznatek zcela nekoresponduje s obecnými závěry současné romanistiky, jak bylo shora naznačeno. Nicméně poznatky získané tímto výzkumem nelze přeceňovat z hlediska možnosti jejich zobecňování. Nelze přehlédnout, že se bezvýhradně jedná o jeden typ soudního sporu, a to sporu o hranice mezi municipii či domorodými obcemi. Takové spory mají sice jisté rysy povahy soukromoprávní, převažují v nich však prvky veřejnoprávní, které patrně byly určující při výběru typu procesu ze strany správce při naplňování jeho impéria na území provincie. Na základě shora uvedené analýzy dochovaných nápisů však lze podle mého mínění učinit závěr o tom, že proces kogniční nebyl ani v 1. století n. l. v římských provinciích v soudním procesu raritou.

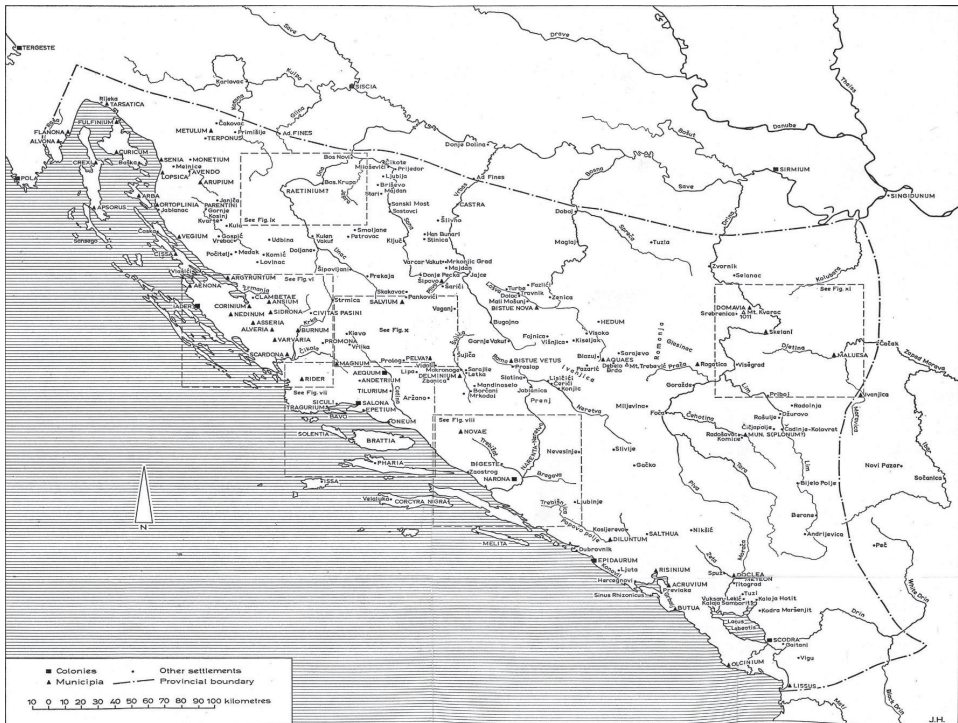
Výše uvedené spory a jejich řešení právními prostředky jsou, myslím, dobrým argumentem do diskuse o pozitivním či negativním vlivu římské vlády na porobené provincie. Jedná se o ukázkou toho, jak proslulý „římský mír“ (*pax romana*) působil v běžném

¹⁰³ [Termini p]o[s(iti) inter p]ralta leg(ionis) [e]t fines / roboreti Fla(vi) / Marc(iani) per Augu(stianum) Belli c(i?)um proc(uratorem) / Aug(usti). CIL III 13250, místo nálezu Biskupija, datace 88–96 n. l.

¹⁰⁴ WILKES, *Dalmatia*, s. 105.

¹⁰⁵ -----] iu[d]lex [d]a[t]us a [F]la[vi]o Va[ler]io Cons[er]vato[re] c[on]s[ul]o p[ro]p[ri]o p[ro]v[inc]ia[e] [D]elm(atiae) / [f]i[n]e[s] i[n]t[er] Salvia[ti]as e[st] S[er]vato[re]m [n]e[n]ses [d]e[t]r[er]m[in]avit. CIL III 9860, místo nálezu Glamoč, datace 281–284 n. l.

životě. Spory o hranice mezi sousedními kmeny jsou jistě od nepaměti jedním z typických a frekventovaných konfliktů, kvůli kterým se prolévá krev. Lze důvodně předpokládat, že i v těchto případech by domorodci, bez přítomnosti Římanů, řešili věc válečným konfliktem. Vzhledem k etatizaci území, byť vnučené cizí mocí, však byli nuceni spor řešit právními prostředky a konečnému rozhodnutí se podřídit. O pozitivním vlivu tohoto přechodu od soukromé války a jiných forem svépomoci ke kultivovanějším formám spolužití zprostředkovanými státní mocí na kvalitu života a prosperitu daného společenství lze jen stěží pochybovat.

Mapa římské provincie Dalmatia mezi 1–3 stol. n. l. Převzato z: WILKES, J. J. *Dalmatia*. London: Routledge & Kegan Paul, 1969, obr. 25.

Nesudíte, abyste nebyli souzeni (Právo trestat v románu Vzkříšení a v dalších textech křesťanského anarchisty Lva Tolstého)

Jan Kosek

*Právnická fakulta, Univerzita Karlova
Kontaktní e-mail: kosek@prf.cuni.cz*

Do Not Judge and You Will Not Be Judged (The Right to Punish in the Novel The Resurrection and Other Texts by Christian Anarchist Leo Tolstoy)

Abstract:

The article focuses primarily on the writer's views and attitudes about judgment and punishment. The philosopher Tolstoy, profoundly influenced by Rousseau since his youth, rejects industrial capitalism and its achievements, criticizes the profligate life of the upper class in cities, over-competition, the rule of money, and so on. His ideas influenced many, even Gandhi or Einstein. Late Tolstoy, in his philosophical and religious writings and through public appearances, sharply criticizes the situation in Russia, which will bring him the attention of police and censorship and excommunication from the Orthodox Church. In the autobiographical novel *The Resurrection*, he recounts the story of Prince Nechljudov, who, as a jury member, finds himself face to face with a prostitute Maslova, who got into the oblique area (also) by his doing.

The girl is unjustly and unlawfully condemned, and Nechljudov accompanies her to Siberia. The axis of the novel is the hero's moral revival, which includes a deepening belief that one has no right to judge and punish another person. The Christian anarchist and the announcer of non-violence Tolstoy also denies this right to a state which he sees as organized violence; in his view, the best guide on the path to good life is the Gospel. If you want to change the world, appeals the "prophet of Jasna Polyana", you need to start with yourself. In 1908 in response to the steeply growing number of executions resulting from the suppression of the 1905 revolution, he wrote a treatise *I Cannot Be Silent* and became one of the most prominent figures of European abolitionism.

Keywords: judgment; abolitionism; anarchism; Christianity; ethics

Klíčová slova: rozsudek; abolicionismus; anarchismus; křesťanství; etika

DOI: 10.14712/2464689X.2020.19

Julien Benda v prologu ke své nejslavnější knize *Zrada vzdělců* z roku 1927 uvádí osobní vzpomínku Tolstého, který v mládí sloužil jako důstojník ve vojsku a stal se svědkem ponižování vojáka jedním kolegou. „Nestydíte se takhle jednat s vaším bližním? Cožpak jste nečetl evangelium?“ neudržel se spisovatel. Odpověď byla lakonická: „A vy jste nečetl vojenské řády?“ Podle francouzského filozofa si Evropané zvykli naslouchat intelektuálům, kteří hlásají morální bezskrupulóznost, zatímco skutečným humanistům typu Tolstého nebo Anatola France, schopným neupřednostňovat osobní, skupinový či národní prospěch, se vysmívají. „Vzdělanci“ zrazují proto, že ve jménu dynamismu, jež mylně ztotožňují s pokrokem, opouštějí „věčné hodnoty“. Naše doba, uzavírá svou vzpomínku Tolstoj, se neřídí zákony evangelia, ale vojenskými předpisy.¹

Stefan Zweig, když se zamýšlí nad smyslem svého vlastního psaní a obecně nad posláním literatury, nejednou rozebírá díla i životy nejvýznamnějších postav světového písemnictví. Ve vzpomínkově, do jisté míry nostalgicky laděné knize *Svět věřejška* líčí svou účast na oslavách stého výročí Tolstého narození v roce 1928. Svou cestu do Sovětského Svazu, uskutečněnou na pozvání Maxima Gorkého, nevnímá jako podporu komunistického režimu, neboť apoštola nenásilí nelze vykládat v intencích sovětské ideologie; setkání intelektuálů z mnoha zemí se mu jeví jako významná podpora míru a spolupráce v Evropě. Bylo by jen dobré, uvědomuje si před cestou do Moskvy a Jasně Poljany, „pokud by se spojili spisovatelé všech zemí, aby společně vzdali hold tomu největšímu mezi sebou“.² Tomáš Garrigue Masaryk v objemné a objevné studii *Rusko a Evropa* věnuje mnoho prostoru největším postavám ruského písemnictví, pokouší se, jak sám říká, „postihnout nitro Ruska z jeho literatury“.³ Svět Tolstého, Dostojevského, Turgeněva, Čechova, Gončarova a dalších ruských velikánů učaroval Thomasu Mannovi, který ve studii *Goethe a Tolstoj* z roku 1923 píše, že génium tváří v tvář nesmrtelnému dílu nakonec rád odpustíme jejich prohrěšky a omyly.⁴ Tento závěr, domnívám se, neplatí jen pro patriarchy z Výmaru a z Jasně Poljany, ale také pro autora podivuhodné biblické ságy *Josef a bratři jeho*.

Maxim Gorkij o věhlasném krajanovi napsal: „Vím o nic hůř, než jiní, že není člověka, jenž by byl hodnější názvu genius, ale není také člověka složitější povahy, plného protiv a přec ve všem krásného. Ano, ano ve všem.“⁵ Tolstoj měl značný vliv také v Čechách a na Slovensku, jeho osobním lékařem byl Jaroslav Makovický, obecně známý je přátelský vztah s Masarykem, do Jasně Poljany však také zavítali např. Karel Kramář, Milan Rastislav Štefánik nebo Zdeněk Nejedlý; básník Jaroslav Vrchlický označil ve sbírce *Moderní majáky* spisovatele za „třináctého Kristova apoštola“.⁶ S Masarykem Tolstého mnohé spojuje, např. etické pojetí křesťanství, postřeh o souvislosti mezi stoupající sebevražedností a úbytkem náboženskosti, sociální citění, akcent na rodinu nebo zásadní odmítání alkoholu, v jiných tématech se názory obou myslitelů velice liší, ať už jde o neprotivení se zlu násilím, účel (moderního demokratického) státu, civilizační pokrok atd. Zatímco o kvalitách Tolstého beletrie pochybuje jen málokdo, filozofická a polemická část jeho tvorby se tak jednoznačného přijetí nedočkala; Masaryk, třebaže se r. 1888 při

¹ BENDA, J. *Zrada vzdělců*. Praha: Academia, 2018, s. 107.

² ZWEIG, S. *Svět věřejška. Vzpomínky jednoho Evropana*. Praha: Torst, 1994, s. 283.

³ MASARYK, T. G. *Rusko a Evropa I*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1995, s. 9.

⁴ MANN, T. *Goethe und Tolstoj. Fragmente zum Problem der Humanität*. Berlin: Fischer Verlag, 1932.

⁵ ČERVINKA, V. L. N. *Tolstoj v zrcadle současníků*. Praha: J. Otto, 1930, s. 430.

⁶ Tamtéž, s. 485.

jedné z cest do Ruska „pokusil žít po tolstojovsku“, hodnotí spisovatelovy filozofické, teologické a sociologické názory spíše kriticky. „Filozofické a důsledné myšlení není silnou stránkou Tolstého; ještě jednou opakuji, in philosophicis v Tolstého mnoho důvěry nemám.“⁷ Za nepřilíh fundovanou označuje také spisovatelovu teologii: naprosto věcně si všímá Tolstého snahy přizpůsobit křesťanství svému – povahou a životními zkušenostmi danému – výkladu Ježíšova učení, jak naznačuje pokus „ponechat v platnosti z církevních knih jen evangelia a z evangelií jen stránku etickou; Tolstoj se prostě vzdává Starého zákona, apoštolů, Skutků apoštolských a Zjevení Nového zákona, právě tak škrtná všechny příběhy zázračné a vůbec vše nadpřirozené“.⁸ S jistou nelibostí Masaryk také zaznamenává přepych v Tolstého panském sídle (dnes je v něm spisovatelovo muzeum) a ubohost chaloupek jasnopoljanských mužiků.

Přes ne jeden intelektuální rozpor pojilo oba muže upřímné přátelství. Nedlouho po posledním setkání roku 1910 Lev Nikolajevič zemřel. Svůj nekrolog za „rousseauovsky naladěného aristokrata“ zakončil Masaryk takto: „Cítil jsem k Tolstému osobně hluboké přátelství a měl jsem ho rád, velmi rád, třebaže jsem nedovedl s ním souhlasit. Snazší je ovšem přátelství s lidmi, s kterými dovedeme býti za jedno. Mně život dával jiné poučení než jemu.“⁹

Pokoušet se o nový a neotřelý pohled na Tolstého romány a povídky by připomínalo přislovené nošení dříví do lesa. Nelítostný a současně citově založený mistr psychologické introspekce se proslavil už svou prvotinou *Dětství, Chlapectví a Jinošství*, následovaly povídky a dva – co do hloubky vhledu do nitra postav a schopnosti zachytit jak sebemenší detail, tak širší společenské a historické souvislosti – nepřekonatelné romány *Vojna a mír* a *Anna Karenina*. Literární vědci často mají tendenci oddělovat od sebe dvě etapy Tolstého díla, tu před autorovými abrahámovinami a tu druhou, trvající více než třicet let. Po padesátce po určitou dobu skutečně v Tolstém nad literátem vítězí náboženský a sociální reformátor, k literatuře a umění vůbec se staví téměř macešsky. Těžko si představit větší paradox: jeden z největších prozaiků všech dob odmítá literaturu, pokud nepřispěje k mravnímu povznesení, jako lartpourtartismus a spokojuje se s psaním filozoficko-náboženských traktátů a výchovných brožur pro mužiky.

Mimořádný talent a neklidná povaha však nedovolily umělci v Tolstém, aby se odebral na odpočinek. Moralizující tón se v pozdních prozaických textech (*Kreutzerova sonáta, Falešný kupón, Smrt Ivana Iljiče* ad.) i dramatech (např. *Vláda tmy*) objevuje stále explicitněji, nejednou ve velice vypjaté podobě. Filozof Tolstoj, hluboce ovlivněný Rousseauem, odmítá industriální kapitalismus a jeho výtopytky, ať už jde o (pro někoho) pohodlný život ve městech, moderní medicínu, jízdu vlakem atd. Namísto ušlechtilého divocha adoruje ruského mužika s jeho přirozenou náboženskou vírou, odmítá planý intelektualismus a hlásá sepejetí s řádem přírody, jež se obnoví jedině tehdy, budeme-li se věnovat fyzické práci.

Rousseaua četl Tolstoj – ve francouzštině – od útlého věku a myšlenky ženevského filozofa jej doprovázely po celý život. Jak poznamenává Masaryk: „Rousseau asi působil na Tolstého nejvíce, a to již v mládí, od jeho patnáctého roku, a pomáhal vytvářet jeho povahu.“¹⁰ Do *Kruhu četby*, pozoruhodného souboru úryvků z děl oblíbených autorů,

⁷ MASARYK, T. G. *Rusko a Evropa III*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1996, s. 296.

⁸ Tamtéž, s. 297.

⁹ In: SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2004, s. 115.

¹⁰ MASARYK, T. G. *Rusko a Evropa III*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1996, s. 290.

vlastních povídek, myšlenek a nápadů, si roku 1904 spisovatel zaznamenal Rousseauovu úvahu o svědomí jakožto poznání božského prapočátku, který žije v nás. „Praví se,“ říká Rousseau, „že všichni pracují k společnému blahu jen pro svůj prospěch. Proč se však vyskytují lidé, kteří slouží obecnému blahu zřejmě k svému neprospěchu? Jak možno jíti na smrt pro svůj prospěch? Každý ovšem pracuje jen pro své blaho, ale není-li mravního, duševního blaha, možno prospěchem vysvětlovati jen činy zlých lidí. Jak strašnou byla by filosofie, za jejíž pomoci by nebylo možno objasniti ctnostné skutky jinak, než pátráním po podlých pohnutkách. Svědomí! Ano, svědomí jest dobrý soudce dobra i zla, jest to, co činí člověka Bohu podobným, jen svědomí způsobuje vyvýšenost přirozenosti lidské. Bez svědomí neměl by člověk ničeho, co by jej povznášelo nad zvíře, kromě smutné přednosti blouditi od klamu ku klamu bez vůdce.“¹¹ A ještě jeden rousseauovský citát, který klidně mohl napsat sám Tolstoj: „Bůh, jehož vzývám, není Bůh tmy, nedal mi rozum na to, aby mi zakazoval užívatí ho. Říká-li mi kdo, abych se neřídil svým rozumem, vidím v tom urážku toho, kdo rozum stvořil.“¹²

Umělce a moralistu v Tolstém ostře odlišoval už Turgeněv, a krátce před smrtí vyzval autora *Anny Kareniny*, aby se, chce-li ruskému lidu opravdu prospět, vrátil k umělecké činnosti. Učení o neprotivení se zlu násilím a striktní odmítání přepychu nicméně mělo značný vliv, vyvolalo v život tolstojovské hnutí, které tak zapůsobilo např. na Gándhiho nebo na Alberta Einsteina. Ruský hrabě, jenž tak nesnášel prostředí elit, byl vždy naprostý solitér, neusiloval o úspěch svých knih a na moskevský a petrohradský literární provoz, přestože díla svých kolegů dokázal pochválit, se díval s kritickým odstupem: touhu (nejen) umělců po slávě označoval za lstivou vášeň, jejíž nebezpečí spatřoval v tom, „že se snaha po lidské slávě vždy pojí k myšlence o službě lidem a člověk se lehce klame, touží-li po uznání lidském, domnívaje se, že nežije pro sebe, ale pro blaho těch, jichž uznání si chce vydobýti“.¹³ Turgeněvovu dobře míněnou radu nemohl vyslyšet, bez filozofických a náboženských úvah by nevznikly romány a bez románů bychom měli o jednoho neakademického, zato však vždy vlastní hlavou uvažujícího anarchistického filozofa méně.

Mezi oběma etapami Tolstého literární tvorby rozhodně nezeje nepřeklenutelná propast. Jak *Vojna a mír*, tak *Anna Karenina* jsou plné obecných úvah, jimiž podle Masaryka spisovatel „předjímá názory později formulované filozoficky“.¹⁴ S umanutostí sobě vlastní hledá Tolstoj smysl života a prohlubuje své filozofické znalosti (Marcus Aurelius, Pascal, Epiktétos, Spinoza, Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Comte, Spencer ad.), které konfrontuje s obsahem náboženských textů (Bible, Talmud, buddhistické spisy ad).

Čtenáři Tolstého románů si možná vybaví – autobiograficky laděnou – postavu Konstantina Levina z *Anny Kareniny*; při sečení louky se skeptický intelektuál přistihuje při myšlence, že mužikům závidí jejich nekomplikovaný život. Vyčítá-li někdo současným ekologům, že nám chystají „návrat do jeskyně“, ruský velikán nabízí „návrat na pole“. Stejně jako Konstantin Levin dospívá k přesvědčení, že žádný filozofický, natožpak politický systém nepřivede člověka na správnou životní cestu.

¹¹ TOLSTOJ, L. N. *Kruh četby II*. Praha: Jan Laichter, 1913, s. 430, 431.

¹² Tamtéž, s. 463.

¹³ Tamtéž, s. 23.

¹⁴ MASARYK, T. G. *Rusko a Evropa. III*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1996, s. 291.

„Cit lásky,“ říká Tolstoj, „se nemůže v lidech projevit, jestliže neporozumí smyslu vlastního života.“¹⁵ Citát pochází z knihy *O životě*, z jejíhož rukopisu autor dne 14. 3. 1887 veřejně předčítal na pravidelném středečním setkání Psychologické společnosti při Moskevské univerzitě (jejímž řádným členem se 7. 4. 1888 stal také profesor Masaryk). Přes Tolstého obavy z učenců, resp. z toho, že jej všetečné dotazy přivedou do stavu zuřivosti, se debata, jež následovala po přednášce, protáhla dlouho přes půlnoc. Místopředseda společnosti a profesor filozofie N. J. Grot (který seznámil Tolstého s Masarykem a s Kramářem) nabídl po mužicku oblečenému spisovateli s „nedokončeným vysokoškolským vzděláním“ odbornou pomoc ohledně filozofické terminologie a metodologie. Tolstoj – kupodivu – souhlasil, text pečlivě přepracoval a vydobyl si, tentokrát jako osobitý myslitel, značné mezinárodní renomé, dokonce i v odborných kruzích. Kniha je uvedena citáty z Bible a z Kanta a slavnými Pascalovými slovy o člověku coby „myslící třtině“, jejíž hodnota a síla spočívá v myšlení. „Pracujme tedy na tom,“ říká francouzský fyzik a filozof, „abychom dobře mysleli: jde o morální princip.“¹⁶

Z hlediska hledání smyslu života a překonávání „levinovské“, tedy své vlastní skepse, zdůrazňuje Tolstoj v pascalovském duchu, je však nejpodstatnější náboženství, založené nikoli na mystice, ale na etice, obsažené v evangeliích a stvrzované, resp. stále objevované jak citem, tak především rozumem, bez jehož přičinění bychom nedokázali vybědnout z bludného kruhu, do něhož se tolik z nás dostává (také) „zásluhou“ filozofických systémů, vedoucích své vyznavače k pocitům intelektuální nadřazenosti a k prvoplánovému hédonismu. Tolstého – beletristické i filozofické – texty zvou čtenáře na cestu do vlastního nitra, působí na něj jako osobitá psychoanalýza, která dokáže vyvolat intelektuální a náboženskou katarzi; na otázku, jak (a zda vůbec) hodlá změnit svůj život a do jaké míry přitom vyjde vstříc Tolstého představám, si musí čtenář odpovědět sám. Obecně však platí jedno: ať už se ocitneme v jakékoli situaci, (téměř) vždycky máme možnost zaujmout k ní svůj postoj, který se může stát odrazovým můstkem k mravnímu očištění, světýlkem na konci tunelu.

Jistě není náhoda, že díla ruského klasika přitáhla pozornost mnoha významných psychologů. Měrou vrchovatou to platí pro zakladatele logoterapie (terapie smyslem) Viktora Frankla, který si – nejen proto, že přežil Osvětim – bytostně uvědomoval, že neodmyslitelnou součástí života je také utrpení. Člověka vnímal především jako bytost, jež hledá smysl, který nám – nejednou – spíš než triviální úspěch odhalí právě utrpení. Četbu kvalitní literatury, v níž o strastiplné situaci není nouze, doporučoval svým pacientům jako lék proti depresím a neurózám. O Tolstého novele *Smrt Ivana Iljiče* napsal: „Zde je zachycena měšťácká existence, jejíž propastná nesmyslnost se rozevírá před jejím nositelem teprve bezprostředně před jeho neočekávanou smrtí. Pochopením této nesmyslnosti vyrůstá však tento člověk nad sebe sama, k vnitřní velikosti, která posvěcuje zpětně celý jeho dosavadní život – přes jeho zdánlivou marnost k něčemu smysluplnému.“¹⁷ Setrvačnou a pohodlnou plytkost svého dosavadního života nahlédl a k mravní katarzi dospěl také kníže Něchljudov, hrdina vrcholného díla pozdního Tolstého, románu *Vzkříšení*.

Do jisté míry právnícký námět poskytl spisovateli (který sám působil jako smírčí soudce) ze své praxe Anatolij Fjodorovič Koni, vlivný liberálně orientovaný právník, zastánce

¹⁵ TOLSTOJ, L. N. *Sulla vita*. Milano: Feltrinelli, 2018, s. 150.

¹⁶ Tamtéž, s. 33.

¹⁷ FRANKL, V. E. *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta, 1996, s. 107.

myšlenky porotních soudů a dělby moci; coby politik a profesor na petrohradské univerzitě přispěl k částečné liberalizaci ruského trestního práva (trestní zákoník z roku 1903), jež vedla k omezení tvrdých trestů a počtu trestanců; r. 1906 se stal ministrem spravedlnosti ve Stolypinově vládě. Koni udržoval čilé styky s nejdůležitějšími umělci své doby, sám byl literárně činný, kromě odborných statí psal také beletrii, dodnes jsou vydávány jeho memoáry.

První náčrty *Vzkříšení* vznikají roku 1889, tedy krátce poté, co spis *O životě* zakázala carská cenzura. Tolstoj svůj poslední román několikrát přepisuje a k závěrečné redakci (1898) se odhodlá především proto, že potřebuje peníze na podporu režimem pronásledovaných příslušníků molokánské sekty, kteří se chtějí vystěhovat do Kanady. Spisovateli rozhodně nelze předhazovat papírové mravokárství, lidem v nouzi účinně pomáhá a přitom stále ostřeji kritizuje poměry v Rusku. Společenská angažovanost mu vynese pozornost policie a roku 1901 exkomunikaci z pravoslavné církve. Nebýt světové proslulosti, skončil by Lev Nikolajevič pravděpodobně na Sibiři.

Vzkříšení je výrazně autobiografické, spisovatel, stejně jako jeho románový hrdina, prožil relativně bouřlivé mládí po boku šlechtických vrstevníků a sloužil ve vojsku. Co se v mládí naučíš, bude ti ve stáří tížit svědomí, můžeme ve vztahu k Tolstému parafrázovat české přísloví. Zahálčivý a ve své podstatě příživnický život horních deseti tisíc, protože jej sám ochutnal, líčí spisovatel s jedovatým sarkasmem, a válku, kterou také poznal, považuje za kvintesenci zla. Děj románu je celkem prostý. Kníže Něchljudov, přestože mívá hlavu plnou ušlechtilých ideálů, postupně přivykl tomu, co „se“ od člověka v jeho postavení očekává: přestože si tu a tam klade nepříjemné otázky, spokojeně čerpá peníze ze zděděných statků, plní si společenské „povinnosti“ a o nic se pořádně nezajímá. V jeho nitru se rozhostilo, jak by řekl Viktor Frankl, existenciální vakuum. Spíše z nudy, než z potřeby sloužit spravedlnosti, zasedá jako porotce u soudu a uvažuje o svatbě s nevěstou, k níž jej nepoutá žádný hlubší cit.

Jednoho dne si jako člen poroty všimne obžalované prostitutky Kaťuši Maslovové. Postupně si vybavuje, jak ji před deseti lety, když jí bylo sedmáct a jemu dvacet, přivedl do jiného stavu. „Nepříjemnou záležitost“, aby si zachoval „šlechtickou čest“, tehdy „vyřešil“ finanční kompenzací. Kaťuša po porodu a mnoha peripetiích, také přičiněním vlastní pohodlnosti a touhy po krásných věcech, skončila ve veřejném domě; před soud se dostala na základě vykonstruovaného obvinění z travičství. Něchljudov si uvědomuje souvislost mezi svým „zážitkem“ a dalšími Kaťušinými osudy, přesto však nezabrání fatální chybě ve výroku poroty a soudu; dívka je nespravedlivě a v rozporu se zákonem odsouzena k nuceným pracím.

Zazobaný aristokrat si vybavuje, jak se jako mladík chtěl vzdát majetku, a jde do sebe; vyhledá protřelého advokáta a pokouší se rozsudek zvrátit. Uspěje jen částečně – trest nucených prací je změněn ve vyhnanství na Sibiři; Něchljudov Kaťušu doprovází a chce se s ní oženit. Dívka, protože se zamiluje do obětavého, z politických důvodů odsouzeného revolucionáře, však nabídku, byť ne jednoznačně, odmítá. Závěr románu podle některých kritiků postrádá dramatičnost. Do myšlenek pohroužený kníže se ukládá k spánku. V hotelovém pokoji na šuplíku si všimne Bible. Otevře knihu a začte se do evangelií. Existenciální otázky, které si od náhodného (?) setkání s Kaťušou ustavičně kladl, se mu najednou objevují v novém světle. „Že by všechno bylo tak jednoduché?“ ptá se – stále ještě nevěřícně. Mravní obroda však dostává nový a zásadní impulz.

K explicitně právníckým otázkám se autor příliš nevyjadřuje, v zákonech, protože odmítá stát jako takový, žádnou spásu nevidí a soustřeďuje se na psychologii hrdinů. Postavy právníků, ať už jde o soudce, státní zástupce a zejména advokáty rozhodně nevnímá jako strážce zákona, natožpak spravedlnosti, ale jako součást společenské elity, pro kterou jsou kariéra a tučné konto vždy až na prvním místě. Nejpodstatnějšími vlastnostmi, jež – nejenom – v soudních síních a předsíních vedou k úspěchu, jsou přizpůsobivost a „šikovnost“, úlisná podbízivost vůči „těm nahoře“ a upřímné opovržení obyčejnými lidmi. Všeobecnému uznání se těší „geniální advokát“, jenž dosáhl v jednom sledovaném procesu „pozoruhodného obratu, pro který jedna ze stran, stará paní, ač byla zcela v právu, musí pro nic zaplatit odpůrci značnou částku“.¹⁸ Oproti tomu Něchljudov svým „morálním seabemrškačstvím“ vzbuzuje spíš pobavení a dveře k důležitým lidem, kteří by mohli podat pomocnou ruku, mu otevírají jenom peníze a šlechtický titul.

V souvislosti s literárně vděčným, ale jen málokdy tak věrohodně jako právě ve *Vzkříšení* vyličeným motivem napraveného hříšníka, určitě stojí za zmínku postava zločince z románu *Snoubenci* Alessandra Manzoniho. Nejmenovaný (jak je v románu označován) unese krásnou dívku, kterou si u něj „objednal“ zhýralý don Rodrigo. Setkání s nevinným stvořením probudí v hrdinovi svědomí. Když rekapituluje svůj dosavadní život, začne pomýšlet na sebevraždu. Záchranu najde v náboženském obrácení. Bůh je milosrdný, řekne si, unesenou dívku vrátí matce a po zbytek života, aby odčinil své zločiny, koná jen dobré skutky.

Manzoni (vnuk Cesare Beccarii) se věnoval také otázkám práva a spravedlnosti. Ve skvěle právněhistorické studii *Příběh potupného sloupu* líčí vzrušenou atmosféru Milána v roce 1630. Ve městě se šíří morová epidemie a lidé hledají nějakého obětího beránka. Na základě fámy se před soud dostanou nevinní řemeslníci, kteří údajně potírali milánské domy smrtonosnou masťou. Krutý ortel v podobě hrdelního trestu, zjišťuje Manzoni, byl nejen v rozporu s osvícenskými představami o spravedlnosti, ale dokonce i s tehdejší právní vědou. „Ani špatný zákoník,“ konstatuje italský klasik, „se neaplikuje sám od sebe.“¹⁹

K podobným závěrům dochází Tolstoj: „Ale vždyť přece dělá a zbraně na nikoho samy nestřílejí, žaláře nikoho samy nezavírají, šibenice nikoho nevěší, kostely nikoho samy nepodvádějí, celnice nezadržují, paláce a továrny samy se nestaví a neudržují, to vše činí lidé.“²⁰ Zatímco italský katolík ve snaze o propojení myšlenek křesťanství a osvícenství neodmítá církev ani stát a věří, že zákony mohou přispět ke zlepšení životních podmínek občanů, ruský anarchista, zejména ve svých posledních textech, vybízí ke svržení prohnilého a prolhaného řádu, jehož fungování je postaveno na násilném ovládnutí jedněch druhými a na všeobecné chamtivosti.

„Peníze,“ píše Tolstoj slovy, která tak připomenou Marxe, „jsou totéž co otroctví; tentýž jest jeho účel a tytéž následky. Účelem jeho jest osvoboditi se od přirozeného zákona života, od zákona práce osobní pro uspokojení vlastních potřeb. A následky peněz jsou tytéž, jako následky otroctví pro majitele; vznikají, vynalézají se nové a nové potřeby do nekonečna, nikdy neukojitelné, objevuje se rozmazlená ubohost, zkáza mravní, a pro otroky poroba člověka, ponížení na stupeň zvířete. Peníze jsou novou strašnou formou otroctví,

¹⁸ TOLSTOJ, L. N. *Vzkříšení*. Praha: IKAR, 1997, s. 24.

¹⁹ MANZONI, A. *Příběh potupného sloupu*. Praha: Academia, 2001, s. 10.

²⁰ TOLSTOJ, L. N. *Království Boží ve vás*. Petrovice: ProfiSales s. r. o., 2016, s. 132.

a stejně jako stará forma otroctví osobního znemravňuje otroka i otrokáře, jenže mnohem hůře, protože zbavuje otroka a otrokáře jejich osobních styků lidských.²¹

V. I. Lenin Tolstého útoky na carismus a pravoslavnou církev rád citoval, autorovo dílo označoval za „zrcadlo naší revoluce“; podobně si počínal vynikající muzikolog, autor kvalitní masarykovské monografie a koncem života odpudivý sluha odpudivého režimu Zdeněk Nejedlý, když interpretoval Jana Husa bezmála jako prvního komunistu. Ve svých poznámkách k návrhu stranického programu v roce 1920 Lenin napsal, že „cílem je organizace veškerého obyvatelstva ve výrobní a spotřební komuny a že strana bude usilovat o přípravu co nejrychlejšího zrušení peněz“.²² Bolševické heslo „mír chýším, válku palácům“ skutečně lze s jistým talentem k překrucování z Tolstého textů odvodit, spisovatel si při líčení života vyšších vrstev (včetně carského dvora) opravdu nebere servítky. (Jakožto odpůrce jakéhokoli násilí však samozřejmě odmítá Marxovu myšlenku třídního boje.) Oprávněně kritický vztah k samoděržaví a k „lepším lidem“ však má v Rusku tradici – např. západně orientovaný literární kritik Bělinskij mluvil o vládě cara Mikuláše I. bez obalu jako o spolku lupičů a zlodějů a ruské aristokraty přirovnával k hadům a drakům, živícím se krví a kostmi lidu.

Ruská inteligence to neměla lehké, kvůli vždy bdělé cenzuře a pronásledování často končila v emigraci nebo na Sibiři; za panování Alexandra II., který roku 1861 zrušil nevolnictví, se mohla svobodněji nadechnout, ale od atentátu (jemuž osvícený car roku 1881 podlehl) až do revoluce prochází celá ruská společnost předpekším, vrcholícím v revolucích v letech 1905 a 1917 a nakonec v nefalšovaném infernu stalinských gulagů. Tím obdivuhodnější však je, jakých výsledků ruští intelektuálové, vědci a umělci dosáhli. Velice osobitý postoj k Rusku zastává Friedrich Nietzsche; ovlivněn četbou Dostojevského označuje Rusko za zemi skutečného života a velkolepé budoucnosti, neboť tam na východě lidé ještě mají oč usilovat...²³ Tolstoj německého buřiče pozorně četl, místo radikálního přehodnocení hodnot však dával přednost návratu k osvědčeným, církevnického balastu zbaveným myšlenkám křesťanství. Některé Nietzscheho myšlenky (opovržení „slabými“) nakonec vyhodnotil jako „odporné“.

Nejenom zaostalé samoděržaví, ale obecně stát jako instituci považuje spisovatel za organizované násilí, vyzývá k neplacení daní, odpírání vojenské služby atd. Pokud jde o souzení a trestání, zapisuje si do *Kruhu četby* výroky Mickiewicze a Pascala. Polský romantik říká: „Chcete-li mne souditi, nebuďte se mnou, nýbrž ve mně.“²⁴ A francouzský filozof, jež si Tolstoj oblíbil natolik, že mu dokonce odpouštěl katolictví, svým typickým stylem, který podle mého názoru Tolstého filozofování výrazně ovlivnil, upozorňuje: „Z toho, že můžeme násilím podrobiti lidi spravedlnosti, nijak nenásleduje, že by bylo správné, abychom lidi podrobovali násilím.“²⁵ Rodiče a učitelé, zdůrazňuje Tolstoj, nemají právo bít děti a stát nemá právo trestat.

Důležitá pro pochopení Tolstého názoru na trestání je jeho pedagogická činnost, spjatá se založením školy v Jasné Poljaně. Spisovatel nejenže vytváří učebnice, ale také sám

²¹ TOLSTOJ, L. N. *Co máme tedy dělati? I*. Praha: B. Kočí, 1923, s. 134.

²² ŠVANKMAJER, M. – VEBER, V. – SLÁDEK, Z. – MOULIS, V. – DVOŘÁK, L. *Dějiny Ruska*. Praha: NLN, 2010, s. 352.

²³ NIETZSCHE, F. *Ecce homo*. Praha: Naše vojsko, 1993, s. 74.

²⁴ TOLSTOJ, *Kruh četby II.*, s. 302.

²⁵ Tamtéž, s. 254.

vyučuje. Jeho pedagogické přístupy jsou velice moderní, svým způsobem předjímají waldorfské hnutí. Tolstého přístup k dětem vyvěrá z rousseauovské filozofie. Dítě se rodí nezkažené, úkolem rodičů a pedagogů je, aby jeho „přirozenou dobrotu“ rozvíjeli a nedovolili „okolnostem“ v podobě neblahého společenského uspořádání a špatných mezilidských vztahů zvitězit. Tresty, zejména tělesné, nikam nevedou, lepší je příklad a diskuse. Vzdělání však není v lidském životě tím nejpodstatnějším, v Tolstého knihách objevíme ne jeden peprný útok na jalovou učenost, ale i na vědu jako takovou. Člověk se nemá bát nevědomosti, ale lživých vědomostí, jež tak často vedou k ovládnutí člověka člověkem.

Kníže Něchljudov, poté co zblízka poznal prostředí věznic, nahlédl, že „všechny neřesti bující mezi trestanci, jako opilství, karban, krutost a všechny ty strašné zločiny trestanci páchané až po samo lidojedství – nejsou náhodné ani nejsou projevy degenerace, zločineckého typu či zvrhlosti, jak to vládám po chuti vykládají tupí vědci, ale že je to následek nepochopitelného bludu, že prý lidé smějí trestat jiné lidi“.²⁶ Ryba smrdí od hlavy, a tak i zločinnost je důsledkem podmínek, jaké stát lidem připravil. Situaci v žádném případě nezlepšují lidé „na ministerstvech, v komitéttech a departementech“ a „všem těm soudcům a úředníkům od vykonavatele až po ministra ani dost málo neleží na srdci spravedlnost či blaho lidu, o kterém mluví, ale všichni baží jen po rublech, které dostávají za svou činnost, z níž pochází mravní zhouba a utrpení“.²⁷ Návrhy na humanizaci vězeňství a trestání vůbec nepovažuje Něchljudov za řešení, neboť jádro pudla netkví ve vylepšování systému, ale v mravní introspekci, vedoucí ke změně chování. „Četl o zdokonalených věznicích s elektrickými zvonky,“ vciťuje se do svého alter ego Tolstoj, „o popravách elektřinou, doporučených Tardem, a zdokonalené násilí ho ještě více rozhořčovalo.“²⁸

Krajním případem násilí ze strany státu je trest smrti. Tolstoj v průběhu své evropské cesty roku 1857 sám viděl veřejnou, hojně navštívenou popravu v Paříži. „Věděl jsem,“ vzpomíná na děsivý zážitek, „že člověk ten byl hrozný zločinec; ale v tu chvíli, když se hlava a tělo oddělily a upadly do truhlice, vzdychl jsem a pochopil jsem nikoliv rozumem, nikoliv srdcem, nýbrž veškerou svou bytostí, že všechny úvahy, které jsem slyšel o trestu smrti, jsou zlý nesmysl, že ať se shromáždí sebe více lidí, aby spáchali vraždu, ať sebe nazývají jakkoli, vražda jest vraždou, nejhorší hřích na světě, a že tu před mýma očima spáchali tento hřích.“²⁹

V ucelené podobě se Tolstoj proti trestu smrti vyslovil v apelativním textu *Nemohu mlčet* z roku 1908, kterým reagoval na vzrůstající počet poprav, jež byly v příkrém rozporu s dlouhými tradicemi ruského abolicionismu, sahajícími až do doby Alžběty (Jelizavety) Petrovny. Carevna již roku 1742 zrušila trest smrti pro nedospělé a v roce 1744 zakázala výkon hrdelního trestu. Roku 1753 následoval *Zákon proti trestu smrti*, který – byť ne ve všech provinciích – z ruského práva zmizel jedenáct let předtím, než v Miláně vyšla Beccariova kniha *O zločinech a trestech*. Proti trestu smrti se vyslovuje také Kateřina II. a Pavel I. jej roku 1799 jakožto ruskému právu cizí ruší i v těch guberniích, kde byl dosud vykonáván. V XIX. století se však hrdelní trest vrací, aby „na počátku našeho století zaplavil carskou říši lidskou krví hromadně popravovaných“, jak roku 1911 „v Praze na Žižkově“ píše Hipolit Boczkowski (1885–1939) ve studii *O trestu smrti a popravách*

²⁶ TOLSTOJ, *Vzkříšení*, s. 410.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Tamtéž.

²⁹ TOLSTOJ, *Co máme tedy dělati? I.*, s. 18.

v *carském Rusku*.³⁰ Polský etnolog a politolog ovládal několik desítek jazyků a ve stovkách vědeckých článků a knih (např. *Ukrajina a ukrajinská otázka* z r. 1915) se zaměřoval především na situaci ujařmených národů carského a později sovětského impéria (zejména na Ukrajince), za studií na Karlově univerzitě se stal Masarykovým žákem, usídlil se a působil v Praze a ve třicátých letech seznamoval Evropu s hladomorem na Ukrajině.

Trest smrti se v ruském právu definitivně zabydluje roku 1832 ve Sbirce zákonů (Svod zákonov) a v trestním kodexu z roku 1845, a to v obou případech nikoli za kriminální činy, ale za politické delikty. Tento trend, opačný než v Evropě, stvrzuje trestní kodex z roku 1903 – trest smrti je určen pouze pro nejtěžší protistátní zločiny a pro některé vojenské delikty; ženy mohou být potrestány hrdelním trestem pouze ve dvou případech: atentát na člena panovnické rodiny a pokus o státní převrat. Věřejné popravy byly v Rusku (kromě jeho asijské části) zakázány v roce 1882. K popravám pachatelů těžkých zločinů (vraždy, zhářství, znásilnění, lupičství) nicméně dochází prostřednictvím vojenských tribunálů, je jich však relativně málo. Dramatickou změnu přináší léta 1905–1909 v návaznosti na potlačení revoluce v roce 1905. Režim zřizuje speciální soudy a poprav – opět především z politických důvodů – raketově přibývá.

Liberální poslanec Dumy Vladimír Dmitrijevič Nabokov (jehož otec byl ministrem spravedlnosti za Alexandra II.) mluví v daném kontextu o „expresní justici“; strhující (a láskyplné) svědectví o životě významného kriminologa, právníka a demokraticky orientovaného politika, podlehnuvšího roku 1922 v berlínské emigraci atentátu, přináší vzpomínková kniha jeho syna Vladimíra Nabokova *Promluv paměti*, která mimochodem dokazuje, že mezi ruskými aristokraty nebyli jen „hadi a draci“, ale také lidé mimořádných intelektuálních i morálních kvalit.³¹ Kritika postupů Stolypinovy vlády zaznívá především z univerzit, např. profesor trestního práva I. A. Malinovskij, jehož knihy v Rusku stále vycházejí, přirovnává hrdelní trest ke krevní mstě.³²

Tolstoj s jistou nostalgií poznamenává: „A to se děje v Rusku, v tom Rusku, kde lid má každého zločince za nešťastného, a kde do poslední doby nebylo dle zákona trestu smrti. Pamatuji, jak jsem se tím chlubil kdysi lidem ze západní Evropy, a hle, již druhý, třetí rok nepřetržitě popravy, popravy a popravy.“³³ A vybavuje si setkání s filozofem Vladimírem Solovjovem, který mu v osmdesátých letech vyprávěl, že v celé říši působí jen jeden kat. V roce 1908 se situace úplně změnila, o „řemeslo“ je obrovský zájem, takže cena za „odvedenou práci“, zcela v intencích zákona nabídky a poptávky, výrazně klesla. Vláda podle Tolstého tím, „že dovolila vraždu jakožto prostředek k dosažení svých cílů, považují nyní nešťastníci, které zkazila, všechny zločiny, loupeže, krádeže, lži, týrání a vraždy za věci naprosto přirozené a člověku vlastní“.³⁴

Roku 1906 byl vyhlášen výjimečný stav, premiér Pjotr Stolypin řídil zemi půl roku jako diktátor; zvláštními zákony zřídil vojenské polní soudy, které si vůči politickým provinilcům (ale také běžným zločincům) počínaly velice nesmlouvavě a do roku 1907 vynesly přes tisíc rozsudků smrti; drakonické trestání, ačkoliv Stolypin se zasazoval o návrat k běžné praxi, pokračuje ještě téměř dva roky, takže „v letech 1908–1909 bylo postaveno

³⁰ TOLSTOJ, L. N. *Nemohu mlčet*. Praha: Štorkán a Jaroš, 1911, s. 36.

³¹ NABOKOV, V. *Promluv paměti*. Praha: H+H, 1998.

³² TOLSTOJ, *Nemohu mlčet*, s. 29.

³³ Tamtéž, s. 5.

³⁴ Tamtéž, s. 11.

před soud 16 440 osob obviněných z politického násilí, z toho 3682 bylo odsouzeno k smrti a 4517 k nuceným pracím“.³⁵ V roce 1909 se situace začíná stabilizovat, klesá počet politických vražd i rozsudků smrti, a své ovoce přinášejí také Stolypinovy hospodářské i politické reformy. V rekordně krátkém čase se za velice složité situace (represemi se mimořádně schopný politik odcizil inteligenci, pokusy o liberalizaci politického systému či zrušení protizidovského zákonodárství vyvolávaly nedůvěru u cara, jenž věřil v pravost *Protokolů sionských mudrců*) začíná dařit průmyslu ve velkoměstech, Rusko se stává „obilnicí Evropy“, je založeno téměř 50 000 škol atd. Snahou o modernizaci Ruska Stolypin navazuje na reformy Alexandra II. S výjimečným carem jej spojuje ještě jedno: dne 14. 9. 1911 umírá po „úspěšném“ atentátu.

Cena za obnovení pořádku však byla nesmírně vysoká a Tolstoj nikdy nepřemýšlel jako politik; Stolypinovu vládu považoval za zosobnění krutého násilí. „Říkáte,“ obrací se na vládnoucí vrstvy, „že hrůzy, páchané revolucionáři, jsou hnusné. Nepopírám, ale dokládám, že jsou nejen hnusné, ale i hloupé a jako Vaše vlastní činy nedosahují cíle. Ale nechť všechny jejich činy, jako pumy, podkopy, vraždy a loupeže jsou jakkoli hnusné a bezúčelné, přece daleko nejsou tak hnusné a hloupé jako činy Vámi spáchané.“³⁶ Pro revolucionáře má Tolstoj větší pochopení než pro elity, protože „ať jejich vraždy jsou jakkoli ohavné, přece nejsou tak chladnokrevné jako Vaše pevnostní vězení, transportace, šibenice a hromadná střelení“.³⁷ Zásadní problém revolucionářů spočívá v tom, že od vlády převzali zhoubné přesvědčení, že „hrstka lidí zná způsob života, který se hodí pro všechny lidi v budoucnosti, a že tento způsob života může být zaveden násilím“.³⁸

Tolstoj se nemůže zbavit pocitu, že existuje souvislost mezi represemi a jeho klidem v Jasné Poljaně, „mezi mým prostorným pokojem, mým obědem, mým šatem, mou volnou chvílí a těmi strašnými zločiny, jež se páší, aby byli odstraněni ti, kdož rádi by mi odňali to, čeho užívám“.³⁹ Řešení, pokud státní násilí neustane, spatřuje spisovatel v tom, že bude vsazen do vězení, anebo ještě lépe „kdybych byl obléknut v rubáš a čapku, a kdyby pod mýma nohama byla podražena stolička, abych vlastní tíhou zadrhl dobře namydlenou smyčku kolem svého starého hrdla“.⁴⁰ Jeden z posledních Tolstého textů udivuje svou silou a přesvědčivostí. Boczkowski jistě nepřeháněl, když napsal, že „několik stránek ‚Nemohu mlčet‘ zajisté bude mít v boji proti trestu smrti větší praktický význam než celé folianty nejodbornějších spisů a pojednání...“⁴¹

„*Co máme tedy dělat?*“ zní název zčásti filozofického, zčásti vzpomínkového spisu Lva Tolstého. Odpověď je, přinejmenším na první pohled, jednoduchá. Zlo ze světa vymizí v přímé úměře k tomu, jak se každý jednotlivec bude přibližovat k ideálu lásky k bližnímu (tedy i k nepříteli), do jaké míry dokáže udržovat čistotu v myšlenkách a čistotu manželského života; snad nejpodstatnější a určitě nejznámější součástí tolstojovské etiky je neprotivení se zlu násilím, jež je neomluvitelné jakýmkoli účelem. Se změnou poměrů, zdůrazňuje autor v mnoha obměnách, musí každý začít sám u sebe, nejlepším pomocníkem

³⁵ ŠVANKMAJER – VEBER – SLÁDEK – MOULIS – DVOŘÁK, *c. d.*, s. 297.

³⁶ TOLSTOJ, *Nemohu mlčet*, s. 15.

³⁷ Tamtéž, s. 17.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž, s. 22.

⁴⁰ Tamtéž, s. 23.

⁴¹ Tamtéž, s. 60.

na cestě k dobrému a smysluplnému životu je evangelium, jehož výzvám se však člověk může jen přiblížit.

„Přítomnost živočišného v člověku,“ zamýšlí se spisovatel, „myšleno jenom živočišného, není život lidský. Ale život jediné podle vůle Boží taktéž není život lidský. Život lidský je složen ze života živočišného a života božského. A čím víc se blíží tento složený život k životu božskému, tím více je života.“⁴² Křesťan podle Tolstého „nemiluje proto, že je pro něj výhodné onoho nebo ony milovat, ale proto, že láska je podstatou jeho duše, proto, že nemůže nemilovat“.⁴³ Jednou přijde doba, „kdy křesťanské základy života, rovnosti, bratrství lidí, společného majetku a neprotivení se zlu násilím se stanou právě tak přirozenými a prostými, jako se nám nyní zdají základy života rodinného, společenského či státního“.⁴⁴

„Nového člověka“ v nás probudí „racionální svědomí“, které nám umožní nahlédnout, že dobro ostatních je také, resp. především naše dobro. Ruský moralista, jakkoli to zní překvapivě, zdůrazňováním střetu pudového a morálního připomene klasickou psychoanalýzu. „Ego“ v jeho koncepci zásluhou racionálního svědomí překonává pudové a agresivní tendence, obsažené v „id“, postupně se přibližuje k „superegu“, a „starý člověk“ v ideálním (čili nedosažitelném) případě zůstává v mysli „nového člověka“ přítomen jako varovná vzpomínka. Zatímco Freud, který se netajil svým odporem k „vyhlanému“ náboženství, jež v knize *Budoucnost jedné iluze* z roku 1927 označil jako kolektivní neurózu, vnímal přemítání nad životním smyslem jako neurotický symptom, resp. jako důsledek neurotizujícího diktátu superega,⁴⁵ Tolstoj věří ve vítězství (křesťanské) morálky, jež učiní lidský život smysluplným a šťastným.

Termín „racionální svědomí“ je velice blízký tomu, co Freudův žák Erich Fromm, uvědomující si nebezpečí spjatá s instrumentalizací rozumu, označoval jako „humanistické svědomí“. Nejpodstatnější je, abychom v druhém, ať už zastává jakýkoli světonázor, nikdy nepřestali vidět člověka. Ovlivněn Rousseauem věří v přirozenou dobrotu lidského srdce, destruktivitu a vůbec zlo v nás způsobil (v mnoha ohledech) neblahý civilizační vývoj, který vytvořil systém, vyvolávající v lidech nezkrotnou chtivost a touhu po moci. Inspirován Marxem volá Fromm po zásadní změně paradigmat, po upuštění od všech forem vykořisťování, které znemožňuje rozvoj pozitivní svobody a vítězství ideálů humanistické etiky. „Dojde-li k tomu,“ říká v *Anatomii lidské destruktivity*, „zjistíme, že utopické vize Buddhy, proroků, Krista a humanistických utopistů renesance jsou vlastně rozumná, realistická řešení, která slouží základnímu biologickému programu člověka: zachování a růstu jedince i lidského druhu.“⁴⁶

Proslulý neopsychoanalytik, který se v mládí chtěl stát rabínem, rozvinul Freudovy teorie mimořádně tvůrčím způsobem; filozofický a etický rozměr jeho díla je naprosto podstatný. S Tolstým jej spojuje hledání nenásilného řešení palčivých problémů moderního člověka, kritika chamtivosti a touhy po moci; světský humanista Fromm je však také silně inspirován velkými náboženstvími, kromě judaismu především buddhismem, a v neposlední řadě učením Ježíše Krista. Slova z *Evangelia podle Matouše*, jež jsem zvolil jako

⁴² TOLSTOJ, *Království Boží ve vás*, s. 60.

⁴³ Tamtéž, s. 64.

⁴⁴ Tamtéž, s. 65.

⁴⁵ FREUD, S. *O člověku a kultuře*. Praha: Odeon, 1990.

⁴⁶ FROMM, E. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Portál, 2020, s. 219.

název této studie, jistě mohou posloužit jako dobrý základ dialogu nejen mezi jednotlivci, ale také mezi kulturami a náboženstvími.

Současné „lžikřesťanství“, ať už pravoslavné nebo katolické provenience, skutečný Kristův odkaz podle Tolstého lidem zatajuje, ideály prvních křesťanů byly pošlapány hamizností a mocichtivostí těch, kteří se proklamovali coby jediní právoplatní vykladači Písma. Tuto výtku lze jistě vztáhnout i na Tolstého náboženský anarchismus, o ryzí mravnosti mnoha „kacířů“, byť byly jejich postoje vždy podmíněny dobou vzniku a mírou „zlořádů“ v církvích, však bude pochybovat jen naprosto zaslepený zastánce té či oné ortodoxie. Pro Tolstého je jedním z podstatných znaků křesťana jednoznačné odmítnutí kolaborace s (jakoukoli) mocí, v jeho spisech najdeme nejednu pochvalnou zmínku o kvakerech, o Janu Husovi a především o Petru Chelčickém. *Siet' viery pravé* (rusky vyšla roku 1893), domnívá se Tolstoj, hlásáním chudoby a nenásilí neopakovatelným způsobem potvrzuje jeho názory.

Otázkou samozřejmě zůstává, zda má někdo (včetně Tolstého, jehož názory se velice liší např. od Dostojevského nebo Solovjova, o katolické či protestantské teologii nemluvě) patent na správný výklad křesťanství a zda, resp. jakým způsobem lze Chelčického pozoruhodný text aplikovat v moderní společnosti. Masaryk v polemice s Tolstého koncepcí neprotivení se zlu násilím (třebaže ji po jistou dobu sdílel) podotýká, že zlo, chceme-li předejít dalekosáhlým následkům, je třeba rozpoznat a zadusit – v sobě i ve společnosti – jakmile se začne hlásit o slovo. Jedině tak se předejde ještě většímu, s násilím spojenému zlu v budoucnosti. S tím lze, domnívám se, jediné souhlasit, složitější však bývá odhalit, jestli to, co ve mně nebo v mém okolí klíčí, skutečně směřuje ke zlu, jež ostatně každý vidí v něčem jiném.

Kromě toho je obtížné nevidět nemalá úskalí, která bývají tak často spjata se snahami o překonání sebe sama; kruciální problém obvykle tkví v absenci racionálního uvážení vlastních možností. Určit, kde končí mravnost a kde začíná sebestrukce, tedy násilí na sobě samém, je krajně obtížné a především individuální. Přimknutí se k určitým hodnotám, jak varují Nietzsche a Freud, se snadno může zvrátit v diktát hodnot, což leckdy vede k situaci (zdánlivě) náhlé exploze potlačených tendencí a sklonů; napravující se hříšník začne křížem, jež na sebe v původně ušlechtilém předsevzetí vzal, mlátit každého, kdo se mu pokusí „kázat morálku“ nebo mu jen stojí v cestě za kariérou, penězi či „zážitky“. Tolstého řešení, spočívající v bezpodmínečné lásce ke všem lidem, má svůj význam především jako mravní apel. Představa harmonické souhry partikulárních zájmů a cílů, jejichž saturace povede k obecnému blahu, však má k realitě také daleko.

Filozofické, resp. filozoficko-teologické spisy „největšího slovanského moralisty“, jak Tolstého tituloval dobový český tisk,⁴⁷ s (částečnou) výjimkou spisu *O životě*, místy vyznívají příliš jednoznačně, (post)moderním myšlením odkojený čtenář, který se k náboženství povětšinou staví lhostejně či negativně, je dost možná smete ze stolu jako návod na život, resp. jako křesťanskou agitaci. V Tolstého románech a povídkách se však objevují desítky postav, schopných jak nečestného jednání, tak krajního sebeobětování; nábožensko-filozofickým dílem hledá autor ve světě i ve svém nitru smysluplný řád, ve *Vzkříšení* jej nachází propojením obou rovin. Zásadami, jež hlásal, se však, jak sám nejednou připouští, vždycky neřídil, kupříkladu manželka Sofie, která mu porodila čtrnáct dětí, překládala jeho spisy do

⁴⁷ TOLSTOJ, *Co máme tedy dělati. I., II.*

francouzštiny a nechtěla žít v Jasně Poljaně, to s ním určitě neměla lehké; obdivná slova, jimiž na její adresu nešetřil Masaryk, mají velice reálný základ. Ruskému géniovi možná můžeme vyčítat utopismus, můžeme se pozastavovat nad jeho staromilstvím (názory na postavení ženy coby „strážkyně rodinného krbu“), nad nepochopením (západního) liberalismu a demokracie, dokonce můžeme, jako třeba španělský liberál José Ortega y Gasset, ironizovat velebení chudoby⁴⁸ atd. Zapomínat bychom však neměli na spisovatelovy sympatie k Polákům, Finům, Židům (např. veřejné vystoupení po pogromu v Kišiněvě) a dalším carismem podmaněným národům, na jeho pedagogickou činnost (který významný romanopisec se „poníží“ k tomu, aby sepisoval čítanky pro děti), pomoc obětem režimního pronásledování atd. Ať už si z Tolstého díla vybereme cokoli, nemůžeme mu upřít mistrovský styl, srozumitelnost a upřímnou, z hloubi srdce tryskající apelativnost: Chcete-li změnit svět, začněte u sebe.

Českému křesťanskému pacifistovi Přemyslu Pittrovi se učení ruského moralisty stalo doslova zjevením. V zákopech první světové války mladý dobrovolník (!) slíbil sobě a Bohu, že – pokud přežije – věnuje celý život slabým a potřebným. Nenásilí a s ním úzce související odmítání nacionalismu pojímal jako svůj celoživotní program, stejně jako Tolstoj se stal vegetariánem a esperantistou. Svému válečnému slibu se nikdy nezpronevěřil a za demokratické první republiky iritoval úřady vyhraněným pacifismem. Československé orgány dokonce zakázaly jím řízený spolek s příznačným názvem Hnutí pro křesťanský komunismus. Ve třicátých letech vystupuje Pitter proti vzrůstajícímu antisemitismu, za války pomáhá Židům a po pádu „Tisícileté říše“ kritizuje chování Čechů k Němcům a stará se o německé děti. Jako mnoho jiných vynikajících krajanů končí po „vítězném únoru“ v emigraci, kde pokračuje ve svém dobrém díle, mj. péčí o odkaz české reformace. Roku 1964 je vyznamenán izraelskou cenou Spravedlivý mezi národy a roku 1991 in memoriam Řádem TGM 1. třídy.⁴⁹

Tolstého filozofie, domnívám se, poukazuje na meze liberalismu, který se – zejména v pokleslé podobě náboženství úspěšných – snadno mění v sobectví, v pohodlné zapomínání, jak by řekl Julien Benda, univerzálních hodnot na úkor nejrůznějších partikularismů. Do (liberálního) nebe vynášená soutěživost leckdy přerůstá v bezbřehou ambicióznost a do sebe zahleděný člověk „vyspělého světa“ si obvykle ani nevšimne, jak mu, zatímco otročí svým dosaženým i nedosaženým cílům, život protéká mezi prsty. Instrumentalizace bližních (nebo pohrávání si s jejich city a důvěrou jako v případě knížete Něchljudova), kterou si při takovém životním nastavení zvykáme považovat za „normu“, se nám však může vrátit jako bumerang, byť by se jednalo „pouze“ o výčitky svědomí. Tolstého učení zve skeptického člověka modernity na cestu, jež vede k druhým lidem a k hledání duchovního přesahu a smyslu života bez závislosti na ortodoxiích a církevních rituálech.

Spisovatelova láska k mužikům (ale i k dělníkům a prostým lidem vůbec) byla nefalšovaná, daná mj. studem za to, že právě jemu osud poskytl bohatství, pronikavou inteligenci, železné zdraví a úžasný talent. „Je to nějaká moje zásluha?“ táže se Tolstoj mezi řádky a desítky let zvažuje, zda, přestože opustil paláce a salóny a stará se o potřebné, stále nežije „nemravně“. V jeho nitru vždy byl přítomen jak „živočišný člověk“, tak moralista obdařený „racionálním svědomím“; tento vnitřní svár je bezesporu jedním ze základních

⁴⁸ ORTEGA Y GASSET, J. *Vzpouřila se*. Praha: Naše vojsko, 1993, s. 93.

⁴⁹ Wikipedia, heslo: Přemysl Pitter. [online]. Dostupné na: https://cs.wikipedia.org/wiki/P%C5%99emysl_Pitter. [cit. 27. 3. 2020].

stavebních kamenů celé Tolstého tvorby. Svým způsobem se nemýlil Elias Canetti, když – s vědomou nadsázkou – o ruském velíkánovi napsal: „Jeho protiklady jej činí celkově věrohodným, je to jediná osobnost minulosti, která se v našich časech dá brát vážně.“⁵⁰

Své ideály, dá-li se to v daném kontextu tak říct, uskutečnil Tolstoj až deset dnů před smrtí, kdy opouští rodinu a prochází na vlak, aby se uchýlil do kláštera, ev. pokračoval k Černému moři, resp. někam do neznáma. Jak stojí psáno v *Evangelii podle Matouše*: „Kdo miluje otce nebo matku víc nežli mne, není mne hoden; kdo miluje syna nebo dceru víc nežli mne, není mne hoden. Kdo nenese svůj kříž a nenásleduje mne, není mne hoden. Kdo nalezne svůj život, ztratí jej; kdo ztratí svůj život pro mne, nalezne jej.“⁵¹

Samozřejmě se můžeme domýšlet, že se jednalo o pokročilým věkem způsobený psychologický zkrat; proti tomuto závěru však svědčí dochovaný dopis manželce, v němž se spisovatel svěčuje, že nemůže dále snášet svůj dvojitý život a děkuje za krásné společné chvíle... Na železniční stanici v nedalekém Astapovu se mu udělalo špatně, dostal zápal plic a na špinavém nádraží zakrátko zemřel. Podle jeho názoru však smrt neexistuje, neboť „viditelný život je částí nekonečného pohybu života“.⁵² „Prorok z Jasně Poljany“, také pod vlivem Platóna a buddhismu, věří v metempsychózu; rovněž Pierre Bezuchov ve *Vojně a míru* při pohledu na mrtvou matku cítí, že vždycky bude a vždycky byl, o reinkarnaci ostatně „filozofuje“ i Nataša Rostovová. Lidská existence nezačíná okamžikem zrození, ev. početí a bude trvat věčně. Nakonec i v *Evangelii podle Jana* najdeme tato slova Ježíšova: „Amen, amen, pravím vám, dříve než se Abraham narodil, já jsem.“⁵³ Tolstého poslední slova na tomto světě – alespoň podle přítomných svědků – byla: „Tedy přece... Úplně jako mužik.“

⁵⁰ Prefazione di Igor Sibaldi. In: TOLSTOJ, *Sulla vita*, s. 29.

⁵¹ Mt 10, 37–39.

⁵² TOLSTOJ, *Sulla vita*, s. 208.

⁵³ Jan 8, 58.

Osobní, nebo státní svědomí?! Melvillovo pozdní dílo Billy Budd aneb proces proti „švarnému námořníkovi“

Radim Seltenreich

*Právnická fakulta, Univerzita Karlova
Kontaktní e-mail: seltenre@prf.cuni.cz*

Personal or State Conscience?! Melville's Late Work Billy Budd or the Process against „Dashing Sailor“

Abstract:

In this article the author deals with the Herman Melville's fiction "Billy Budd" from the perspective of the current "law and literature". So firstly he contextualizes this book in writer's work whereas he also claims that it is a story that Melville wrote at the very end of his life. Further he makes us familiar with the legal problematics of the mutiny in the English law because exactly this plays a key role in the fiction. He pays his attention as well to the concrete naval mutinies in Spithead and Nore which passed exactly in the year 1797 in which Melville set his fiction. As his inspiratory source he mentions as well the mutiny in American Navy on the USS Somers in the year 1842.

In the further part of his study the author makes us firstly familiar with the plot of the fiction whereas he pays mainly his attention to the legal aspects of the process against the sailor Billy Budd which ends with the adjudgment death penalty. Finally he claims that the death of Billy Budd was not in accordance with the idea of the correct legal process and rather it was the sacrifice of Billy Budd in the interest of the preservation of the existing social order in the time of the war.

Keywords: Melville; Billy Budd; law and literature

Klíčová slova: Melville; Billy Budd; právo a literatura

DOI: 10.14712/2464689X.2020.20

Jedno z nejčastějších témat, jež se v rámci směru „právo a literatura“ vyskytuje, je motiv zločinu a trestu. A není pochopitelně ani divu, takové téma je už ze samé své podstaty v literatuře čtenářsky atraktivní, přičemž autorovi nabízí jak variantu vybudování napínavé zápletky, tak i možnost zajímavého psychologického vykreslení hlavních postav děje, zpravidla tedy zločince a jeho oběti. A nemusí zůstat jen přítom – skuteční mistři světové literatury, jejichž ambice šly daleko nad rámec pouhého detektivního žánru, se nezřídka pokusili v rámci svého příběhu i o hlubší zamyšlení jak nad stavem společnosti své doby, tak i nad jejím tehdejším právním řádem a vůbec vnímáním práva, jež o ní zpětně samozřejmě také mnoho zásadního vypovídá.

Mezi taková nadčasová díla pak nepochybně patří i pozdní dílo Hermana Melvilla Billy Budd, nad nímž bych se dále pokusil blíže zamyslet. Toto dílo totiž vyniká nejen onou zmiňovanou zápletkou a psychologizací postav, jež je navíc doplněna o takřka mysticky pojatou archetypální symboliku, ale právě i oním přesahem, který se zamýšlí nad samotným nastavením fungování práva v lidské společnosti.

Za zásadní zde přitom považuji otázku významu trestu. Jak totiž dále uvidíme, samotné udělení trestu je v tomto případě sporné, zvláště když se pak jedná o jeho zřejmě nejtěživější formu vyostřenou o zjevně nezvratný následek, jak je tomu nevyhnutelně při stanovení rozsudku znějícího na trest smrti. Přesto je však právě takovýto trest nakonec nad Billy Buddem vyneseno, neboť nepochybně zabil člověka, jakkoliv okolnosti tohoto zabití z něj prakticky snímají vinu a činí jej naopak obětí.

Nakonec je však potrestán, a to nikoliv ani tak kvůli skutku samotnému, jako daleko více kvůli představě, že takové jednání nemůže pro svůj případný negativní vliv na okolí zůstat bez trestu. Není tak od věci ani připomenout, co o smyslu trestů píše ve své dnes již klasické studii „Dohlížet a trestat“ francouzský filozof Michel Foucault, neboť právě on to je, kdo velmi přesvědčivě formuluje i tzv. „pravidlo vedlejších účinků“: „Trest musí působit svými nejtěživějšími účinky na ty, kteří žádný špatný skutek nespáchali, v krajním případě lze říci: kdyby bylo jisté, že viník nezačne znovu páchat zločiny, stačilo by ostatní nechat věřit, že byl potrestán. Je to centrifugální intenzifikace účinků, která ústí do toho paradoxu, že v kalkulaci trestů je tím nejméně zajímavým prvkem sám viník (kromě případů, kdy je podezřelý z recidivy).“ S tím se pak úzce pojí hned následně Foucaultem zmiňované „pravidlo naprosté jistoty“: „S představou každého zločinu a od něho očekávaných výhod musí být spojena představa určitého trestu s přesně danými nepříjemnostmi, jež z něj plynou. Je třeba, aby spojení jednoho s druhým bylo považováno za nevyhnutelné a aby je nic nemohlo narušit.“¹

Kromě těchto aspektů trestu, k jejichž promýšlení případ Billyho Budda přímo vyzývá, se zde dále budeme věnovat i fenoménu válečného práva v námořních silách Velké Británie, neboť právě tato problematika je pro posouzení situace určující. Ještě předtím se však musíme zmínit i o významu této novely v kontextu celého Melvillova díla, neboť i toto je pro pochopení daného případu zcela zásadní a nevyhnutelné.

Billy Budd jako mistrovské dílo vynikajícího amerického spisovatele

Připomeňme si tedy nejprve, že Herman Melville se narodil roku 1819 v New Yorku do rodiny původně poměrně bohatého obchodníka, jenž však už v době jeho dětství prodělává

¹ FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin, 2000, s. 147–148.

úpadek. Situaci dále zhorší úmrtí otce roku 1831. V nepříliš dobré finanční situaci nakonec vyrazí Melville ve svých dvaceti letech poprvé na moře, aby právě tato zkušenost námořníka pro něj znamenala zásadní inspiraci, jež se později nesmazatelně projeví i v jeho literárních dílech. Vyzvedněme v této souvislosti zejména jeho plavbu na velrybářské lodi do jižních moří, z níž výtěží předlohu pro svůj nejslavnější román „Bílá velryba“ vydaný roku 1851. Důležité je přitom říci, že Melville po prvních pokusech, v nichž vyniká zejména popis exotického prostředí, směřuje právě v této knize k mnohem hlubšímu a alegoricky zabarvenému podobenství o destruktivním působení člověka v nastupujícím „moderním světě“.²

S ohledem na konkrétní problematiku tohoto pojednání je však ještě důležitějším zmínit jinou knihu inspirovanou taktéž Melvillovou námořní zkušeností, a to „Bílá blůza aneb svět válečné lodi“ (v originále „White Jacket, or, the World in a Man-of-War“), jež poprvé vyšla roku 1850 v Londýně. Dílo, jež bezprostředně vychází z Melvillovy více než rok trvající služby na americké válečné lodi, lze totiž nepochybně považovat i za jeden z inspiračních zdrojů pro jeho pozdní novelu *Billy Budd*. Bez zájmovosti z právního hlediska ani není, že právě Melvillův sugestivní popis bičování vedl hned v září 1850 k tomu, že americký Kongres zakázal používat tento trest na všech amerických válečných lodích.³

Melville následně pokračuje v započaté dráze spisovatele, nicméně jeho další díla vyznačující se vysokou kvalitou nejsou příliš čtenářsky úspěšná (takový byl ostatně zprvu i osud „Bílé velryby“), což jejich autorovi kromě pochopitelného zklamání přináší i existenční obtíže, jejichž řešením je nakonec přijetí místa celního inspektora v New Yorku v roce 1866, který vykonává po následné dvě desítky let, což je i doba, kdy se jako prozaik odmlčel, a svou spisovatelskou pozornost věnoval příležitostně jen poezii. Když tak Melville roku 1891 umírá, je v podstatě již „zapomenutým spisovatelem“.

O to slavnější je pak jeho „znovuobjevení“ v letech následujících po Melvillově smrti, jež ho následně vynáší do již nezpochybnované role klasika nejen americké, ale i světové literatury. Nemalou zásluhu na tomto procesu má přitom i prvé vydání novely „Billy Budd“ roku 1924, o což se zasloužil zejména Raymond Weaver. Právě tento literární badatel totiž objevil v Melvillově pozůstalosti „asi 340 tužkou popsaných lístečků s textem, na němž dle vlastních údajů Melville pracoval od listopadu 1888 do dubna 1891. Autorův text je místy psán dosti nejasně, je v něm hodně škrtnuto, mnohdy jsou uváděny různé varianty (aniž by autor označil, které dává přednost).“⁴

Souhrnně lze tak říci, že se vlastně jednalo o autorsky nedokončené dílo, jehož text byl po zmiňovaném prvním vydání v roce 1924 v těch následujících dále vylepšován. Každopádně se ovšem dnes jedná o dílo, které je právem vedle „Bílé velryby“ považováno za druhý vrchol autorovy tvorby. A o tom svědčí i pozornost, jež je mu věnována, a která významně přesahuje oblast pouhé literární kritiky. Vždyť děj knihy byl převeden po druhé světové válce i do jevištní adaptace, jež se pak sama stala podkladem i pro působivé zfilmování z roku 1962 v režii Petra Ustinova, přičemž ještě předtím roku 1951 měla svou premiéru i stejnojmenná opera Benjamina Brittena.

² Blíže viz BRADBURY, M. – RULAND, R. *Od puritanismu k postmodernismu. Dějiny americké literatury*. Praha: Mladá fronta, 1997, s. 153–156.

³ DOLIN, K. Sanctioned irregularities: martial law in *Billy Budd*, Sailor. *Law Text Culture*, 1994, No. 1, s. 122–123.

⁴ MUNZAR, J. Melvillův odkaz. In: MELVILLE, H. *Billy Budd*. Praha: Vyšehrad, 1978, s. 235–236.

„Vzpouora“ v anglickém právu a inspirační zdroje Melvillovy novely

Po tomto stručném popisu významu novely Billy Budd v kontextu celého Melvillova díla se tak následně podívejme na problematiku fenoménu „vzpouory“ v anglickém právu, neboť právě tento aspekt je z hlediska směru „právo a literatura“ v této novele v mnoha ohledech zásadní. Na úvod si tak řekněme, že během středověku se nerozlišovalo mezi právem, jež by se vztahovalo zvlášt' na vojáky a zvlášt' na civilisty, pro obě skupiny platila stejná právní úprava, jež ale mohla být posuzována odlišnými soudy.

To se ovšem v Anglii začíná měnit za vlády Tudorovců a zejména pak Stuartovců, kdy se začínají uplatňovat tzv. „articles of war“, jež mají regulovat chování pozemských a námořních vojenských sil, čímž se souběžně začíná vytvářet nový celek oddělené právní úpravy – „military law“. Kritizováno je přitom ovšem, že tato ze své podstaty zvláštní a spíše tvrdá právní úprava je Korunou používána i proti civilistům, a to včetně ukládání trestu smrti právě na základě těchto norem. Nezřídka totiž takto vlastně mizí rozlišení mezi vojenským a válečným či stanným právem („martial law“), kdy autorita soudů common law je právě uzurpována ze strany „martial courts“. Nepřekvapí tak, že tato skutečnost se odráží i v listině „Prosba o právo“ („Petition of Right“) z roku 1628, kde se požaduje, aby nejen civilisté, ale také vojáci se svými důstojníky nebyli v Anglii souzeni válečnými soudy v době míru.⁵

Ještě mnohem později se tak cítí nikdo menší než William Blackstone ve svém slavném díle oprávněn napsat: „Neboť válečné právo, jež není zbudováno na žádných pevných principech, ale je ve svých rozhodnutích zcela libovolné, není, jak uvádí Sir Matthew Hale, vpravdě a skutečnosti žádným právem, ale spíše něčím, co se musí strpět, než aby to bylo právem. Potřeba pořádku a disciplíny v armádě je tím jediným, co mu může dát oprávnění, a proto nesmí být používáno v době míru, kdy jsou královské soudy přístupné každému, aby zde obdržel spravedlnost v souladu se zákony země.“⁶

Již předtím ale dochází k další bližší úpravě této problematiky v souvislosti s událostmi „Slavné revoluce“ na sklonku 17. století. Tehdy totiž došlo při převzetí moci Vilémem III. k tomu, že část zejména skotských vojenských oddílů zůstala věrná Jakubu II., a odmítla poslouchat rozkazy nového panovníka. Problémem přitom bylo, že v době míru nad nimi formálně měly mít autoritu pouze soudy common law (případně equity), jež však nemohly trestat vzpouru („mutiny“), neboť v jejím případě se jednalo o „military law crime“, a nikoliv „common law crime“. Vzhledem k tomu, že tedy neexistoval žádný legální prostředek, jímž by bylo možné vzpouru zastavit a potrestat, přijímá Parlament hned roku 1689 zákon o vzpouře („Mutiny Act“), jímž ji prohlašuje za zločin, který mohou i v době míru v Anglii trestat rozsudkem smrti válečné soudy.

Zároveň je ovšem třeba i podotknout, že vzhledem k tomu, že Listina práv („Bill of Rights“) vydaná v témže roce zakazovala přítomnost stálé armády v zemi bez výslovného souhlasu parlamentu, byl zákon o vzpouře omezen jen na rok trvání, přičemž po jeho uplynutí byl pravidelně obnovován. Pokud se pak konkrétně válečného námořnictva dotýká, připomeňme ještě, že roku 1653 byly vydány zvlášt' pro tyto námořníky určené „The Naval Articles of War“, jež byly ovšem pozměněny hned roku 1661, tedy krátce po začátku období restaurace stuartovské monarchie. Roku 1749 potom došlo v dalších těchto „článcích“

⁵ BAKER, J. H. *An Introduction to English Legal History*. Londýn: Butterworths, 1990, s. 142–143.

⁶ BLACKSTONE, W. *The Commentaries on the Laws of England*. Londýn: Garland Publishing, 1978, díl I., s. 413–414.

k zpřísnění disciplíny, přičemž naopak určité zmírnění používaných drakonických trestů lze nalézt v úpravě z roku 1779.⁷

Naposledy zmiňovaným datem jsme pak téměř dosáhli doby, v níž už se odehrává samotný příběh novely *Billy Budd* zasazený konkrétně do roku 1797. Tento rok je přitom z pohledu královského válečného námořnictva opravdu zásadním, protože v něm došlo ke vzpouřám v Spitheadu a Nore, jež jsou hned v předmluvě samotným Melvillem zmiňovány: „Byly to tedy, jak se naznačuje na jiném místě, záblesky tohoto revolučního ducha, jež ve Spitheadu dodaly odvahu námořníkům válečného loďstva ke vzpouře proti skutečným a dlouhotrvajícím zlořádům a jež později v Nore vedly k vytyčení přehnaných a příliš bojovných požadavků, těmto požadavkům bylo možno úspěšně čelit, jak se ukázalo, teprve potom, co vůdcové povstání byli pro výstrahu slavnostně oběšeni před zraky celého shromážděného loďstva. Podobně však, jako tomu bylo s revolucí ve velkém měřítku, byla svým způsobem Velká vzpouře – ač ji tehdy v Anglii považovali za něco hrozného – nepochybně prvním nepřímým podnětem k velmi důležitým reformám v britském námořnictvu.“⁸

Oč tedy v případě těchto událostí ve Spitheadu a Nore konkrétně šlo? Alespoň stručné zodpovězení takto položené otázky je namísto již proto, že děj námi sledované novely je na fenoménu vzpouře (byť zjevně jen domnělé) v nemalé míře postaven.

Důležitý byl přitom pochopitelně i dobový kontext, neboť Velká Británie byla ve válečném stavu s revoluční Francií, přičemž válečné loďstvo představovalo klíčovou složku tohoto úsilí. Obě vzpouře se přitom – jak ostatně právě naznačil i Melville – v podstatném ohledu i dosti lišily. Zatímco totiž povstání ve Spitheadu zdůrazňovalo zejména ekonomické požadavky, vzpouře v Nore byla skutečně radikálnější, a to zejména v tom, že akcentovala i určité vyhraněné politické postoje.

Nepokoje ve Spitheadu započaly v půlce dubna a skončily v půlce května 1797, přičemž je spustily požadavky na zvýšení platu a lepší životní podmínky námořníků (např. častější možnost vycházek na pevninu nebo finanční kompenzace v případě nemoci či zranění). Skutečně je tak třeba konstatovat, že platy námořníků v důsledku rostoucí inflace v posledních desetiletích 18. století procházely určitým znehodnocením a nebyly na rozdíl od pozemní armády navýšeny.

Během vyjednávání s Admirálitou se pak objevily i požadavky na odvolání některých mezi mužstvem vzbouřených lodí nepopulárních důstojníků. Je přitom třeba říci, že ačkoliv jsou tyto události často označovány jako vzpouře, námořníci zároveň udržovali (povětšinou pod vedením svých důstojníků) běžnou disciplínu s tím, že jakékoliv nepokoje okamžitě ukončí, pokud by se v blízkosti anglických břehů objevily francouzské lodě. Přesto byla jednání, poznamenaná vzájemnou nedůvěrou obou stran, nesnadná a také i přerušena, aby ovšem nakonec přeci jen skončila dohodou, když admirál lord Howe nakonec vyhlásil „královskou milost“ pro všechny „vzbouřené posádky“ a zároveň i určité zvýšení platů při současném přeřazení některých neoblíbených důstojníků.

Jestliže ovšem události ve Spitheadu byly nakonec ve zpětném pohledu označeny jako „breeze at Spithead“, o žádný „větřík“ již nešlo – jak ostatně už samotný Melville naznačil – v případě vzpouře v Nore, přičemž zdejší vypuknutí nepokoju se časově prakticky

⁷ DOLIN, *c. d.*, s. 133–135.

⁸ MELVILLE, *c. d.*, s. 9.

kryje s jejich koncem ve Spitheadu. Brzy jsou tak i zde zvoleni delegáti za každou vzbouřenou loď, kteří formulují požadavky, jež na rozdíl od těch ve Spitheadu obsahují kromě zvýšení platu i takové, jež nelze než označit za vysloveně politické. Zmiňme tak zejména návrhy na změnu „Articles of War“, rozpuštění Parlamentu a uzavření okamžitého míru s Francií.

Na nejvyšší míru pobouřená Admiralita byla ovšem ochotna přistoupit pouze na ústupky již učiněné ve Spitheadu a udělení milosti, přičemž ovšem situaci dále v podstatě již nesmiřitelně vyhrotil pokus o blokádu Londýna ze strany vzbouřenců. Těm je ale naopak odepřen přístup k vodě a potravinám, což má za následek narůstající nejednotu v řadách vzbouřených námořníků, jež se nakonec ukáže být pro povstání osudnou.

To je následně potlačeno, přičemž třicet vůdců vzpoury je oběšeno, mnozí další jsou pak uvězněni, zbičováni nebo odesláni jako trestanci do Austrálie. Přes tuto nepochybnou tvrdost je ovšem zapotřebí také konstatovat, že většina mužů zapojených do vzpoury vůbec potrestána nebyla, což bylo s ohledem na dobovou praxi spíše neobvyklé. V reakci na tyto události je následně ještě téhož roku vydán i zákon o vzpouře, který nedvojsmyslně hovoří o tom, že pokud se někdo pokusí svést jinou osobu ve vojenské službě („by sea or land“) od jejich povinností a přísahy věrnosti Jeho Veličenstvu a organizovat vzpouru, pak bude uznán vinným z hrdelního zločinu („felony“).⁹

Takové je tedy skutečné historické pozadí roku, do něhož Melville cíleně zasadil příběh své novely *Billy Budd*, již ovšem napsal až téměř o století později. V mezidobí přitom došlo i k dalším námořním vzpourám, mezi nimiž vynikají zejména události z roku 1842, jež se tentokrát odehrály na palubě americké lodi *USS Somers*. Vzhledem k tomu, že jsou dnes taktéž brány jako významný Melvillův inspirační zdroj při psaní jeho novely, je namístě, abychom si i je alespoň stručně přiblížili.

Celou záležitost přitom činí o to zajímavější skutečnost, že mezi třemi odsouzenými, kteří byli za údajné plánování vzpoury pověšeni, byl i syn tehdejšího amerického ministra obrany Johna C. Spencera, Philip Spencer, který byl také považován za klíčovou postavu připravovaného komplotu. Ten měl některé námořníky údajně přesvědčovat, aby se ujali moci na lodi a uskutečnili při jejím dalším řízení piráty inspirovaný model „námořnického bratrství“. Poté, co došlo k vyjádření, se Spencer bránil tím, že šlo pouze o vtip, nicméně následně na lodi zasedající soud i na základě jiných indicií (krádež alkoholu, pokus o získání zbraně ze strany jednoho z námořníků) byl nakonec jiného mínění, a – jak již řečeno výše – odsoudil Spencera a dva další námořníky k trestu smrti, který byl vzápětí vykonán.

Při následném přezkoumání byl rozsudek potvrzen, nicméně mezi veřejností zůstaly určité pochybnosti, zda tento zjevný případ mladické nerozvážnosti přeci jen nebyl posouzen příliš tvrdě, a zda nešlo s vynesením tvrdého ortelu počkat až po doplutí do přístavu, od něhož byl již *USS Somers* v době konání soudu a výkonu rozsudku nedaleko. I proto byla celá kauza v 80. letech 19. století novináři znovu „otevřena“, shodou okolností tedy právě v době, kdy Melville započal svou práci na novele *Billy Budd*. Jako jeden z inspiračních zdrojů pro ni je tedy příběh na *USS Somers*, jenž se odehrál téměř půl století předtím, nepochybný, a to o to více, že jedním z členů na lodi tehdy zasedajícího soudu byl i námořní důstojník a Melvillův švagr Guert Gansevoort.¹⁰

⁹ Podrobně k celé problematice viz DUGAN, J. *The Great Mutiny*. New York: Putnam, 1965.

¹⁰ DOLIN, c. d., s. 130–131.

Pro toho, kdo by i pak měl ještě snad o ovlivnění Melvilla tímto případem pochybnosti, lze už jen ocitovat, co sám Melville v novele *Billy Budd* píše o situaci, v níž se soud na lodi radí o vině námořníka, podle nějž je kniha nazvána: „Je pravděpodobné, že došli k něčemu, co se více či méně podobalo tomu znepokojenému stavu myslí, který v roce 1842 pohnul velitele válečné brigý Spojených států ‚Somers‘ k vynesení rozsudku (na základě takzvaných Válečných ustanovení, pro která byl modelem anglický Zákon o vzpourách), aby dal popraviti na moři jednoho nižšího námořního důstojníka a dva poddůstojníky jako vzbuřence, kteří se zamýšleli zmocnit brigý. A tento rozsudek byl proveden, ačkoliv byl mir a oni byli od domova jen několik dní plavby. Rozsudek byl na pevnině potvrzen námořním vyšetřujícím soudem, který byl na pevnině svolán – je to kus historie a zde to budiž uvedeno bez komentáře. Je pravda, že situace na palubě lodi ‚Somers‘ se lišila od situace na palubě ‚Nepřemožitelné‘. Avšak naléhavost řešení, kterou již všichni pociťovali, byla naprosto stejná.“¹¹

Novela *Billy Budd* z pohledu práva

Chceme-li nyní přiblížit děj novely *Billy Budd*, je nutno poukázat na skutečnost, že Melvillovi šlo v nemalé míře také o to, aby jí vytvořil působivý kontrast mezi tím, jak jsou právní případy úřední řečí vyličený, a tím, jaká působivá lidská dramata, jež je nastiňují do zcela jiné polohy, se za nimi skrývají. Poté, co nás tedy sugestivně provede „skutečným příběhem“ případu, nechává zaznít strohému konstatování, jímž o něm byl zpraven okolní svět. Začneme tedy nyní právě obráceně, a ocitujme si nejprve, co se údajně objevilo v oficiálním námořním týdeníku, abychom teprve následně stručně vyličili, jak se případ dle Melvilla „skutečně odehrál“.

Pod hlavičkou „Zprávy ze Středozeří“ čtenáři mohli číst o případu námořníka Billyho Budda právě následující: „Desátého dne minulého měsíce došlo na palubě lodi Jeho Veličenstva *Nepřemožitelná* k politováníhodné události. John Claggart, lodní zbrojmistr, odhalil, že se mezi nižšími příslušníky posádky počíná připravovat jakési spiknutí a že vůdcem vzbuřenců je jistý William Budd. Když Claggart obžalovával toho muže před kapitánem, bodl ho Budd ze msty do srdce nožem, který náhle vytasil z pochvy.

Tento skutek a použitý nástroj dostatečně naznačují, že vrah, ač narukoval pod anglickým jménem, nebyl Angličanem, ale jedním z těch cizinců, kteří přijali anglické jméno a kteří v současné mimořádné době byli pod tlakem nutnosti připouštění do loďstva ve značném množství.

HRŮZNOST zločinu a neobyčejná mravní zkaženost zločince jako by byly ještě větší, vezmeme-li v úvahu osobnost oběti: úctyhodný a rozvázný člověk středních let, náležející k té nižší funkční kategorii, k poddůstojníkům, na nichž do tak velké míry spočívá výkonnost válečného loďstva Jeho Veličenstva, jak vědí nejlépe sami urození páni důstojníci. Měl odpovědnou funkci – náročnou i nevděčnou – a vykonával ji s příkladnou věrností, protože byl horlivým vlastencem. Tento případ tak jako mnoho jiných případů dnešní doby, a osoba tohoto nešťastníka symbolicky vyvracejí, je-li zde vůbec třeba vyvracení, zlomyslný výrok připisovaný zesnulému doktorovi Johnsonovi, že vlastenectví je poslední útočiště ničemů.

¹¹ MELVILLE, *c. d.*, s. 95

Zločinec zaplatil za svůj zločin. Okamžité potrestání se projevilo jako blahodárné. Dnes není nic slyšet o tom, že by na palubě lodi Jeho Veličenstva Nepřemožitelná bylo něco v nepořádku.¹²

Tolik tedy v podstatě úředně laděné oznámení z tisku „adresované světu“. Celá novela je, ovšem kromě právě této Melvillem vytvořené fiktivní zprávy, o tom, že to bylo úplně jinak. V postupně gradujícím vyprávění je tak skutečně pozvolna vytvořen zcela odlišný obraz. Podle něj je pak námořník Billy Budd jinou postavou, než jak byl právě vylíčen, což ostatně platí i pro jeho oběť – zbrojmistra Johna Claggarta.

Nejprve se ovšem dovídáme, kterak se vlastně Billy Budd na palubu válečné lodi „Nepřemožitelná“ dostal. Melville o tom píše takto: „Byl násilně naverbován v oblasti kanálu La Manche z anglické obchodní lodi, vracející se domů, do válečného loďstva Jeho Veličenstva, a to na bitevní loď ‚Nepřemožitelná‘, vybavenou sedmdesáti čtyřmi děly, která právě vyplouvala na moře, a jak už se to v oněch úspěšných dnech stávalo, musela z přístavu vyplout s neúplným stavem posádky.“¹³

Billy Budd sám ovšem proti tomu nic nenamítá, od prvních stran knihy je líčen jako čistá a bezelstná povaha nadaná přirozeným darem získávat si příznivce a uklidňovat rozpory. Je přitom ze strany Melvilla jistě záměrnou ironií, že obchodní loď, z níž se Billy dostává na palubu „Nepřemožitelné“, se nazývá „Lidská práva“, a že tak – když věren své bezelstnosti se s touto lodí loučí –, pronáší „A sbohem i vy, Lidská práva!“ Máloco je ostatně asi příhodnější pronést, když se člověk stává členem posádky válečné lodi.

I zde je ale Billy již záhy oceňován nadřizenými důstojníky a oblíben mezi mužstvem. S jedinou – ovšem pro další děj knihy osudovou – výjimkou, jíž je zbrojmistr John Claggart. Právě ten je v novele vylíčen jako přímý protiklad „švarného námořníka“, jak je Billy mezi mužstvem označován. Tedy jako muž, jemuž je cizí přímé jednání, a představuje naopak ve své zahořklé slídivosti protiklad Billyho duchovní i fyzické krásy, k níž je ovšem neodolatelně – podobně jako můra ke světlu – přitahován. Pro Claggarta nesnesitelná dráždivost Billyho vnitřní čistoty jej tak nakonec vede až k tomu, že jej v přítomnosti kapitána lodi Vera falešně obviní z osnování vzpoury.

Kapitán Vere je tedy třetí klíčovou postavou knihy, vylíčený v podstatě jako muž dobrý a spravedlivý, který nepřikládá Claggartovým obviněním váhy a intuitivně si tohoto muže protiví, stejně jako naopak cítí k Billovi zjevné sympatie. A tak i poté, co jej Claggart obviní, jej vyzve ke klidu a k tomu, aby se ospravedlnil. Jenže Billy trpí i určitou vadou řeči, kdy tato neschopnost se bez koktání vyjádřit přichází ke slovu zejména právě tehdy, když je rozrušen. A tak i nyní, kdy je falešným Claggartovým obviněním rozrušen na vůbec nejvyšší možnou míru, se marně pokouší ze sebe dostat slova, až frustrace nad marnou snahou způsobí, že nechá promluvit svou pěst a Claggart po jeho úderu do hlavy mrtev padá k zemi.

Průběhu následného procesu na palubě Nepřemožitelné, kde kapitán Vere vystupuje jako svědek, zároveň ale i navádí (přes náklonnost, kterou k Billovi chová) tříčlenný soud k tomu, aby jej shledal vinným a odsoudil k trestu smrti, se budeme věnovat za chvíli. Zatím však dokončeme tuto stručnou rekapitulaci děje knihy konstatováním, že Billy je skutečně pověšen, když těsně předtím upřímně v přítomnosti shromážděné posádky

¹² MELVILLE, *c. d.*, s. 114–115.

¹³ Tamtéž, s. 13.

blahořečí kapitánu Verovi. Ten sám je po střetu s opět příznačně pojmenovanou francouzskou válečnou lodí „Ateista“ těžce zraněn a následně na pevnině umírá, když před smrtí „mumlá slova, která se jeho ošetřovateli zdála nevysvětlitelná – Billy Budd, Billy Budd“.

Tolik tedy zestručnělý a o mnohé zajímavé vedlejší motivy osekáný děj novely, v níž je ovšem logicky z hlediska „práva a literatury“ klíčový průběh procesu proti „švarnému námořníkovi“, k němuž se proto nyní podrobněji vrátíme. Samotný postoj kapitána Vera se zdá být jasný už krátce po činu – „Sražen a usmrčen andělem božím. Avšak ten anděl musí viset!“ Proč potom kapitán zastává právě tento názor, osvětluje zřejmě Melville o něco dále, když píše: „K tomu nešťastnému skutku, jež jsem právě vylíčil, nemohlo dojít v nejnevhodnějším okamžiku. Neboť to bylo velmi brzy po oněch potlačených vzpourách, v době, kdy se od každého anglického námořního velitele vyžadovaly dvě vlastnosti, jež se jen těžko spojují v jedné osobě: uvážlivost a přísnost.“¹⁴

Billy je tedy formálně obžalován a řízení soudu se ujímá první důstojník. Z hlediska dokazování je přítom celá záležitost velmi jednoduchou, protože Claggart byl zabit přímo před očima kapitána Vera a Billy navíc svůj skutek nikterak nepopírá, když říká: „Lituji, že je mrtev. Nechtěl jsem ho zabít. Kdybych se mohl vyjádřit, nebyl bych ho udeřil. Lhal mi však hanebně do očí, a to v přítomnosti mého kapitána, a něco jsem musel říci, a byl jsem schopen to říci jen úderem. Bůh mi pomáhej!“¹⁵

Billy tak má na své straně sympatie všech členů soudu, nicméně kapitán Vere, byť formálně pouze svědek, začíná soudu vlastně dávat instrukce, jak na případ nahlížet, přičemž zdůrazňuje, že právě velmi dobře pochopitelné sympatie k Billovi by soud neměly ovlivnit: „Dovolí na pevnině v kriminálním případě bezúhonný soudce, aby se s ním sešla nějaká něžná příbuzná obviněného, která by se ho snažila dojmout svými slzavými prosbami? Zde je tedy srdce tou soucivící ženou. Srdce je tím, co je v muži ženského, a ač je to tvrdé, zde je musíme vyloučit.“¹⁶

Zároveň přítom nabízí členům soudu i ospravedlnění pro jejich tvrdý přístup: „... vynešeme-li rozsudek, budeme to my sami, kdo bude soudit? Mnohem spíše válečné právo, které bude působit naším prostřednictvím. Za toto právo a jeho tvrdost my odpovědnost neneseme. Naše odpovědnost, k níž jsme se zavázali, je taková, že se tohoto práva budeme držet a že je budeme prosazovat, ať se projeví jakkoliv nemilosrdně.“ Dále se Vere členů soudu řečnický ptá: „Pak mi tedy řekněte jasně – zda ano či ne, zda by v našich funkcích, jež zaujímáme, nemělo osobní svědomí ustoupit svědomí státnímu, formulovanému v zákoníku, podle něhož pouze ze svého úřadu postupujeme?“¹⁷

Na následně vznesenou námitku jednoho z členů soudu, že „Budd však určitě neměl v úmyslu ani vyvolat vzpuru, ani vraždit,“ pak reaguje argumenty o závažnosti aktuální válečné situace a závěrem konstatuje: „Válka se dívá pouze na průčelí, na zevnějšek. A Zákon o vzpourách, dítě války, je po otci. Není závažné, co Budd zamýšlel či nezamýšlel.“ Na návrh, že by Billyho mohli uznat vinným a přeci jen zmírnit trest, konečně reaguje slovy, jež nás nutně upomínají na v úvodu zmíněná a Foucalem formulovaná pravidla vedlejšího účinku a naprosté jistoty, jako podstatných atributů smyslu trestu.

¹⁴ MELVILLE, *c. d.*, s. 83.

¹⁵ Tamtéž, s. 86.

¹⁶ MELVILLE, *c. d.*, s. 92.

¹⁷ Tamtéž.

Vere tedy konkrétně říká: „... i kdyby to pro nás za těchto okolností byla možnost, kterou by právo jasně připouštělo, uvažte následky takové mírnosti. Lidé – čímž mínil posádku lodi – hodně vytuší přirozeným instinktem. Většina z nich je obeznána s našimi námořními zvyklostmi a tradicemi. A jak by to přijali! I kdybyste jim to mohl vysvětlit – což naše oficiální funkce nedovoluje – chybí jim, protože byli dlouho formováni tvrdou kázní, ta intelektuální vnímavost a uvážlivost, na jejichž základě by mohli chápat a rozlišovat. Ne, pro lidi bude pozorovatelný skutek, ať už je s ním seznámíme jakoukoliv formulací, prostou vraždou, kterou budou pokládat za jasný akt vzpoury. Čím se to trestá, vědí. K tomu trestu však nedojde. Proč? budou uvažovat. Znáte přece námořníky. Nepřipomenou si nedávný výbuch u Nore? Ano, oni si uvědomují ty oprávněné obavy – celá Anglie je zasažena panikou. Váš mírný rozsudek budou považovat za zbabělý. Budou si myslet, že jsme se zalekli, že se jich bojíme – že se bojíme uplatnit tvrdost zákona, jednoznačně v tomto okamžiku nutnou, nemá-li dojít k dalším obtížím. Jakou hanbou pro nás by byla taková jejich domněnka a jak hluboce by to ohrozilo udržení kázně! Vidíte tedy, kam stále směřuji, veden zákonem a povinností.“¹⁸

Jak již řečeno, Billy Budd je zejména v důsledku tohoto přesvědčivého apelu kapitána Vera na členy soudu odsouzen k trestu smrti a oběšen. Celou záležitost bychom tak mohli v duchu právě uvedeného možná interpretovat jako vítězství striktní aplikace práva v zájmu udržení řádu na lodi (a šířeji v celé zemi), i když tím jednotlivci zatíží své svědomí a vlastně se i dopustí „zjevné nespravedlnosti“. Billyho čin byl totiž prost jakéhokoliv úmyslu (jednalo se o impulsivní reakci na falešné obvinění, jež nebyl schopen v dané situaci vyvrátit jinak) a možná by šlo hovořit i o tom, že byl spáchán ve stavu nepřičetnosti ve smyslu okolnosti vylučující protiprávnost. Každopádně je vynesení trest zjevně nepřiměřený vzhledem k právě popsanému charakteru celého případu.

A v tomto ohledu se logicky naskytá i otázka, jestli lze opravdu hovořit o tom, že případ dobře dokumentuje přechod od přirozeného práva k právnímu pozitivismu jako dominantní právní teorii 19. století, jak bývá někdy zmiňováno. A stejně tak se mi zdá být zpochybněna i právě vyslovená teze, že se jedná o striktní aplikaci práva. Vždyť ta nevylučuje – a naopak předpokládá – i uvážení všech okolností případu, jež by ve svém výsledku právě zde nutně musely vést k uložení nižšího trestu, ne-li k úplnému zproštění viny. Spíše bych tedy nakonec formuloval závěr, že často uváděný „právní formalismus“ při posouzení tohoto případu slouží pouze jako maska pro zakrytí politických účelů, jímž jsou konkrétně zejména Foucalem výše formulované možné funkce smyslu trestu. Aby se potvrdila představa odstrašujícího a nevyhnutelného dopadu práva, je daný právní řád opuštěn ve prospěch zajištění požadavků aktuálního válečného konfliktu. Nespravedlnost vnějškově zjevného „práva“ jen podtrhuje jeho násilnou podstatu, již na sebe v takových situacích nezřídká záměrně a neskrývaně bere. Smrt Billyho Budda tak vlastně nemá s ideou spravedlivého práva nic společného a je pouhou obětí za udržení z pohledu vládnoucích elit žádoucího řádu ve společnosti.

Závěrem

Právní interpretace novely je samozřejmě dodnes diskutována, když se nezřídká zdůrazňují různá pochybení při projednávání Billyho případu, mezi nimiž vyniká zřejmě nepokryté

¹⁸ MELVILLE, *c. d.*, s. 93–94.

ovlivňování soudu ze strany svědka kapitána Vera.¹⁹ Jindy se zase vyzvedává, že si zde vlastně vina a nevina (personifikované Johnem Claggartem a Billy Buddem) vyměnily místo, jakož i ta zásadní skutečnost, že udělený trest smrti se vlastně Billa nedotknul, neboť jeho klíčovým rozměrem není smrt, ale strach z ní, který ale Bill podle Melvillova popisuje vůbec neprožil, když navíc se zřejmě smrt dostavila „přirozenou cestou“ těsně před oběšením, neboť Billyho tělo následně nevykázalo žádné známky křeče, jež jinak tento způsob výkonu trestu smrti nevyhnutelně doprovází.

Právě uvedeným se pak již dostáváme i k možné náboženské rovině výkladu, jež spočívá v tom, že tři rozhodující postavy příběhu mají vlastně ztělesňovat Boha Otce (kapitán Vere), ježž přičiněním ďábla (John Claggart) musí obětovat svého milovaného Syna – Beránka (Billy Budd). Podobně by pak šlo hovořit i o Abrahámově oběti Izáka, jež však tentokrát byla na rozdíl od biblické předlohy dokonána.²⁰

Z právního hlediska bychom potom zase mohli zmínit určité podobnosti mezi postavením kapitána Vera tolik vzývajícího význam práva pro udržení sociálního řádu a vladaře Théb Kreonta v Sofoklově *Antigoně*. Na jiný způsob – tentokrát ovšem se šťastným rozuzlením – lze uvést jistou příbuznost situace Billy Budda s hlavní postavou Kleistovy hry *Princ Bedřich Homburský*. A takových podobností bychom mohli najít více, když velmi zajímavou analogii vede i Robert M. Cover ve své knize „*Justice Accused*“.

Ten se tak již ve své předmluvě cíleně odvolává právě na Melvillovu novelu, když postavení kapitána Vera přirovnává k pozici některých soudců, kteří museli v americké historii soudit případy s problematikou otroctví. Zejména pak v této souvislosti vyzvedává osobnost Melvillova tchána a předsedy Nejvyššího soudu Massachusetts, který byl rozhodným oponentem otroctví, přesto se však v případě uprchlého otroka Thomase Simse rozhodl přes nátlak abolicionistů tohoto z otroctví nepropustit. I zde tak nepochybně můžeme právem spatřovat spor mezi vědomím povinnosti a vlastním přesvědčením či – jak to přímo formuloval kapitán Vere – spor mezi „svědomím státním a svědomím osobním“.²¹

Každopádně však nade všechny možné interpretace je nutno vyzvednout čtenářský požitek, který dílo dodnes poskytuje. Jak to ostatně také vyjádřil jeden ze současných největších znalců historie amerického románu Malcolm Bradbury: „Melvillova pozdní novela *Billy Budd* přesvědčivě dokládá, že si až do konce života udržel své schopnosti jako autor narativní prózy. Zde nevinost koktá a zlo hovoří nahlas, prostý svět 18. století musí ustoupit bitevní lodi století následujícího a adamitský Billy umírá na ráhnu a stoicky přítom potvrzuje převahu státního řádu a nehumánních zákonů společnosti.“²²

¹⁹ Viz polemika Posnera s Weisbergem In: POSNER, R. A. *Law and Literature. A misunderstood Relation*. Cambridge: Harvard University Press, 1994, s. 134–135.

²⁰ SCHMIDHÄUSER, E. *Verbrechen und Strafe*. Mnichov: C. H. Beck, 1995, s. 147–150.

²¹ COVER, R. M. *Justice Accused*. New Haven: Yale University Press, 1975, s. 2–6.

²² BRADBURY – RULAND, c. d., s. 158.

Pracovní právo ve světle kodifikace se zřetelem k jeho zásadám

Tereza Blažková

*Právnická fakulta, Univerzita Karlova
Kontaktní e-mail: tereza.stara@seznam.cz*

Labour Law in the Light of the Codification with Particular Concern to the Labour Law Principles

Abstract:

Act No. 65/1965 Coll., The Labor Code, was an important milestone in the development of labor law legislation, as it is the first comprehensive codification of labor law. The Code combined effectively labor legislation in the whole Czechoslovakia and replaced the previous fragmented and obsolete legislation. The final form of the Code and as well the modification of labor relations has been considered for a long time because of the importance of such relations on the existential background of workers, but also on the economic situation of the country. Nevertheless, the relations that the Code newly regulated were based on the previous legislation, since they were concluded under the validity and force of this legislation. One of the aims of this work is therefore examine a false retroactivity. Another aim is also to define how these examined changes in the Labor Code are related to the “socialist” constitution of 1960.

Keywords: false retroaction; Labour code; discontinuity of law

Klíčová slova: nepravá retroaktivita; zákoník práce; diskontinuita práva

DOI: 10.14712/2464689X.2020.21

Financování: Tento příspěvek vznikl na základě plné finanční podpory a je výstupem projektu SVV č. 260358 s názvem: „Kritická analýza pramenů práva se zřetelem na problémy jejich interpretace a retroaktivitu“.

Část příspěvku tvoří podklady, které autorka publikovala již v rámci SVV UK č. 260 012/2014 „Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století“ a SVV UK č. 260 132/2015 „Historické zdroje velkých kodifikací“. Předkládaný text na předchozí tematicky navazuje a dále je rozvíjí.

Pracovní právo má v českých zemích bohaté historické kořeny a prošlo řadou vývojových etap. Vzhledem k unikátnosti pracovněprávních vztahů nemůže být pochyb o nesporném významu pracovněprávního zákonodárství. V roce 1949 například napsal odborník na pracovní právo, Jiří Chyský: „Obor práva pracovního je z nejdůležitějších právních oborů, protože přináší jistotu právě do těch vztahů mezi lidmi, které mají závažnost existenční pro převážnou většinu těch, kdo jsou subjekty pracovního práva.“¹

Úprava pracovního práva přináší jasné podmínky do takových právních vztahů, které mají přímou souvislost s existenčními podmínkami člověka. Společnost proto postupně seznala, že právní vztahy týkající se závislé práce jsou vztahy natolik specifického rázu, že zasluhují zvláštní právní úpravu. Přesto, že již koncem čtyřicátých let existovala myšlenka jednotné kodifikace pracovního práva, a dokonce byly započaty i přípravné legislativní práce,² přijetí jednotné právní úpravy nastalo až o více než dvě dekády později. Tuto úpravu představoval zákon č. 65/1965 Sb., zákoník práce.

Tím započala pro československé pracovní právo nová epocha. Byl to historicky první zákoník práce a zakotvoval pracovní právo v jednotném souhrnném celku. Skloubil organicky pracovněprávní úpravu v českých zemích i na Slovensku a nahradil předchozí roztržštěnou a zastaralou právní úpravu.³

Z toho celkem logicky plyne, že zákoník práce představoval pro československé pracovní právo významné zásahy do v té době fungujícího stavu. Vztahy, které zákoník nově upravoval, nicméně vycházely z předcházející právní úpravy, neboť byly uzavřeny za platnosti a účinnosti této právní úpravy. Pracovněprávní vztahy uzavřené dle předchozí právní úpravy byly podřízeny nově přijatému zákoníku, jedná se tedy o nepravou retroaktivitu.⁴ Problém retroaktivity je o to zajímavější, že jde o vztahy, které, jak již bylo výše uvedeno, mají „existenční závažnost“ pro většinu lidí. Cílem tohoto příspěvku je proto vymezit nejdůležitější změny, které zákon č. 65/1965 Sb., zákoník práce, přinesl.

Významným kodifikačním procesům nezdědka předchází změna právního předpisu nejvyšší právní síly – ústavy. Nejinak tomu bylo také v souvislosti s přijetím pracovněprávního kodexu v šedesátých letech. Dílčím cílem studie je tedy vymezit, jaké mají tyto zkoumané změny v zákoníku práce vztah k „socialistické“ ústavě z roku 1960.⁵

Ústava, pracovní právo a kodifikace

Ústava představuje pomyslný vrchol právního řádu. Jejím prostřednictvím společnost petrifikuje hodnoty, které tvoří její myšlenkový základ, ať již skutečný nebo spíše jen proklamovaný. Z této představy nevybočuje ani ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky: „Ústava Československé republiky je jejím základním zákonem. Jsou v ní vyjádřeny v podobě zákona myšlenky a představy o uspořádání základů celé naší společnosti a státu. Je v ní projevena vůle pracujícího lidu, jak mají být uspořádány základní vztahy a základní instituce republiky, jakými zásadami se má to uspořádání řídit. Jsou to vztahy a instituce, které určují přímo povahu celého našeho

¹ CHYSKÝ, J. *Pracovní právo v kostce*. Praha: Práce, 1949, s. 5.

² Blíže viz BLÁHOVÁ I. – BLAŽEK, L. – KUKLÍK, J. – ŠOUŠA J. *Právnícká dvouletka. Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století*. Praha: Auditorium, 2014.

³ KALENSKÁ, M. a kol. *Pracovní právo v nové soustavě řízení: za vyšší úroveň plánovitého řízení*. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1965, s. 28.

⁴ K tomu blíže např. KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: Beck, 1995, s. 162.

⁵ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky.

hospodářského, společenského a politického zřízení, celý jeho demokratický a socialistický charakter, socialistické funkce a cíle, formu a celkovou organizaci, poměr k třídám naší společnosti i k jednotlivým občanům, i poměr k jiným státům.“⁶

Ústavu je možno chápat jako výsledek vývoje určitých společenských hodnot a jejich završení v podobě ústavního textu nebo jako předobraz dalšího vývoje a směru, kterým se má společnost v dalším období ubírat.

Ústava z roku 1960 představovala první zmíněný přístup. Byla chápána jako důsledek završení vývoje společnosti směrem k socialismu. To bylo vyjádřeno mimo jiné dnes již ikonickým prohlášením v první její části: „Socialismus v naší zemi zvítězil. Vstoupili jsme do nového období našich dějin a jsme odhodláni jít dále k novým, ještě vyšším cílům. Dovršující socialistickou výstavbu, přecházíme k budování socialistické společnosti a shromažďujeme síly pro přechod ke komunismu.“⁷

Tato dnes již poněkud přepjatě a pro mladší generace možná dokonce až úsměvně znějící rétorika nezůstávala pouze u prohlášení, ale měla řadu praktických dopadů. Není možné také prodlévat u zkrslých představ o právu v období let 1948–1989 jako o právu vytvářeném pouze a jedině na základě ideologie a tím i (především) pro naplnění ideologických cílů. Podobné představy však někdo mít může, zvláště nahlédne-li na ně, dostatečně nepoučen, současnou optikou. Ideologie zcela jistě zůstávala na pozadí tvorby práva, ovšem do jaké míry byla skutečným vodítkem, které vedlo myšlenky a pero zákonodárce a do jaké míry, naopak zůstávala jen jakýmsi povinným kořením, bez kterého nemohla být polévka hotová, toť věčná otázka.

Jisté je, že v ústavním zákoně č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky, se neoddělitelně míchají oba výše popsání přístupy. Ideologie byla zde integrálně zakomponována a mísila se s realitou fungování socialistické společnosti.

Na jedné straně se hovořilo o vítězství socialismu a budování nového státu osvobozeného díky „hrdinné Sovětské armádě z pout fašistické okupace“. Zdůrazňovány byly především hospodářské úspěchy: „Není již u nás vykořisťovatelských tříd, vykořisťování člověka člověkem je vždy odstraněno. Není již hospodářských krizí ani nezaměstnanosti. Vzdělání a kultura se stávají obecným majetkem všech pracujících.“ Vrcholem těchto představ se stala zásada „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce!“⁸

Na straně druhé je ale nutno zmínit, že tvůrci ústavy nebyli natolik naivní, aby předpokládali, že výše zmíněná zásada dojde praktického naplnění bez dalšího, pokládali-li to vůbec za možné. Obecně byl politický systém charakterizován jako jednota tří základních článků. Těmi byly Komunistická strana Československa, socialistický stát jako mocenský a hlavní nástroj společenských přeměn a také Národní fronta a v ní sdružené společenské organizace a nekomunistické politické strany. To vše mělo být stmelováno vedoucí silou představující základ socialistické a politické státní moci, kterou měla být dělnická třída ve spojení s třídou družstevního rolnictva a socialistické inteligence.⁹ Tento politický systém musel mít ale rovněž praktickou rovínu, která by umožnila reálný výkon moci. Dalo by se samozřejmě rozebírat, jak efektivní ve skutečnosti byl.

⁶ JIČÍNSKÝ, Z. – LEVIT, P. *Socialistická ústava ČSSR: ucelený výklad ústavy*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961, s. 9.

⁷ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky.

⁸ Tamtéž.

⁹ FLEGL, V. *Ústavní základy Československé socialistické republiky*. Praha: Svoboda, 1981, s. 15.

Obdobně bylo také pracovní právo a jeho vztah ke společnosti, vyjádřený výše zmíněnou zásadou odkazující na konkrétní možnosti a potřeby každého jedince, nutno prakticky realizovat. Ústava se tak stala jednoznačným podkladem pro již dlouho připravovanou kodifikaci pracovního práva, což je doloženo například řadou přímých odkazů na pracovní právní problematiku v ústavě.

Je samozřejmě otázkou, do jaké míry zákonodárce při vytváření ústavy počítal s následnou kodifikací pracovního práva a jestli tomuto faktu byl ústavní text přímo přizpůsoben. Vzhledem k tomu, že příprava kodifikace již byla předtím několikrát na stole, se lze pravděpodobně domnívat, že příslušná ustanovení ústavy mohla být vytvářena s tímto předpokladem. Dalším podkladem pro toto tvrzení mohou být i zmíněné přímé odkazy k pracovnímu právu.

Velmi důležitý je v rámci zkoumané problematiky čl. 7 odst. 3, který vymezuje společenský rozměr práce („ve prospěch celku“), ale zároveň přidává i subjektivní rovinu („ve prospěch pracovníka samého“). Ustanovení článku 15 a 21 pak v rovině pozitivního oprávnění hovoří o postupném zkracování pracovní doby v závislosti na ekonomické úrovni, ale zároveň o nezkracování mzdy. Čl. 17 představoval regulativ ve formě dohledu státních a společenských organizací na pracovní kázeň. Významné byly z hlediska pracovního práva také čl. 22 a 23, které zakotvily odpočinek po vykonané práci, placenou dovolenou a právo na ochranu zdraví a zároveň péči státu a společenských organizací o předcházení vzniku nemocí, celou organizaci zdravotnictví a péči ve formě nemocenského pojištění a důchodového zabezpečení. Ustanovení čl. 26 a 27 zahrnovala zvláštní pracovní podmínky pro mládež a rovnoprávné postavení žen v práci, ale zároveň zvláštní podmínky pro ženy v těhotenství a mateřství.

Toto přímé ukotvení některých pracovní právních zásad přímo v ústavě bylo velkou novinkou a svědčí o míře důležitosti, jaká byla pracovnímu právu a jeho hodnotám přikládána. Zároveň lze vyjádření přímo v ústavní listině vykládat také jako zdůraznění potřeby nové úpravy pracovního práva. Tento požadavek zněl přímo z nejvyšších míst. Byl formulován například na plenárním zasedání Ústředního výboru Komunistické strany v prosinci 1960: „Zdokonalení našeho právního řádu vyžaduje v současné etapě, aby právní úprava některých důležitých společenských vztahů byla uvedena v soulad s potřebami rozvoje vyspělé socialistické společnosti. Stále větší významu nabývá oblast socialistického práva, která upravuje vztahy občanů v procesu společenské práce. V socialistické společnosti je pracovní právo zárukou práv pracujících a zároveň aktivním nástrojem rozvoje socialistických výrobních vztahů i výchovy pracujících mas. Musí vyjadřovat soulad zájmů jednotlivců se zájmy společnosti. Je především úkolem, aby pracovní právo bylo vybudováno ve všech svých oblastech na socialistických principech a uvedeno v soulad s novou socialistickou ústavou.“¹⁰

V úvahách o formě uvedení pracovního práva v soulad s ústavou z roku 1960, která se jej explicitně dotýkala, je nutné se zaměřit také na povahu pracovního práva v tomto období. V materialisticky orientované společnosti socialistického Československa bylo na lidskou práci pohlíženo jako na jednu ze základních společenských hodnot a s tím souvisel i důraz kladený na právní úpravu právních vztahů, které se lidské práce a jejího

¹⁰ In: MAŘÍK, V. Stav československého pracovního zákonodárství a jeho současné úkoly. *Právník*, 1961, č. 3, s. 232–247, s. 233.

využívání týkaly: „Československé pracovní právo jako soubor právních norem upravuje vztahy účasti občanů na společenské práci. [...] Má praktický význam pro každodenní život občanů. Přichází s ním do styku v podstatě každý práce schopný občan. Jako každé právo v objektivním slova smyslu (soubor právních norem) je výrazem vůle dělnické třídy a ostatních pracujících upevňovat a rozvíjet socialistické výrobní vztahy a zabezpečovat stále dokonalejší uspokojování potřeb všech členů socialistické společnosti.“¹¹

Lidská práce byla tedy v Československu chápána spíše jako bohatství a prostředek k dosahování profitu celé společnosti, nikoli jednotlivce. Potlačen byl soukromoprávní prvek v pracovním právu. Pracovněprávní poměr přestal být svou povahou soukromou záležitostí: „Základním zdrojem rozvoje socialistické společnosti a blahobytu jejího lidu se stala osvozená lidská práce. O ni se opírá rostoucí rozvoj národního hospodářství a rostoucí hmotná a kulturní úroveň všech občanů. Jako člen socialistické společnosti se každý pracující účastní na plnění úkolů socialistické výstavby a podílí se na výsledcích společenské práce.“¹² V souladu s obecným vývojem společnosti byla tedy lidská práce pojímána nikoli jako výsostné právo každého člověka, ale naopak jako celospolečensky prospěšná, a tedy nutná činnost. Od toho se odvíjela také výraznější potřeba veřejnoprávní regulace takových právních vztahů.

Podle některých teoretiků socialistického pracovního práva se pracovní zákonodárství „za kapitalismu značně rozvinulo“.¹³ Tento rozvoj měl ale být: „v převážně většině ústupkem vynuceným bojem proletariátu. Buržoazie se k němu odhodlává, jen když se cítí ohrožena a není vyhnuta“.¹⁴

Tzv. kapitalistické pracovní právo nemohlo podle socialisticky smýšlejících pracovněprávních teoretiků poskytovat dostatečné záruky pracujícím, neboť mu chyběla jednotnost a koherentní propracovanost propojeného celku. Teprve socialistické pracovní právo mělo poskytovat správné záruky a jistoty pro pracujícího člena společnosti. To mělo být dostatečně zajištěno povahou socialistického práva.¹⁵

Pracovní právo mělo mít proto funkci na jednu stranu řídicí, na stranu druhou edukativní a mělo pracující vychovávat k odpovědnému přístupu k práci: „Socialistické pracovní právo se musí stát aktivním nástrojem rozvoje socialistických výrobních vztahů a komunistické výchovy pracujících zejména k dobrovolnému a uvědomělému dodržování pracovní kázně a k bezprostřední účasti na řízení výroby a správě národního majetku.“¹⁶

Tento přístup naznačuje oproti předchozímu chápání pracovního práva značný posun. Zvýšenou měrou je akcentována ochrana a vedení zaměstnance a jeho záruky, ovšem za cenu omezení jeho dispozice s vlastními možnostmi.

Požadavek dostatečných záruk pro pracujícího člena společnosti měla naplnit až jednotná kodifikace. Vytváření kodexů, tedy ucelených souborů norem, které systematicky upravují problematiku jednoho právního odvětví, je jedním z projevů kontinentálního typu

¹¹ KALENSKÁ, M. a kol. *Československé pracovní právo*. Praha: Panorama, 1998, s. 7.

¹² Tamtéž, s. 7.

¹³ CHYSKÝ, J. – HROMADA, J. – WITZ, K. a kol. *Československé pracovní právo*. Praha: ORBIS, 1957, s. 18.

¹⁴ Tamtéž, s. 18.

¹⁵ Tamtéž, s. 21.

¹⁶ KOVAŘÍK, J. O povaze pracovního poměru za socialismu. *Právník*, 1961, č. 5, s. 414–429, s. 414.

právní kultury. Kodexy se od zákonů neliší právní silou, ale svým faktickým významem.¹⁷ Pracovní právo svým významem předpoklad pro úpravu v rámci kodifikace jednoznačně splňovalo. Důvod absence kodexu byl spatřován v jeho původu (mělo být produktem vynucených ústupků ze strany zaměstnavatelů) a z toho plynoucí nekonceptnosti a nejednotnosti pracovněprávní úpravy. Vybudování nové soustavy pracovního práva v podobě kodifikace podle direktiv Komunistické strany Československa, na socialistických principech, mělo „uvádět v život naši novou ústavu“.¹⁸

Pokusy o kodifikaci

Úprava pracovněprávních vztahů byla do přijetí jednotného zákoníku stále v obecné rovině řešena rakouským obecným zákoníkem občanským z roku 1811 (úprava námezdní smlouvy zahrnující v sobě služební smlouvu a smlouvu o dílo).¹⁹

Po převzetí moci do rukou komunistické strany v roce 1948 byl nicméně realizován rozsáhlý pokus o rekodifikaci hlavních právních odvětví v letech 1948–1950, dnes známý jako „právníká dvouletka“.²⁰ Pracovní právo v rámci tohoto projektu kodifikováno nebylo. Nicméně archivní dokumenty, které se nacházejí ve fondech ÚV KSČ v Národním archivu, prokazují, že legislativní práce na zákoníku práce započaly již v této době.

Jedná se především o dokument s názvem „Návrh zásad pro zákoník práce“, který se nachází ve fondech ÚV KSČ v několika zněních a který, ač dataci postrádající, pochází s největší pravděpodobností z roku 1949. Tyto zásady již vykazují významné shody s později přijatým zákonem č. 65/1965 Sb., zákoníkem práce.²¹ Vzorem pro vytvoření výše zmiňovaných zásad pro budoucí zákoník práce bylo i sovětské právo, neboť byly v archivu dohledány studijní materiály k pracovnímu právu, které pracují s překlady sovětských děl. Jedná se například o přeloženou učebnici „Základy práva pracovního“, která byla vydána Právníckým institutem Akademie věd SSSR.²²

Další kodifikační pokus proběhl patrně koncem 50. let. Je možno tak soudit opět s ohledem na dostupné archivní materiály. V nezpracovaném fondu Ministerstva spravedlnosti v Národním archivu se totiž nacházejí materiály z roku 1957, které svědčí o probíhajících kodifikačních pracích.²³ Vypracováním kodexu práce byla pověřena Ústřední rada odborů (ÚRO). Na půdě Ústřední rady odborů byly k tomuto účelu vytvořeny pracovní komise. Legislativní práce probíhaly v součinnosti s Ministerstvem spravedlnosti.²⁴

Úkolem navrhované osnovy mělo být: „především sjednotit na socialistických zásadách dosud roztržité platné pracovněprávní předpisy, zpřesnit a zjednodušit právní úpravu pracovních vztahů a odstranit vývojem překonané předpisy. Jde o to, aby zákoník práce přehledně a srozumitelně vyjádřil práva a povinnosti pracujících i vedení podniků a pomáhal jim při plnění úkolů naší výstavby, při upevňování poměru pracujících k práci, k závodu

¹⁷ GERLOCH, A. Kodifikace. In: HENDRYCH, D. a kol. (red.). *Právníký slovník*. Praha: C. H. Beck, 2009, s. 330.

¹⁸ MAŘÍK, c. d., s. 247.

¹⁹ BĚLINA, M. *Pracovní právo*. Praha: C. H. Beck, 2012, s. 29.

²⁰ BLÁHOVÁ – BLAŽEK – KUKLÍK – ŠOUŠA, c. d.

²¹ K tomu blíže viz BLÁHOVÁ – BLAŽEK – KUKLÍK – ŠOUŠA, c. d., s. 147.

²² NA, fond ÚV KSČ, dílčí fond Právníká komise (č. 29), a. j. 287. Návrh zásad pro zákoník práce.

²³ NA, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno). Legislativa – zákoník práce 1957.

²⁴ Bohužel nejsou uvedena celá jména: In: NA, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno). Legislativa – zákoník práce 1957.

a k potřebám celku, a tak přispíval ke zvýšení hmotné a životní úrovně pracujících. Proto dosah a význam zákoníku práce jak pro pracující, tak i pro celé naše hospodářství bude velmi závažný.²⁵

Vypracovaná osnova zákoníku práce byla již v květnu 1957 připomínkována. Právnický ústav ministerstva spravedlnosti v čele s vedoucím dr. Ladislavem Bydžovským předložil rozsáhlý seznam připomínek. Ty se týkaly především závažných nedostatků při řešení pracovněprávních sporů.²⁶ Dle stanoviska ministerstva bylo cílem, aby se většina pracovně-právních sporů řešila na půdě rozhodčích komisí, nikoli již prostřednictvím soudního řízení. Většina sporů se měla tedy rozhodnout přímo v závodě, což mělo vést také k tomu, že účastníci sporu se měli rozhodnutí rozhodčí komise dobrovolně podřídit. Proto měla činnost rozhodčích komisí spočívat především na zásadě přesvědčovací, čímž se mělo eliminovat nebezpečí zneklidnění mezi zaměstnanci.²⁷

Vypracovaná osnova zákoníku práce z roku 1957 měla rozvádět ústavní zásady socialistického pracovního práva, kterými bylo právo všech občanů na práci, rovnoprávnost muže a ženy při práci, spravedlivé odměny za práci podle množství, jakosti a společenského významu práce. Dále měla reflektovat právo na ochranu zdraví a bezpečnost při práci, právo na zvláštní ochranu žen a mládeže při práci, právo na odpočinek po práci a na zotavenou a „aby se v socialistickém pracovním poměru rozvíjela vyšší morálka nového člověka a jeho nový vztah k práci a k socialistickému vlastnictví, aby socialistické pracovní poměry byly mocnou tvůrčí silou při ve výstavbě socialistické společnosti a přispívaly ke zvýšení životní úrovně pracujících“.²⁸

Tato osnova z roku 1957 nakonec přijata nebyla. Důvodem pravděpodobně byly, kromě problematické úpravy řešení pracovně-právních sporů, stejně jako u té z roku 1949, hospodářské dopady, které by přijetí nového pracovně-právního kodexu mělo ve vztahu k ekonomické úrovni tehdejšího Československa. Pro tuto teorii svědčí archivní materiály, v nichž se nachází řada dotazníků a statistických šetření, které měly monitorovat a dokumentovat ekonomický dosah opatření zákoníku práce.

Pro tuto teorii hovoří i korespondence osob zainteresovaných na přípravě nového pracovněprávního kodexu. Dne 13. května 1957 napsal předseda vlády Viliam Široký ministrovi spravedlnosti dr. Václavu Škodovi: „Vzhledem k závažnosti a významu zákoníku práce považuji shodně s předsedou Ústřední rady odborů Zupkou za nutné, aby předložený materiál byl ve Vašem resortu prověřen nejen z hlediska právní formy, ale zejména z hlediska hospodářské únosnosti a politického dosahu navrhovaných úprav.“²⁹

Z výše uvedeného citátu je jasně patrné, že existovaly obavy, jak se nový pracovněprávní kodex prakticky promítne do hospodářského života Československa, a vyskytly se pochybnosti, zda je vůbec ekonomická úroveň země na takovýto zákoník připravená.

²⁵ NA, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno). Legislativa – zákoník práce 1957. Přípis předsedy ÚRO ministrovi spravedlnosti ze dne 2. 5. 1957.

²⁶ NA, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno). Legislativa – zákoník práce 1957. Připomínky právního ústavu ministerstva spravedlnosti předkládané dr. Ladislavem Bydžovským, vedoucím legislativního odboru Ministerstva spravedlnosti.

²⁷ NA, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno). Legislativa – zákoník práce 1957. Přípis z Ministerstva spravedlnosti s. Zupkovi z předsednictví ÚRO.

²⁸ NA, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno). Legislativa – zákoník práce 1957. Osnova zákoníku práce.

²⁹ NA, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno). Legislativa – zákoník práce 1957. Přípis předsedy vlády ministrovi spravedlnosti v otázce zákoníku práce ze dne 13. 5. 1957.

I když nakonec obě výše zmíněné osnovy zákoníku práce nebyly přijaty, tvořily minimálně inspirační zdroj a určitý podklad pro vytvoření a přijetí zákoníku práce v roce 1965, který se mohl konečně pokusit naplnit deklarované cíle socialistického pracovního práva.

Zákoník práce a podstatné změny, které přinesl

Na začátku šedesátých let začala být již situace na poli pracovního práva neudržitelná. V souvislosti s dalším přetvářením výrobních vztahů a přechodem na plánovitý systém hospodářství zesilovala také potřeba pracovněprávního zákonodárství, které by reflektovalo tyto tendence a konečně provedlo zásady naznačené již koncem čtyřicátých let. Jako výsledek a určité završení fáze budování socialismu byla představována ústava z r. 1960.³⁰

Řada pracovněprávních předpisů proto naprosto neodpovídala společenské realitě. To mělo významný dopad především na aplikační praxi: „Tyto zákony vydané v době panství kapitalistického řádu svým obsahem a formulacemi mířily na pracovní vztahy zcela jiné povahy, než byly pracovní vztahy, které se vytvářely v naší společnosti. Aplikace těchto starých předpisů byla složitá, neboť se často mohla provádět jen pomocí zásad stanovených nejprve v Ústavě 9. května, později Ústavy ČSSR (1960).“³¹

Další fáze kodifikačních prací probíhala opět na půdě Ústřední rady odborů, do jejíž působnosti náležela příprava pracovněprávních předpisů. V roce 1962 byly kodifikační práce započaty a v lednu 1963 předložila Ústřední rada odborů k veřejné diskuzi návrh zásad zákoníku práce. Posléze bylo vypracováno také paragrafové znění zákona. Z důvodu hospodářských problémů a následné diskuze o podobě možné ekonomické reformy, bylo k přijetí kodifikace přikročeno až v červnu roku 1965. Není bez zajímavosti, že podobně jako v případě předchozího návrhu, byly pečlivě posuzovány ekonomické dopady připravované kodifikace.³²

Zákonem č. 65/1965 Sb., zákoník práce, se československé pracovní právo proměnilo od základů a konečně dosáhlo kýžené jednoty a propracovanosti koherentního celku. Zákoník kloubil organicky pracovněprávní úpravu v českých zemích i na Slovensku a nahradil předchozí roztržitěnou, zastaralou a nevyhovující právní úpravu. Obsahoval krátkou ideologickou preambuli, základní zásady a vlastní tělo zákoníku, jež bylo děleno na šest částí.³³

Z hlediska nepravé retroaktivity je jasně patrné, že zákoník musel nutně dopadat na pracovněprávní vztahy uzavřené před jeho přijetím. Zákoník práce řešil tento fakt přímo v ustanovení § 276 a následujících. Problém, který ale tato přechodná ustanovení neřešila a který je svou podstatou mnohem důležitější, jsou dopady základních zásad na pracovní poměr. Na to se nyní tato práce zaměří.

Pracovní poměr, který představoval předmět výkladu řady socialistických teoretiků, byl fakticky před přijetím zákoníku uzavírán podle do té doby platné právní úpravy vycházející z liberálních základů pracovního práva s převažujícím soukromoprávním prvkem. K výkladu se ale již užívalo korektivu zásad, které přinesla Ústava 9. května a posléze

³⁰ WITZ, K. Československé pracovní právo v období 1945–1975. *Právník*, 1975, č. 7, s. 636–651, s. 643.

³¹ Tamtéž, s. 643.

³² VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. a kol. *Vývoj soukromého práva na území českých zemí*. Brno: Masarykova univerzita, 2012, s. 916–917.

³³ KALENSKÁ a kol. *Pracovní právo v nové soustavě řízení*, s. 28.

ústava z roku 1960.³⁴ Vrcholem bylo následně přijetí zákoníku práce, který deklaruje snahu řídit a spravovat národní hospodářství (například v preambuli) a nadto výchovné působení v kolektivu pracujících (například ustanovení § 22).

Uvedené dobře demonstruje obrat, který československé pracovní právo prodělalo. Individualita subjektů zaměstnance a zaměstnavatele se rozpustila v podnicích na jedné straně a kolektivech pracujících na straně druhé. Zaměstnanci (pracující) tak již více nevystupují jako jednotlivci, ale organizovaný kolektiv. To velmi přesně vyjádřil Jan Kovařík, když napsal: „Individuální pracovní vztahy mají za socialismu jinou povahu, která se projevuje mimo jiné také v tom, že je nelze oddělit od kolektivních pracovních vztahů a nutno je zkoumat vždy ve vzájemné souvislosti s nimi.“³⁵

Tento posun pracovního práva byl vyjádřen také v článku 11 odst. 3 ústavy z roku 1960, který hovoří o široké účasti pracujících a jejich společenských organizací, zejména Revolučního odborového hnutí na všech stupních řízení při veškeré hospodářské činnosti státních i jiných organizací.

Proměna pracovního práva byla demonstrována také změnou terminologie. Mizí označení „zaměstnavatel“ a „zaměstnanec“. Na jejich místo zavedl zákoník práce označení „socialistické organizace“ a „pracovník“. Když se požadavek na změnu terminologie objevil, byl vysloveně spojován nikoli se změnou pouhých slov, ale především šlo o podstatu pracovního právního vztahu a kvalitativní odlišnost, kterou měl vykazovat socialistický vztah oproti vztahu za „kapitalismu“.³⁶

S ohledem na možné ideologické dopady zákoníku práce lze také zmínit, že zákoník nahradil některé služební předpisy.³⁷ Tím ještě více eliminoval služební poměr státních úředníků. To mělo za následek další okleštění jejich nezávislosti a podřízení státu a jeho ideologickým požadavkům. Právě tento fakt se později v roce 1968 v rámci úvah o možných změnách v pracovním právu stal předmětem kritiky a bylo navrhováno, aby byla zvažována zvláštní úprava, jako tomu bylo v minulosti.³⁸

Jak již bylo řečeno, nejdůležitější úlohu ve změně podstaty pracovního práva hrály zmíněné základní zásady, které „stejně jako v jiných právních odvětvích a právním systému vcelku [...] mají podstatný význam a tvoří základní pilíře celého pracovního práva“.³⁹ Zásady zákoníku práce zakotvuje v samém úvodu v podobě deseti článků, které ale v sobě integrují větší počet zásad. Tyto zásady jednoznačně vycházejí z ústavy, zákoník práce je dále rozvádí a konkretizuje. Všechny mají formu obecného pravidla a tvoří proto výkladový rámec a korektiv pracovního práva. Odrážely se proto na dalších místech zákoníku.⁴⁰

Článek I. stanovil právo a také povinnost k práci a zároveň právo každého jednotlivce k rozvíjení svých schopností a uplatnění oprávněných zájmů podílem na společenské práci. Zákoník práce tímto rozvedl čl. II. ústavy z roku 1960. Jan Kovařík odvozuje tuto zásadu z existence hospodářské soustavy a z postavení jednotlivých občanů v ní. Právo na práci, ale analogicky k tomu také povinnost pracovat od faktu, že jde o „práci jednotlivých členů

³⁴ K tomu např. WITZ, *c. d.*, s. 643.

³⁵ KOVAŘÍK, O povaze pracovního poměru za socialismu, s. 423.

³⁶ Tamtéž, s. 415.

³⁷ Například vládní nařízení č. 120/1950 Sb., o právech a povinnostech státních zaměstnanců, o řízení ve věcech jejich pracovního poměru a o rozhodčích komisích.

³⁸ VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN a kol., *c. d.*, s. 930.

³⁹ CHYSKÝ – HRMADA – WITZ a kol., *c. d.*, s. 30.

⁴⁰ KALENSKÁ a kol. *Československé pracovní právo*, s. 48.

socialistické společnosti, kteří pracují za soudružské spolupráce a vzájemné pomoci se zespolečenštěnými výrobními prostředky pro společnost a tím i pro sebe“.⁴¹

Jednotlivec je na základě této zásady ztotožněn se společností, čímž je značně redukována jeho autonomie vůle. Tento vztah by se dal popsat na obráceném předpokladu, že souhrn individuálního „dobra“ vytváří kolektivní „dobro“. Tímto směrem ale uvedená souvztažnost zpravidla nefunguje. Problematicnost uvedeného ustanovení zakotvujícího povinnost pracovat vnímala také dobová právní věda. Ladislav Vojáček k tomu uvádí, že se snažila toto vysvětlit tím, že právo na práci je prvotní a konkrétní, kdežto povinnost pracovat je určena obecně (neplyne z ní konkrétní povinnost).⁴² Tato teoretická představa ovšem praktickou problematicnost zmíněného pravidla zcela neřešila.

Článek II. vycházel z představy socialistické právní vědy o „vykořisťování“ v rámci pracovních vztahů a zakotvil proto jeho zákaz. Toto ustanovení však bylo spíše proklamativní, protože provedení tohoto pravidla měla zajišťovat již samotná podstata socialistického zřízení.

Článek III. upravoval podmínku souhlasu socialistické organizace a pracovníka při vzniku pracovního poměru. Tímto ustanovením měla být zajištěna smluvní podstata pracovních vztahů. V podmínkách centrálně řízeného hospodářství však představovala spíše reminiscenci skutečné smluvní volnosti, která tvoří podstatu pracovních vztahů v demokratické společnosti. Odkaz na smluvní základ pracovního vztahu měl praktický význam spíše při posuzování projevu vůle při pracovněprávním jednání.⁴³

Článek IV. upravoval základ odměny za práci a zároveň povinnost socialistických organizací vytvářet pracovníkům pro výkon práce ty nejlepší možné podmínky. Odměňování pak podrobně upravovala hlavně hlava IV. zákoníku práce. Mzda se měla odvíjet od množství, jakosti a společenského významu práce. Ve skutečnosti však byla řízena státem a její výši stanovily celostátní mzdové předpisy. Takový systém neměl nutně potřebnou pružnost a mzdovou politiku se jako stimulační nástroj nedařilo naplňovat.⁴⁴

Článek V. vycházel z výše citovaného čl. 11 odst. 3 ústavy z roku 1960. Zakotvil povinnost vůči společnosti účastnit se na rozvoji, řízení a kontrole činnosti socialistické organizace a napomáhat k rozvoji a upevňování vztahů soudružské spolupráce a vzájemné pomoci. Jeho druhá část pak odkazem na pracovní podmínky socialistických organizací navazuje na článek IV.

Článek VI. oproti povinnosti socialistických organizací upravuje povinnosti pracovníků. V závěru hovoří o potřebě prohlubovat a upevňovat socialistickou pracovní kázeň. Pojem pracovní kázeň není zákonodárcem přesně definován. Dle Ladislava Vojáčka je sice možné odvodit, že „jde o soubor právních povinností zabezpečující řádný průběh pracovního procesu“, ale nebyla přesto užívána jednotně.⁴⁵

Články VII. a VIII. představovaly podklad pro zvláštní úpravu podmínek žen a mladistvých a zároveň rovné postavení žen v práci. Z pohledu doby přijetí zákoníku práce představují tyto zásady nepochybně značný progres. Rovnost v postavení ženy a muže se

⁴¹ KOVAŘÍK, J. *Pracovní právo ČSSR*. Praha: Svoboda, 1966, s. 43.

⁴² VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN a kol., *c. d.*, s. 923.

⁴³ KOVAŘÍK, *Pracovní právo ČSSR*, s. 44.

⁴⁴ VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN a kol., *c. d.*, s. 925.

⁴⁵ Tamtéž, s. 924.

promítá do celého zákoníku práce.⁴⁶ Ze současného pohledu by bylo přece jen možné se pozastavit nad tím, jak je na jedné straně předkládána rovnost v postavení muže a ženy, ale na straně druhé se automaticky předpokládá, že to bude právě žena, kdo bude primárně vykonávat péči o děti a domácnost.

Výčet zásad uzavíraly články IX., který upravoval bezpečnost a ochranu zdraví pracovníků při práci, a článek X., který zakotvil účast Revolučního odborového hnutí v pracovních vztazích.

Závěr

Základní zásady, často formulované již v ústavních textech, předznamenávají směr vývoje právního řádu a jeho jednotlivých odvětví (i když je otázkou, do jaké míry s touto představou pracují sami tvůrci ústavních textů). Podobně tomu bylo také s ústavou z roku 1960, která vytvořila myšlenkový základ pro rozsáhlou rekodifikační vlnu v československém právu. V rámci tohoto kodifikačního úsilí byl konečně přijat také zákoník práce.

Pro pochopení právního předpisu, jeho základu a „ducha“ je především nutné zkoumat jeho myšlenkové pozadí, které tvoří hlavně předmětné základní zásady. Základní zásady zákoníku práce z roku 1965 ukazují razantní rozchod s předchozí převládající představou pracovního práva jako odvětví vycházejícího primárně z práva soukromého.

Po přijetí zákoníku, který se zpětně dotýká do té doby uzavřených a platných pracovníprávních vztahů, tedy nastává z pohledu právní teorie zajímavá situace. Pracovníprávní vztahy vzniklé do té doby byly teoreticky uzavírané dle staré právní úpravy (liberální, soukromoprávní), vykládány podle zásad nových ústav (socialistické) a pak podřízeny novému zákoníku (deklarujícímu řídicí a výchovné funkce).

Tato naznačená diskontinuita ovšem nijak nesnižuje význam zákoníku práce jako klíčového právního předpisu, který vytyčil další směr vývoje pracovního práva v Československu. Už jen z toho důvodu, že se jedná o vůbec první ucelenou úpravu tohoto právního odvětví, které bylo do té doby vždy součástí práva občanského. Teprve vyčleněním z občanského práva se mohlo pracovní právo autonomně rozvinout.

Je samozřejmě otázkou, jakou podobu pro takový právní předpis zvolit. Jak vyplývá právě ze základních zásad, na kterých byl postaven, posunul zákoník práce pracovní právo více směrem k veřejnému právu. A to vlivem významnější regulace, omezení práv jednotlivce a zdůrazněním jeho postavení v rámci celku.

Tato skutečnost je patrně důsledkem faktu, že každé právo je odrazem doby, která je vytváří. Pracovní právo se tak stalo nástrojem direktivního řízení společnosti a plánovitého hospodářství, což bylo v kontrastu s jeho genezí a původními myšlenkami. Zůstává nicméně celospolečenskou otázkou a zároveň rozhodnutím, jaké pracovní právo si ta která společnost v daném čase zvolí. Zda takové, které si klade za cíl řídit a vychovávat, nebo takové, které bude produktem vzájemného demokratického diskurzu zúčastněných stran.

⁴⁶ KALENSKÁ a kol. *Československé pracovní právo*, s. 52.

In Memory of Hans Ankum, a Scholar and a Friend

On the June 3, 2019, shortly before his 89th birthday, Prof. Dr. jur. Johan Albert Ankum passed away.

Hans Ankum, as his colleagues in the Romanist circles knew him, was not only a great scholar and professor, but also a mentor and a close friend to many of us – an important aspect since *Amicitia* as Hans used to say is an essential element of Romanist science.

Hans Ankum was born on July 23, 1930 into the family of (a social democratic) mayor of Koog aan de Zaan. Hans himself was a member of the left fraction of the Provincial council of North Holland. The beginnings of his career as a legal scholar and a Romanist were bright: they started in 1948–1953 when he attended the Faculty of Law of the University of Amsterdam. Later, between 1950–1953, Hans became specialized in juridical papyrology and medieval Roman law at the University of Leyden. Afterwards, the young scholar completed his advanced legal studies in Paris, Faculté de Droit between 1954–1956.

Between 1960–1963, Hans Ankum started to give lectures on Roman Law and Legal History at the University of Leyden. These had been the first steps in his long and remarkable career, which soon awarded him with a professorship. Before that, however, Hans was granted an LLD cum laude for his thesis on the *actio Pauliana* by the University of Amsterdam in 1962. Scientifically, the subject of his thesis was incredibly interesting. He was able to demonstrate the complex development of this ancient institute – from its Roman origins until its influence on later traditions. Therefore, the present-day reader remembers Hans not only for his profound and comprehensive knowledge about ancient Roman law but also for his expertise on the history of civil law and its modern trends. It was not by chance that Hans Ankum was already a Full Professor at the University of Leyden from 1963 to 1965, and then (1965–1995)

a Full Professor at the University of Amsterdam specializing on Roman Law, Legal History, and Juristic Papyrology.

Upon examining the extensive list of his writings, we will detect immediately a deep understanding of ancient history and culture, but also Hans' talent to enter and reveal the details of the disputes between legal scholars. He found it especially interesting to tackle the technically difficult texts of Marcellus, Julian, Pomponius, Papinian, Paul, Ulpian, etc. In this area, professor Ankum followed the footsteps of his University of Amsterdam professor H. R. Hoeting by opposing the so-called "hunt for interpolation".

I still remember his seminars on the books of Papinian in the Digests according to *Lenel's Palingenesia iuris civilis*. The professor's vivid and profound discussion after the interpretation that involved all of the participants – Hans Ankum's primary students such as Eric Pool, Marjolijn van Gessel-de Roo, Laurens Winkel, Boudewijn Sirks, as well as visiting professors and other students. During these discussions, classical Roman legal scholars were considered as well as Cuiacius or modern scholars such as Kaser and Nörr, Pugliese, Talamanca, Corbino, Labruna, Theo Mayer Maly, Herbert Hausmaninger and many others. Thus, I entered the realm of juridical exegesis, looking for strict legal questions, answers, and arguments. Sometimes at the end of the sessions, Hans liked to remind us that atop of the imaginary legal scholar pyramid sat Papinian, then somewhat below him Lenel, and much lower sat our guild – the modern scholars. Since the professor always liked to remind us that reading the Digests allowed him to discover something new every day, reading the ancient jurisprudence became very intriguing to me. For such texts, the key was to correctly understand the fundamental principles of the texts and the exegesis made in the proper environment. This was the vehicle for truthful conclusions that could bring some novelty to the scientific society. Using such a method, Hans Ankum was prepared to have long lasting disputes with his colleagues like the famous one with Max Kaser about *furtum pignoris* and *furtum fiduciae* that lasted twenty years.

Scientific and professional organisations recognised his esteemed merits in the Netherlands and abroad. In 1986, Hans Ankum was elected an Ordinary Lifetime Member of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences. He held several titles of *doctor honoris causa*: Aix-Marseille; Free University Brussels; University Ruhr, Bochum; University of Belgrade; Charles University, Prague; University of Murcia; and University of National and World Economy, Sofia. In 2012, he was conferred with *Premio Ursicino Alvares* (by *Fundación Seminario de Derecho Romano Ursicino Álvarez*).

Many of the Romanists from second half of the 20th and 21st centuries were not only his colleagues but friends as well. This was for instance clear from the volumes dedicated to honour his 65th birthday, edited by professors Feenstra, Spruit, Sijpestein, and Winkel. The volumes featured authors such as Ameloti, Archi, Churruca, Corbino, Honoré, Humbert, Levy, Krampe, Knutel, Metro, Miquel, Nörr, Wacke, Wubbe, etc. (this is only a short list of the collection of authors and is not meant to underestimate any of the authors not mentioned here).

His articles were often featured in the most important scientific reviews like *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, *Revue internationale des Droits de l'Antiquité*, *Labeo*, *Iura*, *Index*, but also in many other editions dedicated for instance to different scholars, etc. In a collection of his works, edited in 2014 (Spain, for the Ursicino Alvares Premium), the review

mentions 327 texts until 2013 – a number he extended by continuing to publish in the years following.

His works on *utilitas*, responsibility for eviction, the differences of *actio de auctoritate* and *actio empti*, *favor libertatis*, *foenus nauticum*, the aforementioned *furtum pignoris* and *furtum fiduciae* are some of subjects attracting high interest in the scientific community. Hans Ankum's analyses of the style of Papinian for instance show his acute sense of understanding of the deep dogmatic issues of juridical reasoning from case to case, which he demonstrated by distinguishing opinions of different ancient legal scholars, and many times by decoding their abstract and synthesised wording. These issues were, therefore, the core of Roman exploration for him without underestimating the historical and social backgrounds of juristic mind. The interests of our late professor also covered the development of modern Civil law and especially the importance of the Dutch Civil Code. On this topic I adhere to the conclusions of Johannes Emil Spruit, who called him *giurista purosangue* in an earlier collection of Hans Ankum's operas (*Extravantes*, Naples, 2007, a cura di Carla Masi Doria and Spruit), describing the focus of his studies within Western European and Dutch Law. These studies were based on Roman law and were his primary interest. The researcher could not miss his fundamental studies of eviction, real securities, dotal rights, minors, *fiducia* – unknown to the Dutch Civil Code, but recognised by Court of Cassation in 1928, repealed in 1992 and restored again by the Court of Cassation in 1995. To this list, we can add studies on *acceptilatio*, *lex Aquilia*, *Salvius Iulianus /D. 9,2,51 pr/*, *adulterium*, *dotis dictio*, *favor libertatis*, *tabeliones*, the term of *ambultorius*, *infanti proximi*, *Lex Laetoria*, *edictum de his qui deiecerit vel effunderint*, *manumissio fideicommissaria* etc. This abundance of subjects and analyses is impressive not only due to the richness of ideas about dogmatic and social details, but also because of correct juridical questions, reconstructions of the factual situation of the ancient legal scholar, and Hans Ankum's intuition for precise legal argumentation.

It is necessary to stress that he did not study or work as a solitary scholar. Just like the Roman legal scholars, he understood juridical investigation as a dialogue among scholars which is the correct approach to proving the conclusions made. Such cooperation motivated him to support and encourage many seminars, conventions, and scholarly societies, *i.a.* SIHDA, French SHD, or the seminars of Copanello and Soverato, organised by Alessandro Corbino and Antonino Metro. For decades, he was the main co-ordinator of SIHDA and the vice president of SHD. Hans Ankum believed that not only the scholarly elite should participate in scientific discussions, but that these should also include young or completely new researchers. He did not only state the need to include them but continued to promote this trend. Therefore, he had many friends all around the world not only among the developed scholars, but what is even more important among the younger generation. It was usual to see him spending hours in discussion with young colleagues or going through hundreds of pages for an Eastern European scholar. He also made it possible for these persons to participate in and to speak in front of the larger scientific public.

Hans spoke many languages – primarily French and German, as well as Italian, English and Spanish, but never imposing his preferences onto others. I still remember very well my first stay in Amsterdam, when all the participants of his Papinian seminar spoke in English because of me. Hans introduced me by saying “this is our friend from Bulgaria and let us speak English from now on”. In these beautiful months, I only spoke English. I even

presented some texts from my studies in front of the seminar. Sometime later, he confessed that at the start of the seminars, the other participants did not understand much of my English or my Roman law. A year later towards the end of another Amsterdam visit, Hans asked me if I wanted to join a seminar in Italy. It felt like a dream come true. However, he told me that he had already told professor Corbino that I could speak Italian. In reality, at that point I was only able to understand articles in the beautiful Italian language thanks to Latin classes at the Classical college I had attended in Sofia. It was the end of July and upon my return to Sofia, I took intense classes in Italian. In September, I started my first colloquial experience in the language of Dante. The intervention in Soverato was a rare example of a person speaking English, but I also tried to speak Italian with the colleagues. Thanks Hans Ankum I not only learned to make legal exegesis, significantly improved my Roman law knowledge but also expanded my English and Italian skills. I continued expanding these skills in the years to come. Hans always tried to help us by insisting on the clarity of presentation, correct translation, and exegesis of the sources, and by instructing us to strive to find new elements in the studied sources.

He aimed his own scientific research at difficult issues of Roman law. His research was always remarkable for its clarity, his language skills were perfect examples of eloquence. He also possessed the skill of understanding the interests of his audience and was able to deliberately discuss many specific topics.

His dedication to working with young scholars in the Netherlands was well known and an essential element of his portrait. Some of the scholars he supported were e.g. Eric Pool, professor in Amsterdam and Brussels, Laurens Winkel, professor in Rotterdam, Boudewijn Sirks, professor in Frankfurt and Regius professor of Civil law of Oxford, Gijsbert Noor-draven – the first winner of Premium Boulvert in 1988, but also scholars from Spain, Central and Eastern Europe such as Hungary, Czech Republic, Russia, or South Africa, Chile etc. (some of his students, followers, and friends were Milena Poloyac, Michal and Petra Skrejpek, Zika Bujuklic, Dmitry Dozhdev, Leonid Kofanov, Patricio Carvajal, myself etc.).

Through his friendships, Hans Ankum also supported many initiatives in different countries such as the *forum romanum* in Belgrade, the permanent seminar *Diritto romano e attualità*, in which he personally participated alongside Eric Pool during the seminar's first meeting in Sofia, the review *Ius Antiquum*, etc. There have been conferences and studies in his honour, edited in Prague and Moscow, *a cura* of the professors Kofanov, Sacchi, Skřejpek and Tanev, and their assistants.

His support was crucial for the advancement of Roman law in Bulgaria, where he kept scientific contacts with four generations of scholars starting with professors Andreev and Milkova, later Cholov and Piperkov, and with our generation as well.

He cooperated with his Bulgarian colleagues many times by giving lectures, providing literature, or hospitality, but most of all by developing friendships with them. I still remember his lecture about eviction in Sofia when I was in the second year at the Law Faculty of the Sofia University. His advice given during the lengthy discussions about fragments remained for *foenus nauticum*. He personally pledged his efforts to founding our centre of Roman law in UNWE, giving lectures, promoting our research, and standing with us on several occasions.

In 1970, Hans Ankum married Peline Van Es. They have one daughter together, named Anne-Barbara. At their home, they often welcomed colleagues and friends from Romanist

circles and shared their time with many friends, giving us their warmest welcome, love and friendship.

Besides his scientific interests and university engagements, Hans Ankum had a passion for classical music. He himself was known to play the piano, collect CDs with performances from all over the world, and to regularly attend performances of Concert Gebouw orchestra. He did not only remember the names of operas or composers but also of conductors or musicians based on their style or tempo.

Until the last days of his life, Hans Ankum retained his analytical thinking and his love for his field and colleagues. He will always remain a remarkable and important friend and mentor for many of his friends and colleagues.

Konstantin Tanev

doi: 10.14712/2464689X.2020.22

SKŘEJPEK, M. (ed.). *Digesta seu Pandectae. Tomus II. Liber XVI–XXXV. Fragmenta selecta / Digesta neboli Pandekty. Svazek II. Kniha XVI–XXXV. Vybrané části.*

Přel. Skřejpek, M. – Černochoch, R. – Žytek, J. Praha: Karolinum, 2019, 746 s.

Před nedávnou dobou spatřil světlo světa druhý svazek překladu vybraných částí Digest, monumentální sbírky fragmentů ze spisů klasické jurisprudence, která významně ovlivnila způsob, jakým dnes Evropané přemýšlejí o právu. Druhý svazek obsahuje autorský výběr nejvýznamnějších fragmentů z knih XVI–XXXV. Nalezneme v něm tedy stanoviska klasických právníků k reálným i konsenzuálním kontraktům, neformálním dohodám (*pacta*), poručnictví a také k institutům dědického práva, jako jsou testament či dědické odkazy, stejně jako k manželskému právu, zejména pokud jde o vznik a zánik manželství, majetkové vztahy mezi manžely ad.

Jde tedy o další klíčovou pasáž Digest, která historicky zásadním způsobem ovlivnila formování institutů majetkového práva na evropském kontinentě. Tak jako v případě předchozího svazku jde o zásadní překladatelské dílo, které ještě více pootevřívá dveře pro studium římského práva českým čtenářům. Svým obsahem navazuje na předchozí svazek, jenž skončil u 15. knihy, a tedy začíná 16. knihou a končí 35. knihou. Po překladatelské a literární stránce si text zachoval vysokou úroveň a chválit lze i výběr přeložených titulů. I v tomto svazku je patrná vysoká erudice všech členů překladatelského a redakčního týmu. V návaznosti na předchozí svazek si také druhý svazek zachoval stejný formát, jenž obsahuje latinskou i českou verzi textu.

V českém jazyce dosud překlad v tomto rozsahu nevznikl (pomineme-li střípky z Digest v překladu rovněž prof. Skřejpka v jeho starší publikaci) a proto se dá očekávat, že o něj bude zájem jak ze strany právních romanistů, tak ze strany historiků. S ohledem na výuku římského práva hlavním autorem překladu (prof. Skřejpkem) se dá očekávat zájem zejména ze strany studentů Právnické fakulty UK. Vedle toho je vydání překladu velmi dobře načasováno, protože vychází právě pět let po účinnosti zákona č. 89/2012 Sb., tedy nového občanského zákoníku, který je nejen výrazně inspirován římským právem, ale je také jakýmsi návratem k římskoprávní tradici, přetržené komunistickým režimem. Lze tedy očekávat, že o publikaci projeví zájem i právníci z praxe.

Na závěr nelze než vyjádřit naději, že v dohledné době bude vydán i třetí, závěrečný svazek, v němž se dovrší zásadní překladatelský počín, jenž nabízí dalším generacím právníků materiál pro inspiraci, stejně jako pro práci.

Petr Bělovský

HÁJKOVÁ, D. – HORÁK, P. – KESSLER, V. – MICHELA, M. (eds.).
Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy
v meziválečném Československu.

Praha: Academia – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2018, 536 s.

Ke stoletému výročí založení Československé republiky snesla česká badatelská obec na oltář vědy mnohé dary, jedním z velmi povedených je publikace *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu*, kterou vydala v jubilejním roce 2018 Academia ve spolupráci s Masarykovým ústavem a Archivem AV ČR. Obsáhle publikace o více než pěti stovkách stran s bohatou obrazovou dokumentací zkoumá vliv jednotlivých svátků, památných dnů a oslav na budování identity nového státu a sounáležitosti jeho občanů s ním. Šestice autorů se v deseti kapitolách věnuje různým aspektům dané problematiky. Byť jsou kapitoly na sobě nezávislé a nic nebrání číst je samostatně, ve svém celku a řazení poskytují čtenáři komplexní obraz meziválečných svátků a oslav a navzájem se vhodně doplňují.

Jana Čechurová v první kapitole věnující se nejen právnímu zakotvení státních svátků v zákoně o svátcích a památných dnech, nýbrž i otázce státních symbolů, pojednává především o bouřlivých debatách, které přijetí zákona předcházely, a též o snahách určitých politických skupin o novelizaci tohoto předpisu. Právě státní svátky a jejich právní zakotvení odrážely snahu nového establishmentu o důsledný rozchod s dosavadní monarchistickou tradicí a jejími symboly. Neshody a rozdíly mezi politickými aktéry, které s přijetím zákona souvisely, byly důsledkem odlišného vnímání výsledku první světové války a nové státoprávní situace, stejně tak rozdílným vnímáním církevních svátků v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Nutno podotknout, že otázka státních svátků nebyla jen otázkou symbolickou, nýbrž i ryze praktickou. Vynořily se spolu s ní totiž rovněž pracovněprávní otázky, které ze dnů budou dny pracovního volna a u kterých z toho důvodu vyvstane nutnost příjmové kompenzace. Zákon vedle státního svátku 28. října, vyhlášeného záhy po vzniku republiky, přidal další památné dny, které ač mnohé církevního charakteru, získaly zákonným zakotvením nový – státní charakter.

Druhá kapitola z pera autorské dvojice Dagmar Hájkové a Miroslava Michely se věnuje svátku z největších, a to právě 28. říjnu – dnu československé státnosti. Jeho postavení mezi legislativně zakotvenými svátky bylo o to výjimečnější, že byl zákonem za státní svátek prohlášen již necelý rok po vzniku republiky, 14. října 1919. Není bez zajímavosti, že samotný „den D“ nového státu byl předmětem vážných diskuzí. Někteří za počáteční den nového státního zřízení počítali již 14. říjen 1918, kdy byla pořádána generální stávka, při které na několika místech došlo k spontánnímu vyhlášení republiky, 18. říjen, kdy byla přijata Washingtonská deklarace nezávislosti, 30. říjen, kdy byla přijata Martinská deklarace a slovenští představitelé vyjádřili svobodnou a nezávislou vůli stát se součástí československého celku nebo až 14. listopad, kdy se sešlo Prozatímní národní shromáždění.

K označení 28. října za výchozí bod československé státnosti se postavil jak Tomáš Garrigue Masaryk, tak například Ferdinand Peroutka, a to s argumentem, že právě tento den došlo k materiálnímu vzniku samostatného státu, který tak byl občanstvem všeobecně přijat. Čtenář se seznámí se slavením svátku ve školách, na manifestacích, s povinnou i žádanou výzdobou, i se spory mezi příslušníky jednotlivých národností během oslavovaného svátku. Detailně pojednáno je o sinusoidě oslav, jak o velkolepém výročí oslav decennia roku 1928, svorných oslavách v letech třicátých, kdy od hranic s Německem již vála nenávislná rétorika, tak o poslední oficiální oslavě roku 1937 nedlouho po Masarykově pohřbu, který jako by symbolicky uzavíral dobu svobody a míru. 28. říjen 1938 pak už byl skutečně jen labutí písní masarykovského Československa.

Mezi oslavy mladého státu bylo třeba zařadit nepochybně 7. březen, narozeniny Prezidenta Osloboditele Tomáše Garrigua Masaryka, kterým se věnují Dagmar Hájková a Pavel Horák. Po více než šesti desetiletích vlády Františka Josefa I., jehož srpnové narozeniny patřily mezi pravidelné slavnosti v celé podunajské monarchii, na tuto tradici oslav narozenin hlavy státu pragmaticky navázala i nová republika. Prezident se stal jedním ze symbolů nové doby, modlou, filozofem na trůně s promyšleně budovanou aureolou „tatíčka“. Republiku zaplavovaly bronzové i sádrové busty, tisk chrлил oslavné básně. Vtipně poznamenal Jan Masaryk, že při cestě z vinárny na něj otec shlíží z každého výkladu. Československo mělo štěstí na dvě Masarykova jubilea, a to sedmdesátiny v roce 1920 a osmdesátiny o deset let později. Darů k osmé dekádě bylo dokonce přes třináct stovek a k jejich prezentaci byla uspořádána ve Vladislavském sále výstava. Narozeniny otce zakladatele našly dokonce odezvu i mezi občany jiné národnosti než československé. Občané německé národnosti jej uznávali jako nespornou osobnost mezinárodního významu, občané národnosti polské svůj vřelý vztah nejednou deklarovali kupříkladu udělením čestného občanství. Výjimku tvořil komunistický tisk, který i přes sváteční náladu u příležitosti narozenin hlavy státu oslavy ignoroval a vehementně se věnoval oslavám Mezinárodního dne žen o den později. Přestože tedy nebyl tento den oficiálním státním svátkem, hojně se slavil a byl jedním z mála svátků, které spojovaly pestrou paletu příslušníků národnostních menšin. Je zajímavou perličkou, že památným dnem *ex lege* byl v letech 1946–1951. Autory nebyly zapomenuty ani předválečné oslavy narozenin Prezidenta Budovatele Edvarda Beneše, který takové oslavy považoval za možnost prezentace národní svornosti v rozbouřené době.

Významné místo mezi meziválečnými svátky má jistě památka bitvy u Zborova konané 2. července 1917, proto si zasloužila v publikaci svou objemnou kapitolu sepsanou Vojtěchem Kesslerem. Jednalo se o svátek takřkajíc dvojsečný. Na jednu stranu byl bezesporu připomínkou hrdinství a vítězství československých legionářů a nesporně patří k zakladatelskému mýtu nového státu, na druhou stranu však coby národní, nikoli státní svátek v pravém slova smyslu akcentoval hrdinství pouze jedné skupiny obyvatel – Čechů, popř. Slováků. V mnohonárodnostním státě, jakým Československo bylo, se ale ostatní menšiny z těchto důvodů se svátkem nemohly ztotožnit. Od Zborova, dosud neznámé vesnice, která se přes noc stala modlou, se domů vraceli „první občané republiky“, kteří byli pevnými pilíři státu. Československo pak zažilo dvě velká, masově oslavovaná výročí slavné bitvy, která se stala „oslavou maskulinního heroismu a sebeobětování“. Svátek byl neodmyslitelně spjat s oslavou mužské síly a odhodlanosti, zborovští a jiní veteráni předávali symbolickou štafetu mladíkům, kteří slibovali oddaně bránit vlast. Republikou hýbaly

plamenné projevy hlav státu, ministrů národní obrany, dokonalé formace vojska a sokolů, čestné stráže se střídaly u hrobů neznámých vojáků. Neznámý voják exhumovaný u Zborova, který byl za přítomnosti čestné stráže převezen na československo-polskou hranici do Petrovic u Karviné, odkud putoval s četnými zastávkami pro vzdání úcty až do Prahy, byl slavnostně v rámci oslav 5. výročí bitvy uložen v malé kapli Staroměstské radnice. Tam vydržel až do začátku čtyřicátých let, kdy byl německou správou zcela zlikvidován. Kapitola nezapomíná na válečné pomníky padlým, ať už ryze národnostní, kdy byli uctíváni padlí jednotlivých menšin, popř. většin, tak též ty ojediněle „inkluzivní“, které zahrnovaly padlé oběti bez ohledu na příslušnost k národnosti či bojující straně, jakým je například památník obětem války v Moravské Ostravě. Odraz zborovské bitvy v kultuře, tedy literatuře, divadle i filmu je důslednou tečkou za zevrubně popsaným svátkem, který dnes v povědomí těch, jejichž pradědové v jeho rámci přísahali věrnost republice a ideálům demokracie, padá do propadliště velkých dějin.

Jak praví Mácha, první máj je lásky čas. K oslavě však zval nejen hrdliččin hlas, nýbrž i tribunové levicových politických stran označení už tehdy karafiátem během oslav svátku práce. Svátek se slavil již od roku 1890, tři roky po potlačení dělnických demonstrací v Chicagu, které se staly původcem vzniku mezinárodního svátku pracujících. Prvnímu máji tak byla věnována další kapitola z pera Pavla Horáka. Prvního máje 1918, poslední oslavy za trvání habsburské monarchie, který se stal i díky účasti politiků občanských stran po boku socialistů všénárodní demonstrací jednoty, se účastnilo 150 tisíc lidí jen v Praze, přes půl milionu pak v celých Čechách. 1. máj 1919 byl již oficiálně novou vládnoucí garniturou označen za svátek národní, což bylo v poválečné Evropě ojedinělým a vsutku unikátním počinem. Jednotlivé politické strany, předně socialistická a posléze komunistická, se předháněly ve velkoleposti svých průvodů, táborů lidu, manifestací a provolání. Nesocialistické strany, ať už národní socialisté, národní demokraté, lidovci či živnostníci, se spokojily s nevelkými oslavami, které měly v jejich tradičních baštách zabránit tomu, aby se svátku zcela zmocnily socialistické síly. Politické strany byly masově vytlačeny z baťovského Zlína, kde Baťova společnost sama pořádala okázalé svátky práce, vůdčí hodnoty celého koncernu, což kapitola nepomíjí a obšírně se i tomuto fenoménu věnuje. První máj si s malou výjimkou za dob Slovenského státu uchoval své postavení zákonného svátku bez přerušování až do dnešních dnů, byť v mnohem menším měřítku, což snad můžeme považovat za důsledek masových oslav ve čtyřicetiletém období totalitního režimu, které svou vyprázdňeností zanechaly ve vzpomínkách mnohých jistou pachuť.

Dagmar Hájková s Evou Hajdinovou se společně pustily do zpracování odkazu Jana Husa a nejen meziválečných oslav jeho mučednické smrti, které však zvlášť na Slovensku a mezi českými Němci budily rozpaky. Rozboru se dočkalo srovnání oslav husovských s oslavami sv. Jana Nepomuckého, stejně tak neshody s katolickou církví, která se proti ustanovení 6. července za oficiální svátek bránila. Když převzal prezident Masaryk záštitu nad oslavami 510. výročí Husova upálení a ministerský předseda Švehla se stal čestným členem organizačního výboru oslav, opustil přesně v den svátku papežský nuncius Francesco Marmaggi demonstrativně Prahu. Ohromné oslavy u Šalounova pomníku na Staroměstském náměstí se neobešly bez čestné stráže, kladení věnců, zpěvu, recitace a projevů významných řečníků, ať už starosty místního výboru Josefa Rotnágla nebo rektora Univerzity Karlovy Josefa Drachovského. Den nato pozdravil slavící obyvatelstvo prezident spolu s premiérem. Cenou za mohutné oslavy nejen v pražských ulicích

a ostentativního přihlášení se Hradu k husovské tradici byla mezinárodní roztržka se Svátým stolcem, stejně tak vnitrostátní se slovenskými a německými katolíky. I přes to se právě od roku 1925 dá hovořit o státním charakteru svátku, nejen o spontánně slaveném významném dni. Jeho význam a oslavy však ztrácely na lesku a masovosti již za první republiky, natož po válce. Po roce 1948 byl dni odňat jeho sváteční charakter a Hus byl nově zdůrazňován v souladu s politickou koncepcí jako první revolucionář. Dnešní význam svátku a jeho manifestační charakter necht' posoudí čtenář sám.

Nepominutelný je též svátek věrozvěstů sv. Cyrila a Metoděje, jemuž se obsáhle věnuje Miroslav Michela v souvislosti s politizací tohoto církevního svátku. Pozornost je věnována vývoji svátku samotného, a to od středověku až do 20. století. V prostředí nové republiky byl shodně akcentován nejen církví katolickou, ale i evangelickou a pravoslavnou, a byl nadále neodmyslitelně spjat s moravským Velehradem. Na Slovensku pak byl svátek, oslavovaný především v oblasti okolo Nitry, vítanou protiváhou k uherským světcům. Oficiální postoj státu ke svátku ale nebyl kdovíjak kladný, cyrilometodějská tradice nebyla v souladu s proklamovaným husovským, reformačním postojem prezidenta Masaryka, který bezesporu vztah ke katolíkům a jejich svátkům komplikoval. I přes tyto nesouladné postoje se svátek slovanských bratří dostal do oficiálního státního svátkového kalendáře a jejich památka tak byla postavena naroveň památky Jana Husa a sv. Václava, roli svátku všenárodního a stmelujícího však nesehrál. Ač sice spojoval Čechy a Slováky, rozděloval katolíky a pokrokáře. Nemalá pozornost je věnována nejen oslavám velehradským, ale stejně tak slovenským, které rovněž stavěly na velkomoravských idejích. Svátek dosáhl svého vrcholu paradoxně až za Slovenského státu, kdy se stal jedním z nejvýznamnějších. V poválečné době jej mistrně uchopil až katolický disent, roku 1980 byli věrozvěstové papežem dokonce vyhlášeni za spolupatrony Evropy. Jejich svátek zná český i slovenský kalendář dodnes.

Každá země má svého světce, Uhry sv. Štěpána, Polsko sv. Stanislava, Rakousy sv. Leopolda. K Čechám neodmyslitelně patří sv. Václav, štedrý, zbožný a zdrženlivý kníže české země, který nedá zahynouti nám, ni budoucím. Od roku 1848 mu patří jedno z největších pražských náměstí, které od roku 1913 zdobí jeho socha, jak ji známe dnes. Roku 1909 při oslavách údajného 980. výročí mučednickovy smrti plály na Vltavě tisíce bengálských svící, které společně tvořily svatováclavskou korunu. 28. října 1918 byl Myslbekův pomník svědkem vyhlášení československé samostatnosti. Právě sv. Václav, kterému se věnuje další kapitola z pera Evy Hajdinové, měl v nové republice symbolizovat tisíciletou kontinuitu českého státu. Vrcholem svatováclavských oslav bylo milénium roku 1929, které vycházelo z tehdejší oficiální datace mučednickovy smrti. V tomto roce se konaly četné výstavy, vydávaly se zvláštní tisky, pohlednice, konaly se velkolepé veřejné oslavy a slavnostní bohoslužby. Poprvé od vzniku republiky byly v hlavní lodi svatovítské katedrály načas vystaveny korunovační klenoty. 28. září 1929 byla dokončená katedrála oficiálně otevřena. Je zajímavé, že o co méně byl kult sv. Václava živý na Slovensku, o to více rezonoval mezi českými Němci. I přes zneužití svatováclavské památky v době protektorátu a poválečné snaze vymazat církevní svátky z povrchu zemského, nese dodnes sv. Václav své kopí v srdci matičky Prahy a smířlivě dohlíží na ty, kteří se kolem něj již přes sto let shlukují.

Vojtěch Kessler a Miroslav Michela se v samém závěru publikace věnují ve dvou kapitolách svátku „německých Dušiček“ a uhersko-maďarským tradicím. Německá menšina

dokázala politicky vytěžit maximum z přestřelek mezi českým vojskem a německými stávkujícími, kteří chtěli 4. března 1919 vyjádřit svůj nesouhlas s přičleněním sudetoněmeckých provincií k Československu, které si v celé zemi vyžádaly celkem 54 obětí, kterých se umně ujala sudetoněmecká propaganda. Autor mistrně popisuje vývoj fenoménu těchto oslav, který je v jistých kruzích překvapivě živý až do dnešních dnů. Neméně konfliktní byl vztah s maďarskou menšinou, která po vyhlášení Československa přišla o své výsadní postavení, četné pomníky a svátky. Též proto existovala silná potřeba maďarské menšiny uchovat alespoň oslavy svátku sv. Štěpána, s čímž však československé úřady nejenže nesouhlasily, ale snažily se oslavám aktivně zabránit, stejně jako oslavám uherско-maďarské liberální revoluce. Výčet svátků a památných dnů by nebyl úplný, kdyby nebyly zmíněny svátky jednotlivých menšin, které se s oficiálními československými festivitami neztotožnily. Je proto dobře, že své místo dostaly i události a s nimi spojené oslavy a připomínky, ačkoli se nejednalo o svátky státem protežované a organizované.

Dnes, kdy se jednotlivé státní svátky až na výjimky odbydou lakonickou notickou v tisku a skromnou reportáží v masmédiích, působí dokument o masových „všennárodních“ oslavách až nepatřičně. Publikace přináší nespočet zajímavých faktů a otázek. Zamýšlel československý zákonodárce svým včleněním Prvního máje do svátkového kalendáře jen projev úcty ke svátku práce, bytostně spojenému s dělnickým hnutím, nebo vnímal v evropských poměrech zcela výjimečnou etatizaci tohoto dne jako možnost kontroly „sociálního ventilu“ společnosti? Mohly vést mohutné oslavy svátku Mistra Jana Husa se silnou národní, protikatolickou a protiněmeckou ideou ke sjednocení různorodé československé společnosti dělící se nejen národnostně, ale i nábožensky? Svůj prostor v publikaci našly, a to zcela zaslouženě, též svátky tzv. alternativní. Jednalo se o svátky, které slavili výhradně příslušníci té které národnostní menšiny, a které představovaly jakési zrcadlo svátkům oficiálním, československým a svým vyzněním jistě čechoslovakizačním. Publikace je ve svém celku kronikou meziválečných svátků a pamětních dní, a to nejen těch oficiálních. Poutavé texty, bohatá obrazová příloha a reprezentativní provedení z ní tak dělají ozdobu každé knihovny.

Dominik Macek

doi: 10.14712/2464689X.2020.24

100 let od přijetí Ústavní listiny Československé republiky. Historické, politické a právní souvislosti

Ve dnech 28. a 29. února 2020 se uskutečnila konference s názvem „100 let od přijetí Ústavní listiny Československé republiky – Historické, politické a právní souvislosti“. Konference byla připomínkou výročí přijetí první československé ústavní listiny a konala se v prostorách Valdštejnského paláce Senátu Parlamentu České republiky ve spolupráci Univerzity Karlovy s Historickým ústavem AV ČR a s podporou Senátu PČR. Uskutečnila se pod záštitou prvního místopředsedy Senátu Jiřího Růžičky, rektora UK Tomáše Zimy a předsedkyně Akademie věd ČR Evy Zažímalové.

Konferenci zahájila v pátek 28. února úvodní slova těch, kteří převzali nad akcí záštitu nebo jejich zástupců, a také proslovem jeho excelence Petera Weisse, velvyslance Slovenské republiky.

Po úvodních projevech následovala sekce s názvem Právní a historické souvislosti ústavy. Sekci zahájil svým vystoupením děkan Právnické fakulty prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc. Barvitě přiblížil politická jednání, která předcházela přijetí Ústavy 1920, a nastínil s tím spojené některé vybrané problémy, názorové rozpory a dohodnuté kompromisy. Širší mezinárodní i vnitrostátní historické souvislosti připojil doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., z Historického ústavu AV ČR. Blok zakončil svým exposé na téma Inspirativní vliv Ústavní listiny z roku 1920 na ústavní systém České republiky prof. JUDr. Aleš Gerloch, CSc., z Právnické fakulty UK.

Po zajímavé diskuzi k příspěvkům a krátké přestávce byl zahájen další blok s názvem „Vybrané části ústavy v historické retrospektivě do současnosti“. Zahájila jej doc. JUDr. Jana Reschová, CSc., z Právnické fakulty UK svým příspěvkem na téma dynamika konstitucionalismu, ve kterém otevřela řadu otázek týkajících se současného ústavního vývoje. Svými úvahami o fenoménu parlamentarismu navázal JUDr. Ondřej Preuss, Ph.D., (PF UK). Věnoval se srovnání současného ústavního systému s prvorepublikovým modelem a hodnotil odlišnosti obou systémů. Blok zakončil JUDr. PhDr. Petr Mlsna, Ph.D., z Právnické fakulty UK svou přednáškou o pojetí moci výkonné v Ústavní listině 1920 jako inspiračním zdroji pro současný systém. Zároveň připojil analýzu problémů a možných nebezpečí, která s sebou toto propojení nese.

Příspěvky opět rozvířily diskuzi nad některými přednesenými tématy. Po jejím zakončení a následné obědové pauze byla zahájena odpolední část pátečního programu konference. Jako první z odpoledního bloku nazvaného Vybrané právní a historické aspekty ústav do současnosti přednesl JUDr. Jiří Hřebejk, Ph.D., (PF UK) svůj příspěvek věnovaný úpravě srovnání územní samosprávy v Ústavě 1920 se současnou ústavní listinou. Následovalo vystoupení Mgr. Elišky Klimentové (PF UK) s názvem Nezávislé úřady jako

trend současnosti. Sekci zakončil příspěvek doc. JUDr. PhDr. Marka Antoše, Ph.D., LL.M., (PF UK), který přítomným živým způsobem nastínil pozitiva i negativa, historický vývoj, současnou realitu a případné budoucí perspektivy volební povinnosti.

Po diskuzi následovala sekce s názvem Československo jako mnohonárodnostní stát, kterou otevřel příspěvek doc. PhDr. Zlatice Zudové-Leškové, CSc., (HIÚ), který byl orientován na vztahy Čechů a Slováků a doplnil tak podrobně širší kontext přijímání Ústavní listiny 1920. Následoval příspěvek Mgr. Davida Hubeného, Ph.D., z Národního archivu pojednávající o vztahu Podkarpatské Rusi k Ústavě 1920, který byl přednesen v zastoupení. Posléze prezentoval JUDr. PhDr. René Petráš, Ph.D., (PF UK), který ve svém vystoupení rozebral postavení německé menšiny v novém státě. Blok zakončil navazující příspěvek PhDr. Evy Irmanové, CSc., (HIÚ) na téma vztahu maďarské menšiny k československé ústavě.

Po skončení obsáhlé diskuze a krátkém občerstvení započal poslední blok pátečního programu. Ten tematicky doplňoval mezinárodní vlivy související s Ústavní listinou 1920. První příspěvek přednesený doc. PhDr. Jiřím Friedlem, Ph.D., DSc., (HIÚ) byl soustředěn na vývoj v Polsku. Navazoval příspěvek PhDr. Miroslava Šeptáka, Ph.D., (Filozofická fakulta Jihočeské univerzity) zaměřený na historické souvislosti vzniku rakouské ústavy z roku 1920. Posledním příspěvkem bloku a zároveň celého prvního dne konference bylo vystoupení prof. Alaina Soubigou (Université de la Sorbonne, Paříž), které komparativním způsobem pojednalo o možných vlivech francouzské ústavy na Československou ústavní listinu.

Druhý konferenční den, který z důvodu výročí připadl na sobotu dne 29. února, byl organizován méně tradičně, formou kulatého stolu. Účastníky tohoto kulatého stolu byli prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc., (PF UK), prof. PhDr. Ivan Halász, Ph.D., (MTA TK Jogtudományi Intézet, Budapešť), prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc., (Právnická fakulta Masarykovy univerzity), doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D., (HIÚ) a doc. Dr. Ing. Ján Gronský, CSc., (PF UK). Po úvodní přednášce prof. Kuklíka byl program založen na diskuzních otázkách, které prof. Kuklík pokládal ostatním zúčastněným a tím moderoval vývoj debaty. Prof. Vojáček doplnil některé další aspekty přípravy ústavní listiny, prof. Halász rozvedl politický význam Ústavy 1920. Doc. Šebek pohovořil o vztazích církve ke státu a s tím souvisejících úvahách o ústavní listině. Doc. Gronský pak průřezově shrnul pozdější navazující ústavní vývoj.

Druhý konferenční den byl výjimečný nejen z toho důvodu, že poněkud nezvykle připadl na sobotu, ale také z důvodu avizované účasti řady studentů Právnické fakulty UK, kteří projevíli o předmětnou problematiku zájem. Pro přítomné studenty byl organizačním týmem pod vedením prof. Kuklíka připraven vědomostní kvíz vycházející obsahově z témat rozebíraných u kulatého stolu.

Po diskuzi přítomných konferujících se studenty byla sobotní část konference završena komentovaná prohlídkou Senátu.

Celá akce byla nejen důstojným připomenutím významného výročí Ústavy 1920, ale také platformou pro sdílení poznatků, náhledů a závěrů z oblasti právní historie, obecné historie a ústavního práva. Jako taková bude (doufejme) impulsem pro další vědeckou práci, propojování různých přístupů k tématu a posouvání hranic odborného poznání.

*Lukáš Blažek
Tereza Blažková*

Veřejná část vědeckého semináře Rekonstrukce politického procesu 50. let

Ke každému výročí se pravidelně konají akce, které mají tu kterou významnou či přelomovou událost připomenout. To platí jak u milníků, které jsou obecně chápány jako změna k lepšímu, tak rovněž i o událostech, které nejsou vnímány zrovna jako pozitivní. K těm druhým se řadí i výročí „Vítězného“ února.

Jako každý rok přispěli k připomenutí únorových událostí také studenti Právnické fakulty UK prostřednictvím závěrečné veřejné části Vědeckého semináře Rekonstrukce politického procesu 50. let, která se uskutečnila dne 25. února 2020 na Právnické fakultě UK.

Pod vedením prof. JUDr. Jana Kuklíka, DrSc., a dalších akademických pracovníků se studenti i v letošním roce seznamovali s konkrétními reálnými procesy, které v 50. letech minulého století z politických důvodů soudil Státní soud v Praze. Metoda výuky prostřednictvím práce s archiváliemi se již několik let osvědčuje a umožňuje studentům lépe pochopit fungování práva i tenkou hranici mezi jeho správnou aplikací a zneužitím ve prospěch mocenských zájmů.

Tento ročník veřejného semináře byl však oproti předešlým odlišný z několika důvodů. Především proto, že nebyl pojat striktně divadelním způsobem. To bylo dáno nenadálým odchodem režiséra a dlouholetého ředitele festivalu Mene Tekel Mgr. Jana Řeřichy, který v loňském roce náhle zemřel a který divadelní ztvárnění procesů se studenty vždy pečlivě připravoval.

Studenti byli proto více orientováni na vědeckou práci jako takovou a v průběhu celého semestru zpracovali tři případy procesů, které byly divadelně provedeny v posledních letech. Jejich písemné výstupy tak navázaly na knihu „Jménem republiky“ jejich starších kolegů. Texty takto vzniklé se také staly podkladem pro výstavu „Jedenákrát divadlo faktu – pocta Janu Řeřichovi“, která byla připravena pod vedením Mgr. Lukáše Blažka, Ph.D., a slavnostně otevřena ve stejný den jako veřejná část semináře. Výstava prezentovaná v atriu před místností č. 38 na Právnické fakultě připomněla minulé ročníky rekonstrukce, zpracované případy a jejich divadelní provedení.

Samotná veřejná část semináře byla pojata jako malá konference, kde studenti přednesli závěry svého zkoumání. Tuto část programu přenášela Česká televize a záznam je k dispozici na jejích webových stránkách.

Jako první se představily studentky Tereza Křížová, Lucie Kolačková a Kateřina Procházková, a seznámily přítomné s politickým procesem proti představitelům katolické církve obecně známým jako Machalka a spol. Další trojice ve složení studentů Alena Žibřidová, Jakub Bína a Anežka Straková přednesli přítomným své závěry ze studia případu generála Tomáše Sedláčka. Jako poslední trojice vystoupili Tomáš Danihlík, Jan Riedl a Václav Syruček a pohovořili o politickém procesu s kulaky na Olešnicku.

Dva posledně jmenovaní uzavřeli prezentace studentů představením svého sociologického šetření, které si z vlastní iniciativy zpracovali. Týkalo se veřejného povědomí o politických procesech. Díky dotazníku, který šířili po sociálních sítích, vytvořili studenti určitou sondu mapující znalosti ohledně politických procesů jak mezi budoucími právníky, tak studenty a absolventy jiných škol.

Tento drobný studentský výzkum byl mimo jiné jen dalším potvrzením mimořádně otevřeného přístupu letošních studentů k vědeckému semináři. Zatím se v případě všech studentů jedná pouze o jakési naznačení možných směrů zkoumání v této oblasti. Nicméně pevně doufáme, že jim nadšení vydrží a dokážou své tvůrčí schopnosti dále odpovídajícím způsobem směřovat a rozvíjet.

Obě události – jak studentská konference, tak výstava, důstojně navázaly na předchozí spolupráci Právnické fakulty UK s festivalem Mene Tekel. Představovaly zároveň odpovídající připomínku únorového výročí v kombinaci s výbornou prezentací práce studentů Právnické fakulty UK.

Daniela Králíková

doi: 10.14712/2464689X.2020.26

Zpráva z vědecké konference „Právo v měnícím se světě (30 let: Retrospektiva 1989–2019 – Perspektiva 2020–2050)“

Ve dnech 16. a 17. prosince 2019 se starobylé prostory Karolina staly dějištěm vědecké konference „Právo v měnícím se světě (30 let: Retrospektiva 1989–2019 – Perspektiva 2020–2050)“, kterou uspořádala Právnická fakulta Univerzity Karlovy v rámci programu Progres Q04. Jak napovídá samotný název, konference si kladla za cíl nabídnout různé retrospektivní pohledy na právo a další související fenomény, které určovaly život naší společnosti v posledních třech dekadách. Neméně významnou součástí však tvořily i predikce možných budoucích proměn práva a dalších společenských institucí, a to tváří v tvář různým výzvám, kterým soudobý svět čelí.

Nad celou akcí, která oslovila téměř 160 účastníků, převzal záštitu rektor Univerzity Karlovy, prof. MUDr. Tomáš Zima, DrSc. Jeho Magnificence rovněž zahájila slavnostní plenární rokování, jež se uskutečnilo v nádherných prostorách Vlasteneckého sálu Karolina. Poté s krátkým proslovem vystoupil děkan Právnické fakulty Univerzity Karlovy, prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc., jenž spoluinicioval vznik této akce. Na jeho projev navázal hlavní organizátor konference a současně i koordinátor programu Univerzity Karlovy Progres Q04 „Právo v měnícím se světě“, prof. JUDr. Aleš Gerloch, CSc. Přítomné dále pozdravili i čelní představitelé tuzemské justice – předseda Ústavního soudu, dr. Pavel Rychetský, dr. h. c., a předseda Nejvyššího soudu, prof. JUDr. Pavel Šámal, Ph.D. S krátkým proslovem vystoupil též velvyslanec Slovenské republiky v České republice, PhDr. Peter Weiss.

Poté měli přítomní možnost vyslechnout si stěžejní referáty. Ohlédnutí za minulými třemi dekadami v českém právu, a zejména pak stěžejními proměnami, které nastartovala sametová revoluce, se příhodně stalo námětem prvního z příspěvků nazvaného „Transformace právního řádu po listopadu 1989“. Cestu k demokratickému právnímu státu, k přijetí Listiny základních práv a svobod, rehabilitace, restituce a privatizace poutavě a povětšinou z autopsy přiblížil jeden z prvních polistopadových místopředsedů československé federativní vlády a dnes dlouholetý předseda Ústavního soudu, dr. Pavel Rychetský, dr. h. c.

Na něj navázal prorektor Univerzity Karlovy, prof. Aleš Gerloch, CSc., který se ve svém referátu „Multicentrismus v právu: minulost, současnost, budoucnost“ zaměřil na situace, kdy je v důsledku – horizontální či vertikální – dělby moci, popř. přenesení části normotvorných kompetencí na nadstátní celky, právo tvořeno více mocenskými centry. Prof. Gerloch v této souvislosti mj. upozornil, že vzájemná koordinace či subordinace jednotlivých subsystémů práva může v praxi vést k různým výkladovým a aplikačním problémům. Dlouhodobě pak dokonce i k dezintegraci společnosti nejen na mezinárodní, ale i národní úrovni, a to zejména v případech, pokud multicentrismus bude podpořen i pluralitou pramenů práva.

Další z řečníků, JUDr. Eduard Bárány, DrSc., bývalý dlouholetý místopředseda slovenského Ústavního soudu, jenž v současné době působí v Ústavu státu a práva Slovenské akademie věd, v příspěvku „Výzvy pro demokratický právní stát ve vyústění postmoderny“ nastínil možné hrozby, kterým musí soudobé státy čelit, chtějí-li si skutečně udržet svůj demokratický a právní charakter. Dr. Bárány mj. poukázal na fakt, že nezávislost (zejména justice) je recentně vystavena nevídanému tlaku masmédií (zejména těch internetových). Dochází též k nerespektování výsledků demokratických voleb a z nich vzešlé politické reprezentace. Tajné služby se pak mnohdy z tichých služebníků moci proměňují v samostatné aktéry veřejného dění.

Záměrem organizátorů však bylo poskytnout i jiné než čistě právní pohledy na soudobou společnost a její instituce. V další části plenárního zasedání proto měli přítomní možnost vyslechnout si neméně podnětné referáty z úst dvou neprávnicků. Jedním z nich byl přední český filozof a sociolog, prof. PhDr. Václav Bělohradský, jenž ve svém vystoupení „Materiální ohnisko ústavy v antropocénu“, přiblížil procesy, kdy masa diskurzu na určité téma začíná obíhat ve společnosti a postupně formovat její tvář. Pozornost přítom byla věnována i řadě souvisejících jevů, které jsou příznačné pro dnešní společnost (např. redukci veřejného prostoru na mediální prostor či invazi tzv. hyperobjektů jakou jsou třeba plasty, u kterých nelze efektivně dle tradičního soukromě-vlastního řádu rozdělit externality). V závěru prof. Bělohradský představil návrh změn materiálního ohniska demokratických ústav, jež by přispěly k ochraně veřejného prostoru.

Poslední z příspěvků do rokování vnesl pohled lékařských věd. Dlouholetý děkan 3. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a t. č. proděkan pro akademické tradice a etiku, jakož i vedoucí katedry interních oborů a Centra pro výzkum výživy, metabolismu a diabetu na téže fakultě, prof. MUDr. Michal Anděl, CSc., v referátu „Vědecký a technologický pokrok: právní a etická dilemata v medicíně“ poutavě popsal, jaké zásadní právní a etické otázky dnes lékaři řeší při výběru nejvhodnější léčby a jak to může ovlivnit jejich rozhodování.

Na společné plenární rokování navázala jednání ve 13 samostatných sekcích, v jejichž rámci zaznělo téměř 90 referátů, jež pokrývaly nebývale široké spektrum společenských problémů. Účastníci konference se věnovali kupříkladu problematice krizového řízení státu. Stranou pozornosti nezůstal ani problém menšin a většin při vytváření obecné vůle a ochraně práv. Zvláštní panel byl věnován příčinám a důsledkům recentního fenoménu judicializace práva a politiky. Zkoumala se ale též „nezávislost“, a to zejména soudců. Nechyběl ani blok věnovaný „postmoderní“ situaci v právu. Řada referentů se zamýšlela nad proměnami právního myšlení a hodnot v soudobém právu. V rámci dalšího tematického bloku pak bylo zkoumáno, jak skloubit centralizaci na straně jedné a decentralizaci na druhé straně. K posluchačsky velmi vděčným sekcím patřil blok, který se pokusil vykreslit proměny práva, právního vzdělávání i výkonu různých právních profesí tváří v tvář nebývalému rozvoji nových technologií a umělé inteligence. Kromě toho probíhaly samostatné sekce, které se soustředily na další rozvoj práva v jednotlivých právních odvětvích. Predikován tak byl budoucí vývoj a perspektivy civilního procesu, mezinárodního investičního práva a finančního práva, dále pak práva životního prostředí či zdravotního práva. Samostatná pozornost byla věnována i možným proměnám základních práv občanů a jejich konceptuálnímu pojetí v nadcházejících desetiletích. Nelze konečně též pominout sekci zaměřenou na globalizaci a národní státy či blok věnovaný funkcím práva v měnícím

se prostředí. Mezi vystupujícími byli převážně čeští právní vědci, nicméně nechyběli ani čelní představitelé slovenské, polské a maďarské právní nauky.

Na závěr konference se uskutečnil kulatý stůl, který byl primárně vyhrazen pro pohledy jiných vědních oborů na právo a společnost v minulých i budoucích dekadách. Mezi diskutujícími byl prof. Mgr. Miroslav Bárta, Dr., dlouholetý ředitel Českého egyptologického ústavu a prorektor pro vnější vztahy Univerzity Karlovy, jenž ve svém úvodním vstupu poznamenal, že dnešní společnost se mění již skokově (ne tedy lineárně), přičemž narůstá celková obslužnost a komplexita práva, což odčerpává hodně zdrojů. Současně je patrné, že dopad i rozsah společností vlastního implicitního práva (L. Pospíšil) se snižuje a ve svém důsledku to může negativně ovlivňovat vzájemné soužití. Další z diskutujících, prof. PhDr. Václav Bělohradský, navázal na tyto úvahy a v dalších částech svého vystoupení rozvinul teze svého referátu, který přednesl na plenárním vystoupení. Pohled klimatologa doplněný o osobní reflexe z cest po Turecku a Americe, ale i o zamyšlení nad některými poučnými historickými momenty vnesl do diskuze další z pozvaných hostů, RNDr. Václav Cílek, CSc. Posledním z hlavních diskutujících byl děkan 2. lékařské fakulty Univerzity Karlovy, prof. MUDr. Vladimír Komárek, CSc., jenž přiblížil recentní fascinující poznatky neurovědy, ze kterých plyne, že se u lidí mění spektrum postižení mozku, což je doprovázeno proměnou zkoumání lidské mysli, a je tedy na místě si klást otázku, zda jsou stále udržitelné stávající koncepty objektivity a svobodné vůle ve vztahu k chování osob. Na tyto úvodní vstupy navázala zajímavá diskuze, kterou moderoval prof. JUDr. Aleš Gerloch, CSc.

Z konference má vzejít recenzovaný sborník, jenž umožní všem zájemcům se blíže seznámit s alespoň částí úvah a zamyšlení, jež zazněly na této neopakovatelné akci. Bude nepochybně též zajímavé sledovat, zda se některé z právně-futurologických predikcí v dalších letech skutečně vyplní.

Katarzyna Žák Krzyžanková

doi: 10.14712/2464689X.2020.27

